ВСЕСВІТ

10

ВСЕСВІТ
THE WORLD
LE MONDE
DE WERELD
SVET
DUNIA
DIE WELT
UNIVERSUL
VILÁG
СВЕТ
TOÀN THẾ GIỚI

1971

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЧИТАЙТЕ ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

«ВСЕСВІТ» — ЄДИНИЙ В УРСР ЖУРНАЛ, ПОВНІСТЮ ПРИСВЯЧЕНИЙ ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ПИТАННЯМ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ ЗА КОРДОНОМ.

«ВСЕСВІТ» — ДРУКУЄ ПОЕТИЧНІ ТВОРИ, РОМАНИ, ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ, П'ЄСИ, КРИТИЧНІ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІ СТАТТІ Й ЕСЕ СУЧАСНИХ ПИСЬМЕННИКІВ СВІТУ.

«ВСЕСВІТ» — ПРИДІЛЯЄ ОСОБЛИВУ УВАГУ ЛІТЕРАТУРАМ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ, РЕВОЛЮЦІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ НАРОДІВ, ЩО БОРЮТЬСЯ ПРОТИ КОЛОНІАЛІЗМУ, ПРОГРЕСИВНИМ ПИСЬМЕННИКАМ КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇН.

«ВСЕСВІТ» — ПОДАЄ НОВІ ПЕРЕКЛАДИ ШЕДЕВРІВ ДАВНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЗАХОДУ І СХОДУ.

«ВСЕСВІТ» — ПУБЛІКУЄ ВИСТУПИ ПРОГРЕСИВНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ПРЕСИ З ПРОБЛЕМ МІЖНАРОДНОГО ЖИТТЯ, ПАМФЛЕТИ Й ПОЛІТИЧНІ НАРИСИ.

«ВСЕСВІТ» — ВМІЩУЄ СТАТТІ РАДЯНСЬКИХ І ЗАРУБІЖНИХ АВТОРІВ, ПРИСВЯЧЕНІ СВІТОВОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСОВІ, РЕЦЕНЗІЇ НА НОВІ КНИГИ, ОГЛЯДИ ЛІТЕРАТУРНИХ І КРИТИЧНИХ ЖУРНАЛІВ СВІТУ.

«ВСЕСВІТ» — ІНФОРМУЄ ПРО НОВІ ФАКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ І УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА З ЛІТЕРАТУРОЮ Й МИСТЕЦТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА ПРО ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК ЦИХ ЗВ'ЯЗКІВ У МИНУЛОМУ.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ:

ЗВАЖАЮЧИ НА ПРОХАННЯ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ, З НОВОГО, 1972 РОКУ «ВСЕСВІТ» ВИХОДИТИМЕ ЗРУЧНІШИМ ДЛЯ КОРИСТУВАННЯ ФОРМАТОМ НА 240 СТОРІНКАХ, З ЧИСЛЕННИМИ ІЛЮСТРАЦІЯМИ, МАЛЮНКАМИ Й ФОТО.

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на рік — 7 крб. 20 коп.,
на півроку — 3 крб. 60 коп.
Ціна одного номера — 60 коп.

Передплата на журнал «Всесвіт» приймається на всій території Радянського Союзу у всіх поштових відділеннях і конторах «Союздруку», в уповноважених по передплаті на підприємствах і організаціях, у колгоспах і учбових закладах, на транспорті й у військових частинах.

Журнал «ВСЕСВІТ» продається по всіх кіосках «Союздруку» в містах і селах, на курортах і в приміських зонах відпочинку, на залізничних і автомобільних вокзалах, в аеропортах і на річкових пристанях УРСР.

10

[160]

1971

ЖОВТЕНЬ

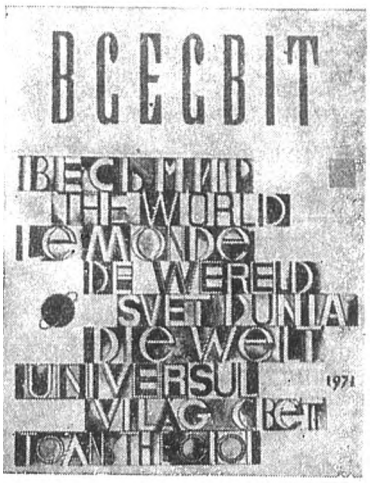

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання чотирнадцятий

Видавництво «Радянський письменник» Київ

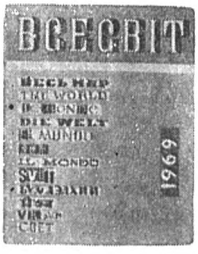

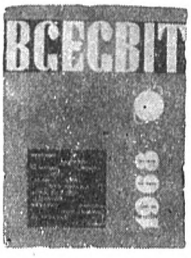

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

УВІНЧАНІ ВОГНЕМ. А. ФІГЕРЕДО, А. М. ФЕРРЕЙРО, Х. С. ВІЛА, О. БЕНІТЕС, Х. О. САРАЛЕГІ, С. МАРКЕС, Е. ЛЕНТІНІ, О. ЛАУРЕЙРО, Л. СПАРТАКІС, А. С. ТЕБАС. **Вірші латиноамериканських поетів на честь міста-героя Севастополя.** 3

ВІЛЬЯМ ФОЛКНЕР. **І завтра, і позавтра... Золотий край.** Оповідання. 13

В. ФОЛКНЕР (1897—1962 рр.) — видатний американський письменник, лауреат Нобелівської премії, автор романів «Солдатська нагорода», «Сарторіс», «Особняк» та ін. У «Всесвіті» були надруковані повість «Старий» (1962 р.) та роман «Крадії» (1970 р.).

ФЕНУШ НЯГУ. **Ангел сповістив.** Роман. Закінчення. 30

(Про сучасну румунську літературу, зокрема про роман Ф. Нягу «Ангел сповістив», див. статтю Л. Долгошевої та К. Ковальджі «Нотатки про сучасний румунський роман» стор. 123).

АНДРЕ МОРУА. **Олімпіо, або Життя Віктора Гюго.** Роман. Продовження. 69

СТАТТІ, НАРИСИ

ЯННІС МОЧОС. **Грецька література бореться.** 109

МОЧОС Янніс Вангеліс (нар. 1930 р.) — грецький поет і літературознавець.

ФАННІ НАЗИМОВА. **Гаучо і література.** 127

МИХАЙЛО ОЗЕРОВ. **Про нашого друга Шандора Ека.** 129

ВОЛОДИМИР ДМИТРІЄВ. **Країна мосі.** 135

БОГОМИЛ РАЙНОВ. **Чорна ріка.** 147

Б. РАЙНОВ (1919 р.) — болгарський поет і прозаїк, автор відомих пригодницьких творів — у своєму дослідженні «Чорна ріка» аналізує становище сучасного «шпигунського роману» на Заході.

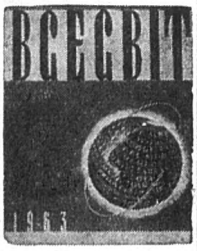

УКРАЇНА І СВІТ

ВАЛЕРІЙ СОБКО. **Українцям — про Францію, французам — про Україну.** 114

В. МАЛАНЧУК. **Животворне співробітництво.** 116

ВАДИМ ПУКСТ. **Флорентійці у Києві.** 119

Д. КУЧЕРЮК. **Виставка краси.** 120

ДЖОРДЖ РИГА. **Співець нуждарів світу.** 121

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

НІЛ ШІГЕН, ГЕДРІК СМІТ, І. КЕНВОРТІ, ФОКС БЕТТЕРФІЛД. **Секретна історія війни у В'єтнамі. Документи Пентагону.** 98

У червні й липні цього року в «Нью-Йорк таймс» та інших американських газетах були опубліковані сенсаційні секретні документи, які розкривають таємниці підготовки війни у В'єтнамі. Одразу ж після цього група американських журналістів випустила на основі цих документів книжку, уривки з якої ми пропонуємо читачам «Всесвіту».

АНТІН БІЛЕЦЬКИЙ. **По Південній Америці.** 137

ОЛЕКСА КОРНІЄНКО. **Отрута на обідньому столі.** 145

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 132

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 142

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **Дмитро Павличко.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Андрій Білецький, Дмитро Білоус, Віра Дмитрук, Павло Загребельний, Дмитро Затонський, Віктор Коптілов, Олександр Корнійчук, Юрій Кочубей, Микола Лукаш, Олег Микитенко (відповідальний секретар), Воліна Пасічна, Леонід Первомайський, Олексій Полторацький, Юрій Смолич, Тетяна Якимович.

Художній редактор Микола Коваленко.

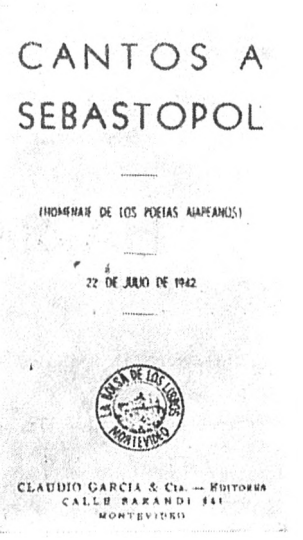
CANTOS A SEBASTOPOL

(HOMENAJE DE LOS POETAS AMERICANOS)

22 DE JULIO DE 1942

CLAUDIO GARCIA & Cía. — EDITORES
CALLE BARANDI 841
MONTEVIDEO

УВІНЧАНІ ВОГНЕМ

Ці поезії взяті з книжки, що видана була в Монтевідео 1942 р. Латиноамериканські поети в героїчній обороні Севастополя, яка є головним мотивом збірки, бачили не тільки видатний епізод Великої Вітчизняної війни, але й вияв прогресивної сили сучасності, яку неможливо нічим подолати. Для них Радянський Союз — взірець, надія, опора. Досі книжка «Пісні Севастополю» була в нас невідома, хоч її громадянський дух, як і сам факт її видання, можуть багато сказати радянському читачеві.

АЛЬВАРО ФІГЕРЕДО

СЕВАСТОПОЛЬ

«Димова мантія заволікає те, що було прекрасним містом зі своїми білими будинками і мармуровими будовами на схилах Кримських гір».

(З телеграми в газетах за 29 червня 1942 р.)

Місто диму і мармуру. Ти завжди — радянське місто,
Ти народним щитом захищене, біле-біле мені стоїш,
Дим до тебе докочується, пагорби їсть імлисто,
А рука до тебе простягує од крові іржавий ніж.

Лаври диму ядучого — ось що випаде тут фашисту,
Смерть обезчестить скроні, його скроні — хижі й руді,
А той, хто століття віддав свому рідному місту,
Матиме лавр із мармуру, бо ж літа віддав молоді.

Севастополю в палахтінні, ген на пагорбах твої тіні,
Де липень, од крові липучий, твій постріл останній кричить,
Де крик той радіограмний ефіром летить в тремтінні,
Місто диму і мармуру, ти пануєш в своїй руїні,
Ти по ночах вогнем пануєш, а твій ворог чорно мовчить.

АЛЬФРЕДО МАРІО ФЕРРЕЙРО

ПЕРОН, НА ЯКОМУ ОЧІКУЮТЬ ПОВЕРНЕННЯ СЕВАСТОПОЛЯ

Ти жив у своєму синьому механічному затишку,
Зі своїми сиренами, що в повітря все цілили,
І твоє Чорне море, холодне та невблаганне,
Жорстоке та жахкотливе,
Поясом сталі твоєї було.

Та ось історія твоя прокидається,
Звуки твої прочумуються,
Новими гітарами картечі палахкочуть.
Прокидається камінь уславлений,
Твоє плем'я нове прокидається
Із новими твердими грудьми,
Сплющеними від оточень і битов,
Прокидається довгий досвід,
І серце шалене підводиться,
І сніг стікає водою од жару.

Випар свободи промениться постійно над містом.
Ти вистрілюєш сміх і своє презирство,
Ти спокушуєш, як ніколи, катюгу.
Ти спускаєш свій сміх і своє презирство
У гордому фестивалі куль.

Ти щасливий, нескорений Севастополю,
Завжди недіткнутий і безмежно ганьблений.
Нічого не значать твої поруйновані житла,
Ані варварів табуни всередині руїни.

Навіть подряпини у твоїй красі,
О місто Чорного моря,
Не може лишити той, хто тебе не відчує,
Доганяє ворог осліплений
Свою власну руїну, власне своє забуття.

Щасливе ти, місто, де воїни
Пишуть і пишуть взірці
Каліграфії одчайдушних,
Інкрустують тебе в незабутній історії,
Роблять отак, щоб усі довідались —
Ти найстрашніша пастка для варварів.
Щасливий ти, Севастополю, прапоре-місто,
Підняте гордістю на найвищу щоглу Вітчизни.
Двома стежинами кров твоя потече,
Бо ж не можуть з'єднатися дві несумісні крові —
Одна, оспівуючи у червоному свій оптимізм,
Інша, соромлячись, що вона таки кров.

Переклав Іван ДРАЧ

ХУАН СІЛЬВА ВІЛА

НА ЧЕСТЬ СЕВАСТОПОЛЯ

Сто тисяч німаків гниє на сонці
На вулицях і площах Севастополя.
Оспівуватиму коричневого звіра смерть,
Допоки промінь у моїй душі не згасне.
Подумайте, мене гнітить мізерна
Комашки смерть, бентежить квітка вбита,
Смерть навіть незнайомої людини
Мені приносить прикрощі. Але
Загибель кровожерливого ката
Не викликає співчуття, ні смутку.

То не людина, що на службі в жаху
Любові долю божествéнну забуває.
Сто тисяч німаків гниє на сонці
В руйновищах камінних Севастополя.
Ось так відповідають люди честі
Загарбникові кожному — залізом, кров'ю.
Так викуєм тепер вітчизну й ми —
Америк мир і соціальну справедливість.

Із диму Севастополя, що не загинув,
Неначе з хмари днина виступає.
Народи, що за волю встали збройно,
Передчувають ранок побратимства.

ОТТО БЕНІТЕС

ОДА СЕВАСТОПОЛЮ

Ніхто не знає, чий голос плаче!
Ніхто не бачить печальних уст!
Ніхто не чує твого стогнання!
Ніхто не мучиться, ніхто ніколи не заридає!
Ніхто не падає, ніхто ніколи не впаде!
Звір не пройшов! Поглянь на кров,
На кров його, що потекла
На розі часу!

Поглянь же на його подерту й згірклу кров,
Що корчить у вогні, мов каучук, гримаси,
Наслідує обличчя людські.
Поглянь же на його зелену кров,
Що заплямовує дороги,
Скипається в своїм страсі, в своїй поразці,
Кричить у безвісті, та не забруднює
Глибокі колоски твоєї пісні!

Я чую твій політ —
Простертий і безлистий, як вічна твоя квітка.
Приходиш здалини, що стискує утробу,
Приходиш ти живий, обкутаний димами,
Ряхтіючий од зір,
Відкритий, білий, супокійний
І плідний, наче надвечір'я.

Ти маєш партизанів: то — дерева,
Що корневищами скорботи й помсти
Скріпилися з камінням. —
Вони на світлі тільки лезами своїми,
Що зберігають, наче стріли,
Сталеву твердість руху непорушно!
В твоїх очах, де палахтить пшениця,
Дахи горять, і валяться будівлі,
Я відчуваю твій палючий світ,
Неначе крила, в горлі, що здушили слово.
Я слухаю тебе, та не оплакую глибоке місто, —
Тобі ридать не треба.

Та я клянусь тобі,
Що це твої брати відточують могутні молоти
І свої руки з обезкровленої бронзи.
Ти їх побачиш на вулицях і на стежках,
Вони увінчані вогнем;
Вони міцні твоєю кров'ю,
Що кличе, і реве,
І не згаряє у твоїм польоті.
Ти їх побачиш — наче ті ковадла незблаганні,
Вони виходитимуть на дорогу.
Вони ідуть.

Переклав Дмитро ПАВЛИЧКО

ХУВЕНАЛЬ ОРТІС САРАЛЕГІ

ВОЇН МИРУ

I

О Севастополя пронизливе світіння
Під шрамами прибою —
Ти вершина живих та мертвих;
Ти — наче серп, що рабство підтинає.
А довкола зросло пшеничне поле вдячних гімнів
На попелі хоробрості твоєї.

II

Всі прапори твої — мов рани вітру,
Як скрижанілий твій вогонь,
Неначе вибух,
Яким жоржини здійнято в повітря
Й повалено злочинну чорну силу.
Агонії, проспівані тілами,
Вчорашній день нагадують тобі.

III

Вітаю, Севастополе, воїне миру!
Твоє ім'я —
Мов свист в морському горлі.
Ще не було загарбницької хвилі,
Яка могла б твій берег полонити!
Ти — мов душа прийдешньої людини!
Де вічно пломенітиме гвоздика
Кривавих каменів й розтріснутого моря!
Хай славиться твоя — мов квітка — пам'ять,
Де пісня є синам твоїм — солдатам,

І місяцю скелястому твоєму,
Облозі, що — мов стиснутий кулак.
Хвала твоєму крикові, що вічно
Відлунюватиме планеті в скронях!

IV

Не плачте ні зорі, ні стіни, що впали,
Хай вас не настрашать ні гуркіт, ні зблиски,
Бо поки живе Севастополь, він буде
Медаллю в горнилі прийдешнього дня!

Переклав Віталій КОРОТИЧ

СЕЛЬВА МАРКЕС

СЕВАСТОПОЛЬ СТОЇТЬ

Севастополь стоїть.
Вже немає ні днів, ні ночей.
Тільки час, затриманий в камені, —
Без марного трепету годин,
Без ліхтарів, що пильнують марний сон,
Без дороги конюшини й чекань.

Севастополь стоїть.
Падають дні і дні...
Який же бог з ненавистю
Міг порахувати неіснуючі години,
Визираючи з-за ікони?

Севастополь стоїть.
Через Куп'янськ женуть варвари!
Шереги отупілих роботів
Ідуть, спалюючи пшеницю Чорного моря!
Вони вже в Курську, варвари — в Курську!
Сліпі і поточені червами, як мертв'яки,
Вони рухаються тому, що їм наказує батіг.
Ідуть, несучи за плечима страх, що куса їх!
Прибуває стара підновлена машина.
Вона виповзла з темного клекоту,
Її штовхає волохата рука
Якогось диявола, що навіть пекла свого не має!

Та корінь живе, справжній корінь живе
Серед руїн і уламків — живе джерело
Неторкане
Струменів:
Севастополь стоїть.

Не час стогнати і хлипати,
Не час милуватись портретами,
А час — стояти. Так — тільки стояти!

І ми, люди нового світу,
Маємо стояти,
Стояти щільно, суворо, непохитно.
Ми — стіна з переплетених вен,
Що ніколи не схилиться
В чеканні великого дня,
Коли все
Стане ще краще, ніж конюшина і злак.

Севастополь стоїть!

ЕНРІКЕ ЛЕНТІНІ

ПОТРІБНІ СЛОВА

Так жагуче терміново потрібна зараз оця туга, котра бере в полон усіх нас, що ми навіть неспроможні обрати належний розмір вірша, аби просто сказати: ми любимо! або кричати: каїни! або сказати: ми ненавидимо!

Даруйте мені: я мовчазний. Я один з тих, хто страждає, і над котрим позірна видимість вчинила злий жарт. Я теж читаю щодня страшні газети, шукаю в них надію, вірячи в чудо, і щодня жах примушує літери запізнюватись, і щодня людина мусить складати свою абетку.

Ми шукаємо надію; ми віримо в чудо.

Даруйте мені: я благаю вас, бо я говорю від свого імені, я, котрий страждає навіть не в самому собі, а там, де ми умираємо. Ми там усі, хто любить людину. І там ми теж умираємо.

Кожен дзвін бамкає по нас, кожна куля нас убиває. І коли падає Іспанія — ми умираємо, і коли Франція падає — ми умираємо, і коли Росія бореться: ми теж умираємо, але вже інакше.

Інакше — це правда, і я вже знаю, як про це сказати тепер.

І тепер — не лише смерть, а й — Надія. Бо там — не тільки злочин, а й воля людини бути Людиною, воля Честі і Життя.

Міста не здаються, коли не здається Людина, коли не здаються мертві. Севастополе, твої мертві не здалися, не здаються, бо смерть не владна над праведним героїзмом, що живить нашу віру в життя, нашу спрагу Надії.

О, щоб передати мій подив, мою любов до цього народу, у мене немає нічого іншого, окрім сліз. Ридання мужчини і кров. Я не зароблю на них тиражу. Я не велемовний. Я тільки поет. І попри все — мені соромно. Але знайте: я вмираю, де вмирають оті, хто викреслює Страх, щоб знову написати: Надія.

Переклав Борис ОЛІЙНИК

ОЛЕХАНДРО ЛАУРЕЙРО

«НАД ЧОРНИМ МОРЕМ...»

I

Над Чорним морем, морем найчорнішим
З усіх морів, що є на білім світі,
Здіймав увись свої зубчасті стіни
Білявий Севастополь. Серед скель,
Із димчатими ніжними садками,
З ранковими сигналами «зорі»,

Слідкуючи невсипно доокола,
Поміж садів фортеця майоріла,
Мов рупором дві складені руки
Над землями оновленого світу.
. . . . . .
Сьогодні ж понад морем височать
Лише його безсилі білі вежі
Без бастіонів грізних, без солдатів, —
Лише холодний вітер там ридає...

Та над тими руїнами й риданням
Нова фортеця спогадів, надій,
Окреслюючи вежі без каміння,
Величним монументом постає.
Погляньте, як всепереможно нині
Довкола піднімається угору
Із попелу воскресле Біле місто,
Що подвигами звільнене своїми!

Бо кожен тут загиблий — ціла вежа!
Бо кожна тут на бруку вбита жінка —
Стіна над крутопадаючим схилом!
Бо кожна тут розстріляна дитина —
Нескліплені навік гарячі очі,
Які притьмом впиваються у душу
Тієї матері із лігвища фашизму,
Що кинула змію чорноголову
В обложене над морем Біле місто.

II

Севастополем білим у полум'ї
Бродять гурти свиней.
Ви погляньте — від їхніх кроків
Піднімається ген чорна тінь
І тікає прискорено, злякано,
Як паршивий голодний собака.

Там, на горах піщаних,
Репетують вони: Перемога!
Сторінками нової історії
То майбутні бредуть кістяки...

Севастополем білим у полум'ї
Під покритими інеєм крилами
Йде, надсадно б'ючи в барабан,
Скаженіючи, зграя бандитів
В поруйноване бомбами місто...

Та воно — на стрімкій висоті
І захищене добре довкола.
Вони входять у смерть, а воно
Оселяється в мурах своїх
І живе, і плекає надії.

III

Оцим шаленим хижакам
Париж французький здався,
Упав Париж, Париж упав, —
Ніхто й не сподівався.
А Відень їм протанцював
І немічно і мляво
Останній свій печальний вальс;
І за кряжами Праги

Співа Молдавія свого
Вмираючого лебедя;
Останній велосипедист
Із диму щез у Данії...
Над Роттердамом сльози,
І над Брюсселем сльози,
По всій Європі сльози,
Стікають всі на меч.

Все упало, здалося
В замінованім світі. Агонія
Там, де спали ключі
На тонкій волосиночці зрадництва...

. . . . . .

Не здавсь хижакам Севастополь.
Не скоривсь, бо повсюди у нім —
На майданах його чотирьох —
Там, де сяяв і Молот і Серп,
Де і смерть і надія йшли поруч, —
Кров народу, як факел, горіла.

Переклав Валентин ЛАГОДА

ЛЕОНІДАС СПАРТАКІС

ПОЛЕГЛОМУ РАДЯНСЬКОМУ ВОЇНУ

Була в мене співуча флейта,
Дивовижна, чарівна флейта.
Грав я на ній сонячні мелодії.
Уміла флейта
Дзвеніти точнісінько, як весняний ручай,
Щебетати по-ластів'ячому,
Заливатись солов'їними голосами
І співати голосом перепелиці.
Мандрував я з нею і радів травневим пейзажам,
Багряній осінній повені
І суворій білизні грудня.
Любив я смарагдові первістки-пагінці
І цнотливе срібне вбрання черешні,
Яке вдягає вона взимку.

Замовкла нині моя флейта,
Впали на неї важкі брили землі.
І це відчуваю я, мов смак горя
В черствому окрайці хліба,
Мов смак зненависті,
Коли ступаю по спустошеному людською трагедією
Містку моєї пам'яті.
Йду я, зважуючи все, згадуючи все,
І звертаюсь, як до живих істот,
До скель, подовбаних бомбами та снарядами,
До затонулих мовчазних кораблів
І пірсу, що обезлюдів,
Немов ще не відкритий, загублений в океані острів.
Звертаюсь до них, бо знаю:

Десь маленькі краплі життя ще лишились там,
Так, як надовго-надовго залишається в бухті
Маєво хусточок
Тоді, коли корабель вже ледь-ледь бовваніє вдалині.

Чи може дзвеніти, виспівуючи, ручай
В мить, коли на пролетарську землю
Ллється кров пролетарів?
Чи може вдягти на себе
Цнотливе срібне вбрання черешня
В мить, коли поранене дівчатко
Прикриває своїм худеньким тільцем
Розтрощену розривною кулею ляльку?

Забіліє світанок, і ми прийдемо до тебе,
Настане день, і ми вклонимось тобі.
Відсутність твоя в житті
Починається з маленького горбика,
З крапель гарячої крові,
Які лишились у твоїй багатостраждальній землі.
Всі ми болісно відчуваємо твою відсутність,
І хтось скаже: — Він живий...
Здригнувся Севастополь, завмер.
Ти не став, Севастополю, на коліна!
Чиясь мати, змучена війною і злигоднями жінка,
Тихо заговорить біля твоєї могили:
— Куля потрапила йому в серце,
Але він пробіг ще кілька кроків уперед,
Змагаючись зі смертю...
Він переміг її!
Пісня жалоби оживе на вустах людей усієї планети.
Червоні знамена зіллються в одну ріку.
І буде тихо і замріяно співати ручай,
І вдягнеться черешня
В цнотливе срібне вбрання.

АЛЬБЕРТО СОРІАНО ТЕБАС

СЕВАСТОПОЛЬ БОРЕТЬСЯ

Не замело
Свинцевим градобоєм
Твоє безсмертне серце,
Севастополю:
Твої майдани, й вулиці,
І сквери —
Духмяний понад хвилями смарагд.
Не вмерли,
Ні, не вмерли чорноморці,
Твої сини хоробрі і незборні.
Не вмерли
Матері твої — не всохли
Життя джерела,
Пульс його дзвінкий.

Підводишся ти знову в піднебесся
І кольори блакиті обираєш

За свій несхитний переможний герб.
Товаришу, товаришу,
Спинися!
Помітив ти юрму промінноoку?
Не вмерли діти в Севастополі,
Не вмерли!
Фашист не розірвав життєве коло,
Не зупинив
Ходи весняної. Спіткнувся!

Замайорять ще прапори червоні —
Революційні стяги бойові.
Немов святиню, їх оберігають
Робітники, матроси й матері.
Одвічне коло — коло поколінь,
Невпинне у ході,
Не перервалось,
Вчорашній день —
В майбутній переходить.

Зведеться із руїни Севастополь
З дітьми, з робітниками, з нареченими,
І знову, мов на свято, на майдани
Прийде до нього в гості цілий світ.
Бринітимуть пісні на різних мовах,
І радість всіх єднатиме одна.

І всі побачать оборонців славних —
Сталевих моряків, що у безсмертя
Вписали золоті свої рядки.
З гранатами, з гвинтівками ітимуть
Ті, що од смерті рятували світ.
І всі побачать матерів, дітей —
Життя джерела,
Пульс його дзвінкий.
Так, друже!

Переклав Леонід КОВАЛЬЧУК

ВІЛЬЯМ ФОЛКНЕР

І ЗАВТРА, І ПОЗАВТРА...

Окружним прокурором дядько Гевін був не завжди. Але від тих часів, коли він ще ним не був, минуло понад двадцять років, і тривали вони так недовго, що тільки старі люди про те пам'ятали, та й то не всі. Бо на ту пору він мав лиш одну судову справу.

Був він тоді молодий — мав двадцять вісім років, — усього рік, як закінчив юридичний відділ місцевого університету, куди вступив за порадою діда після повернення з Гарварда й Гейдельберга, а за цю справу взявся доброхітно, попросивши в діда дозволу вести її власними силами, і дід згодився, бо всі були певні: процес буде чистою формальністю.

Отож він вів цю справу. Навіть через багато років він твердив, що за всю свою кар'єру чи то приватного оборонця, чи то громадського обвинувача, крім цієї справи, він не програв жодної, в якій був певний, що закон і справедливість на його боці. Власне, він і не програв її: під час осінньої сесії присяжні не дійшли згоди, і процес відклали, а наступної, весняної сесії, ухвалено виправдальний присуд — обвинувачуваним був статечний заможний фермер, до того ж чоловік і батько, на ймення Букрайт, з Французового Закруту, глухої околиці в південно-східному закутку округи; жертвою — хвальковитий розбишака Бак Торп, як він сам називався, чи Бак-Рикало, як прозивали його інші парубки, що він їх підкорив своїми кулаками за три роки перебування на Французовому Закруті; безрідний цей чолов'яга з'явився нагло й не знати звідки, полюбляв скандали, гру в карти, гнав, як усі знали, нишком віскі і впіймався якось на шляху до Мемфіса з черідкою краденої худоби, негайно ж упізнаної власником. Бак Торп мав запродажну посвідку на ту худобу, але жодна душа в наших краях не чула імені людини, що підписала її.

А сама та історія була стара як світ і досить банальна: сімнадцятилітній сільській дівчині розпалили уяву хвастощі, й молодецтво, і мова, смілива й дотепна; батько спробував навернути її на розум, та домігся не більшого, ніж звичайно домагаються батьки в таких випадках, отже, він удався до заборони, заборонив Торпу ступати й на поріг, ну, і дівчина, звісно, втекла опівночі з дому; а о четвертій наступного ранку Букрайт розбудив Віла Ворнера, окружного мирового суддю й начальника поліції, віддав йому свого пістолета і сказав: «Арештуйте мене. Дві години тому я вбив Торпа». Сусіда, на імення Квік, перший, хто прийшов на місце вбивства, знайшов Торпа з напівзведеним пістолетом у руці; а за тиждень після того, як у мемфіській газеті надруковано коротеньке повідомлення про пригоду, на Французовому Закруті об'явилась якась жінка, назвалася Торповою дружиною і, показавши шлюбне свідоцтво, зажадала грошей та власності, що залишились по небіжчикові.

Пригадую, усіх здивувало, що суд присяжних взагалі не відхилив позову; коли секретар його зачитав, у залі закладалися двадцять проти одного, що присяжні радитимуться хвилин десять, не більше. Прокурор навіть доручив вести справу одному із своїх помічників, а ознайомлення з доказами не забрало й години. Потім підвівся дядько Гевін, і я пам'ятаю, як він подивився на присяжних — на тих одинадцятьох фермерів та крамарів і на дванадцятого, що мав підкласти йому свиню, — то був також фермер, худий чоловічок із сивим рідким волоссям на голові, зовнішністю схожий на фермерів-горян, хирлявих і заразом на диво витривалих: у п'ятдесят років вони видаються старими людьми, а далі час уже не має над ними влади. Дядько Гевін промовляв спокійно, майже монотонно: на кримінальних процесах ми звикли до пафосу, але він його уникав, ось тільки слів добирав трохи не таких, як у пізніші літа. Із тутешніми мешканцями на той час він спілкувався усього лиш рік, проте навіть тоді вже вмів промовляти так, що всі люди з нашого краю — негри, фермери з узгір'їв, багаті плантатори з рівнин — розуміли, про що йдеться.

— Всіх нас у цьому краю, на Півдні, змалку навчено кількох засад, і їх ми шануємо над усе. Серед них одна з перших — не найкраща, просто одна з перших, — що

тільки життям можна заплатити за життя, відібране в когось іншого, що одна смерть — то лише половина справи. Якщо так, то ми б могли порятувати життя обом, стримавши обвинувачуваного тієї ночі, поки він ще не вийшов зі свого дому; ми б могли врятувати принаймні одного з них, хоч би й довелося відібрати життя обвинуваченому, щоб його стримати. Тільки ми не дізналися вчасно. І я, власне, про це веду мову — не про забитого та його вдачу і не про моральну оцінку його вчинку; не про самооборону, не про те, чи мав обвинувачуваний право відбирати комусь життя, я кажу про всіх нас, іще живих, і про те, чого ми не знаємо, про всіх нас, людських істот, а ми ж таки в глибині душі хочемо чинити по правді й не хочемо кривдити інших; ми блукаємо в хаосі людських пристрастей, почуттів і переконань, що їх ми собі не вибирали, і мірою сил своїх намагаємося в злагоді з ними чи всупереч їм чинити якнайкраще. Ось цей обвинувачений, теж людська істота з таким самим хаосом пристрастей, інстинктів та переконань, опинився перед проблемою, як зарадити неминучому лихові своєї дитини; вона ж бо в нерозважливому шаленстві юності — знову цей самий одвічний хаос, що його попри свою волю вона також дістала в спадок, — нездатна була себе вберегти; і ні в кого не просячи допомоги, розв'язав цю проблему, як підказували йому вдача й сумління, і далі не відступався від свого рішення й свого вчинку.

Він сів. Заступник прокурора лише підвівсь, уклонився присяжним і сів знову. Присяжні вийшли, а ми навіть не виходили із зали. Суддя і той не пішов. І я пригадую собі, як в залі протягло зітхнули і щось невловне промайнуло між присутніми, коли годинникова стрілка над лавою присяжних пересунулася за десятихвилинну поділку і, пізніше, коли вона пересунулася за півгодинну поділку, а суддя підкликав виконавця і зашепотів йому щось, і той вийшов, і вернувся, пошепки сказав щось судді, і суддя звівся і, вдаривши своїм молотком, оголосив перерву.

Я поквапом збігав додому, пообідав і знову поспішив до міста. В конторі було порожньо. Навіть дідусь, що любив подрімати після обіду, байдуже, чи хто з присяжних доходив згоди з рештою, чи ні, і той повернувся перший; коли минула третя година, все місто вже знало, що суд присяжних виправдав би дядькові Гевіну обвинувачуваного, якби не один чоловік з отих дванадцяти; а потім хутко ввійшов дядько Гевін, і дідусь сказав;

— Ну, Гевіне, добре, що хоч ти вчасно замовк і в повітрі зависло рішення присяжних, а не твій клієнт.

— Ваша правда, сер, — відказав дядько Гевін, дивлячись на мене своїми ясними очима; обличчя він мав тонке, жваве, буйне волосся вже тоді бралося в нього сивиною. — Ходи-но сюди, хлопче, — звернувся він до мене. — Ти мені потрібен на хвилинку.

— Попроси в судді Фрейзера, хай дозволить тобі взяти промову назад і нехай Чарлі підготує тобі нову, — кинув дідусь. Але ми були вже за дверима, на сходах, дядько Гевін зупинився напівдорозі, так що ми стояли наче й справді між небом і землею, і його рука лягла мені на плече, а очі були ясні і дивились пильніше, ніж будь-коли.

— Не годиться так чинити, — сказав він. — Але щоб відстояти справедливість, часто доводиться вдаватись до не дуже пристойних засобів. Засідання присяжних перенесли до задньої кімнати в пансіонаті місіс Раунсвел. Саме проти цієї кімнати росте шовковиця. Якби ти скрався на подвір'я за пансіонатом, щоб ніхто тебе не бачив, і обережно виліз на дерево...

Ніхто не побачив мене. Зате я міг крізь тріпотливе шовковичне листя заглядати в кімнату, а заразом і наслухати: дев'ять роздратованих, збуджених чоловіків порозвалювались на стільцях у глибині кімнати; містер Голенд, голова, і ще один добродій стояли перед стільцем, на якому сидів маленький, виснажений горянин. Його звали Фентрі. Я пам'ятав імена їх усіх, бо дядько Гевін казав: «Коли в нашому краї хтось хоче зробити кар'єру юриста або політика, йому не треба красномовства чи бодай розуму; треба лиш мати несхибну пам'ять на імена». Але прізвище того чоловіка я запам'ятав би й так, бо то був Стоунвол Джексон — Стоунвол Джексон Фентрі.

— Отже, він, по-вашому, не втікав із сімнадцятилітньою дочкою Букрайта? — запитав містер Голенд. — По-вашому, його не знайдено з пістолетом у руці? По-вашому, ледве його поховали, не об'явилася та жінка й не довела, що вона йому дружина? По-вашому, він не був лобурякою, гірше того — чоловіком небезпечним, таким, що його як не Букрайт, то хтось інший рано чи пізно мусив би порішити, і Букрайтові просто не поталанило?

— Все це так, — потвердив Фентрі.

— Чого ж ви тоді хочете? — допитувався містер Голенд. — Чого ж ви хочете?

— Нічого не можу вдіяти, — відказав Фентрі. — Я не голосуватиму за Букрайтове звільнення.

І таки не голосував. Цього ж дня суддя Фрейзер розпустив присяжних і відклав справу до весняної сесії, а наступного ранку я ще не скінчив і сніданку, як заявився дядько Гевін.

— Скажи матері, що, може, ми їдемо на цілу ніч, — попередив він. — Скажи, я обіцяю: зі мною тебе не підстрелять, і гадюка не вкусить, та й не обіп'єшся содовою водою... Бо мені треба знати, — додав він.

Ми звернули з північно-східної дороги,

і мчали тепер швидко, і очі йому ясніли, не спантеличені, а тільки зосереджені та завзяті.

— Він народився, виріс і весь свій вік звікував тут, на другому кінці округи, за тридцять миль від Французового Закруту. Він під присягою посвідчив, що Букрайта зроду не бачив, а по ньому знати, що за тяжкою працею йому не було коли й брехати навчитись. Я навіть сумніваюся, чи він взагалі чув раніше Букрайтове ім'я.

Ми їхали мало не до полудня. Поминули багату родючу рівнину й опинилися тепер серед гір, між сосен та папороті, між латками неродючої, вбогої землі на схилах, порослих щуплою кукурудзою й бавовником, що якось-то з бідою трималися на світі, як і ті люди, що їх ця земля годувала й одягала. Дороги перед нами не можна було назвати навіть путівцями, — такі вони були покручені й вузькі, поорані коліями і піскуваті, що машина половину відстані їхала на другій швидкості. Нарешті ми побачили поштову скриньку, а на ній карлючками виведено: «Г. А. Фентрі»; а далі двокімнатний брусовий дім з відкритими сіньми, і навіть я, дванадцятирічний хлопець, помітив, що тут уже багато літ ні до чого не торкалася жіноча рука. Ми ввійшли в хвіртку.

Тут почувся чийсь голос:

— Стійте! Не руште з місця!

А ми його навіть не помітили — старий дід, босий, з наїжаченою сивою щетиною вусів, у полатаній одежині, вилинялій майже до кольору збираного молока, ще менший і худіший, ніж його син, стояв на краю благенької галереї, тримаючи проти живота рушницю, і трусився від люті, чи, може, старечої немочі.

— Містер Фентрі... — почав дядько Гевін.

— Доста вже ви йому крові попсували,— закричав дід. Він лютував: голос у старого нагло підвищився, мовби щось дике, непогамовне роздирало йому груди.

— Геть звідси! Геть з моєї землі! Геть!..

— Ходім, — спокійно промовив дядько Гевін.

Очі в нього все ще ясніли, все ще були зосереджені й уважні. Тепер ми їхали поволі. Наступна поштова скринька показалася майже за милю, — і цим разом будинок був навіть пофарбований, мав квітник із петуній обіч східців, і земля довкола була краща, і цим разом на галереї чоловік підвівся й підійшов до хвіртки.

— Добридень, містере Стівенс, — привітався він. — Отже, Джексон Фентрі зірвав вам рішення присяжних.

— Добридень, містере Пруйт, — відказав дядько Гевін. — Схоже, таки зірвав. Розкажіть-но мені.

І Пруйт розказав, дарма що дядько Гевін раз по раз забувався, і тоді в нього вихоплювалися слівця, набуті в Гарварді і навіть ще в Гейдельберзі. Здавалося, люди, глянувши йому в обличчя, зараз упевнялися, що він запитує зовсім не з цікавості і не задля власних егоїстичних цілей.

— Тільки матуся про це знає більше від мене, — сказав Пруйт. — Ходімо на галерею.

Ми зійшли з ним на галерею, де огрядна сива стара жінка в чистому картатому капелюшку, в сукні й чистому білому фартушку сиділа в кріслі-гойдалці і лущила горох над дерев'яною мискою.

— Це адвокат Стівенс, — мовив Пруйт. — Син капітана Стівенса з міста. Він хоче знати про Джексона Фентрі.

Отож ми посідали, і вони обоє — то син, то мати — почали розповідати по черзі.

— Ото їхня земля, — сказав Пруйт. — Шмат її видно з дороги. А чого не видно, виглядає не краще. Але його татусь і дідусь обробляли її і добували з неї собі на прожиття, і утримували родину, і сплачували податки, і не заборгували жодній живій душі. Не збагну, як вони це робили, однак робили. І Джексон почав допомагати, заледве підріс настільки, щоб дотягтися до чепіги плуга. Він майже й не виріс вищий. Жоден з них не виростав. З того, мабуть, все й пішло. Отже, Джексон і собі почав її обробляти свого часу, аж поки не став на порозі двадцяти п'яти літ, а виглядав уже на сорокалітнього; ні в кого ласки не питаючи, сам неодружений і взагалі ніякий, він жив удвох із батьком, і самі вони собі прали й варили, бо як же чоловікові женитися, коли на двох з батьком у них одна пара черевиків. Та й взагалі, чи був сенс брати жінку на цю землю, що вже звела зі світу його бабу й матінку, коли ще й сорока їм не було. Аж це якось увечері...

— Дурниці, — урвала його місіс Пруйт. — Як твій батько побрався зі мною, ми не мали навіть даху над головою. Ми оселилися в найнятій хаті на орендованій землі...

— Ну гаразд, — погодився Пруйт. — Аж це якось увечері приходить він до мене та й каже, що напитав роботу на тартаку у Французовому Закруті.

— У Французовому Закруті? — насторожився дядько Гевін, і очі йому ще дужче заясніли, вже не так уважні, як цікаві.

— На поденщину, — пояснив Пруйт. — Не щоб забагатіти, а заробити, може, якусь копійчину, — аби не животіти, як його дідусь, доки не помер одного дня між чепігами плуга, і як животів його батько, чекаючи смерті десь у кукурудзяній борозні, і як мусив би він і сам животіти, та ще й не маючи сина, що хоч підібрав би його, неживого, з землі. Мовляв, він підрядив негра, щоб помагав обробляти землю татові, поки його тут не буде, і він був би дуже вдячний, якби я туди навідувався вряди-годи взнати, чи добре почувається його батько.

— А ти й навідувався, — мовила місіс Пруйт.

— Та підходив таки близенько, — погодився Пруйт. — Підходив до самого поля, тож чув, як старий лає негра за млявість, і бачив, як той негр силкується не відставати від нього, і думав: «Оце добре, що Джексон не взяв двох негрів працювати, поки його самого там не буде, бо якби цей старий — йому вже було під шістдесят — прожив хоч один день, відсиджуючись у холодку і не мавши чого рубати чи копати, то він і до захід сонця не протяг би». Так ото Джексон подався геть. Пішки. Бо вони мали тільки одного мула. Другого в них і зроду не бувало. Ну, та це всього миль за тридцять. Не було його так років два з половиною. Коли це одного дня...

— Він вернувся додому на перше різдво, — перебила місіс Пруйт.

— Еге ж, — погодився Пруйт. — Він пройшов ті тридцять миль пішки й перебув різдво вдома, а назавтра знову пройшов ті самі тридцять миль назад до тартака.

— Чийого тартака? — запитав дядько Гевін.

— Квікового, — відказав Пруйт. — Старого Квіка. Але на друге різдво він уже додому не приходив. Аж оце десь на початку березня, десь тоді, як річка на Французовому Закруті починає так пересихати, що й колоди через неї можна волочити, і вже скидалося, ніби він зібрався не в жарт одробити третій рік на тартаку, він раптом кинув роботу й повернувся додому. Але цим разом не пішки. Приїхав найнятою бричкою. Бо мав при собі козу й дитя.

— Заждіть, — озвався дядько Гевін.

— Ми так до пуття і не знали, як він приїхав додому, — докинула місіс Пруйт. — Бо він пробув удома вже більше тижня, аж ми довідалися, що в нього дитя.

— Заждіть, — повторив дядько Гевін.

Вони ждали, дивлячись на нього. — Пруйт сидів на поруччі галереї, а місіс Пруйт і досі лущила горох із довгих ламких стручків, і обоє дивились на нього. Радощів у його очах тепер було анітрохи не більше, ніж перше непевності чи навіть задуми: вони лиш заясніли йому ще дужче, так, ніби оте щось, причаєне в них, спалахнуло яскравим світлом.

— Гаразд, — промовив він. — Розповідайте далі.

— І коли я нарешті довідалася й пішла туди, — сказала місіс Пруйт, — то немовляті не було ще й двох тижнів. І як тільки він його виходжував на самому козячому молоці...

— Коли ти не знаєш, то де вже мені знати, — сказав Пруйт. — Коза не те, що корова. Козу треба доїти кожних дві години чи десь так. І уночі.

— Атож, — погодилася місіс Пруйт. — Він не мав навіть пелюшок. Кілька порозпорюваних торбин з-під борошна, та й годі, а повивати його навчила повитуха. От я налагодила трохи пелюшок і віднесла йому; він тримав і далі того негра як помічника батькові в полі, а сам варив, і прав, і дитя бавив, і козу доїв, щоб його нагодувати; і я казала йому не раз: «Давай я візьму його. Бодай поки ссе. І ти теж можеш у нас в домі поселитись, коли хочеш». А він тільки дивився на мене — маленький, худий, виснажений,— зроду ж бо за столом не наїдався досхочу, і казав: «Дякую, місіс. Я сам дам собі раду».

— І вийшло на його, — сказав Пруйт. — Не знаю, який із нього був робітник на тартаку, а що він ніколи не мав ніякої ферми, то хто зна, який із нього був би й фермер. Але хлопця він таки виходив.

— Атож, — притакнула місіс Пруйт. — А я все напосідалася на нього: «Ми навіть і не чули, що ти одружився», — кажу йому якось. — А він: «Так, мем, ми побралися торік. Коли найшлося дитя, вона померла». — «Що вона була за одна? — питаю. — Якась дівчина з Французового Закруту?» — «Ні, мем, — каже він на те, — вона була з центру штату». — «А звалася як?» — питаю. — «Міс Сміт», — каже.

— А за тяжкою працею йому навіть не було коли навчитися брехати, — сказав Пруйт. — Але хлопця він таки виходив. Коли вони вже зібрали осінній врожай, він відпустив негра і навесні знову працював укупі зі старим, як і перше. Він зробив собі щось ніби торбу-заплічника, як ото, кажуть, роблять індіанці, і тягав у ній хлопця. Я час від часу туди навідувався, поки ще земля не вгрілася, і бачив, як Джексон з батьком вирубують чагарі та орють, а торба висить на плоті, і хлопець спить у ній навсторч, і так солодко, ніби в пуховій перині. Тої весни він навчився ходити, і я не раз дивився, стоячи біля плоту, як це мале нещастячко десь посеред борозни щосили налягає на ноги, щоб устигнути за Джексоном, аж поки Джексон затримає плуга на повороті і повернеться до нього, і посадовить собі на шию, а потім знову ухопиться за чепіги, щоб орати далі. Наприкінці літа воно вже дибало досить справно. Джексон змайстрував йому з палички й шматочка гонту маленьку сапку, і тепер, коли Джексон рубав бавовник, вище колін заввишки, то хлоп'яти не видко було зовсім, і тільки бавовник трясся, де воно вовтузилося.

— Джексон шив йому одежу, — сказала місіс Пруйт. — Сам шив, руками. От я й зібрала трохи одягу і віднесла туди. Тільки раз так і зробила. Він узяв ті речі, подякував. Здавалося, він заздрить навіть землі, що годувала цю дитину, не даючи їй померти голодною смертю. А ще я пробувала його умовити, щоб одніс малого до церкви й охрестив. «Він уже має ім'я,— сказав Джексон. — Його звати Джексон і Лонгстріт Фентрі. Батько воював під їхньою командою».

— Він ніколи нікуди не ходив, — сказав містер Пруйт. — Бо де бачать Джексона, там і хлопець. Коли б навіть він був украв те дитя на Французовім Закруті, то й тоді б краще з ним не заховався. Навіть до крамниці в Гейвен-Гілі їздив старий, і лиш єдиний раз на рік Джексон розлучався з малим ненадовго, як мусив їздити до Джефферсона сплачувати податки. Коли я побачив хлопця вперше, він нагадав мені щеня сетера, аж раз, коли Джексон вибрався платити податки, я навідався туди до них, і бачу — хлопець сидить під ліжком, ані тобі шелесь, заліз у куток і лиш світить відтіля очицями. Достоту як лисиченя чи вовченя, щойно впіймане.

Пруйт добув із кишені бляшанку з тютюном, і ми дивились, як він витрусив трохи жуйки на покришку, а з неї собі на нижню губу, обережно струсивши з покришки все до крихітки.

— Гаразд, — озвався дядько Гевін. — А що далі?

— Це й усе, — відказав Пруйт. — На друге літо він зник разом з хлопцем.

— Зник? — перепитав дядько Гевін.

— Саме так. Власне, якось уранці їх уже не стало. Коли зникли — бозна. Нарешті одного дня мені урвався терпець, і я пішов туди, а будинок стояв пусткою, і я пішов на поле, де старий орав, і найперше подумав, що поперечка між чепігами плуга йому вломилася і він прив'язав натомість молоде деревце, але він, забачивши мене, як не вхопить те деревце — аж воно не що, а дробовик, і каже мені, либонь, те саме, що й вам сьогодні вранці, коли ви туди заходили. Наступного року він уже знову мав негра за помічника. А потім десь так літ за п'ять повернувся Джексон. Теж не знаю коли. Власне, якось уранці з'явився там, і все. І негра знов не стало, а вони вдвох із батьком обробляли тепер землю, як і раніше. І одного дня я вже не витримав і пішов туди, де він орав, і став коло плоту, чекаючи, поки борозна доведе його до плоту, однак він і тут не подивився на мене — орав зовсім поруч, не далі, як за десять кроків, і все ще не дивився в мій бік, і завернув уже, і йшов назад, коли я спитав: «Чи він помер, Джексоне?» І тоді він поглянув на мене. «Хлопець», — кажу я. А він тоді: «Який хлопець?»

Пруйти запросили нас залишитися на обід. Дядько Гевін подякував.

— Ми прихопили дещо перекусити з собою, — відказав він. — І ще перед нами тридцять миль до Ворнерової крамниці, а потім двадцять дві милі до Джефферсона. А наші дороги ще не дуже пристосовані для автомобілів.

Сонце вже сідало, коли ми доїхали до Ворнерової крамниці в селі на Французовому Закруті, і знову на порожній галереї підвівся якийсь чоловік і зійшов сходами до машини.

Це був Айшем Квік, свідок, що перший натрапив на Торпове тіло, — високий, незграбний чолов'яга років під сорок п'ять із сонним обличчям і короткозорими очима, в яких, одначе, придивившись, можна було помітити щось бистре, навіть трохи глумливе.

— Я чекав на вас, — озвався він. — Схоже, ви спіймали облизня. — Він примружився на дядька Гевіна. — Той Фентрі.

— Так, — сказав дядько Гевін. — А чому ви мені не сказали?

— Я й сам не здогадався, — відповів Квік. — Аж тільки як почув про вашу невдачу в суді і то через одного чоловіка, я зіставив їхні імена.

— Імена? — запитав дядько Гевін. — Які іме... Та ні, нічого. Розповідайте...

І ми посідали на веранді замкненої безлюдної крамниці, на деревах скрекотіли й сюрчали цикади, і в куряві над дорогою мерехтіли, пропливаючи, блищики, а Квік розповідав про те все, вивернувшись на лавочці позад дядька Гевіна й розпружившись кожним своїм суглобом, наче весь мав розпастися від першого ж поруху, лінькувато й сардонічно отак просторікував, наче намірявся говорити цілу ніч, бо годі було скінчити раніше. Проте розмова так довго не тривала. Вона тривала стільки, скільки вимагали речі, про які йшлося. Але дядько Гевін каже, що підсумувати людські переживання можна в кількох словах — хтось уже обійшовся й чотирма: «Народився, страждав і помер».

— Це мій батько найняв його. Але коли я довідався, звідки він, то вже знав: робітник з нього буде путній, бо люд у тій стороні не мав часу навчитися чогось іншого, крім тяжкої праці. І я знав, що також і чесний з тої самої причини: адже в тій стороні чоловікові не було чого захотіти так дуже, щоб навчитися красти. Може, тільки одного я в ньому недооцінив — здатності кохати. Я гадав, що він, бувши родом із тих країв, не знає взагалі любові і то все з тої ж таки причини, і що навіть саме це поняття втратило сенс для його дідів-прадідів, відколи перший з них мусив остаточно вибрати: клопотатися коханням чи тим, як не вмерти голодною смертю.

Так ото він став до праці, робив те саме і заробляв так само, як і негри. Аж тоді пізньої осені, коли річка знову заводнилася і ми вже готові були замкнути тартак на зиму, я дізнався, що він умовився з батьком залишитись до весни нічним сторожем та наглядачем, діставши три вихідних дні — відвідати домівку на різдво. І він так і зробив, а наступного року, коли тартак було пущено знову, він уже стільки вмів і так ревно докладав рук, що посеред літа сам порядкував усім тартаком, а на кінець літа батько й зовсім перестав туди заглядати, а я заглядав лиш коли здумається, десь раз на тиждень абощо. Отже, восени батько

навіть завів мову про будівництво халупи для нього, щоб він більш не жив у тому сараї з паровим казаном, де був тільки матрац, напханий соломою, та розвалена стара груба. Він зостався й на цю зиму. Чи бував він у себе вдома на це друге різдво, коли туди ходив і коли вернувся, — цього ми так і не знали, бо навіть я не заглядав до нього від осені.

А потім якось після обіду у лютому стало ніби трохи на годині, і мені чогось не сиділося на місці, і я вибрався туди. Перше, що там побачив, була вона, жінка, якої досі я і в вічі не бачив, — молода і колись, при доброму здоров'ї бувши, може, навіть гарна, не знаю. Бо тепер вона була не те що просто худа, але зовсім як тріска. Виглядала вона не стільки зголоднілою, як хворою, хоч ноги ще її носили, — і не тільки тому, що за який місяць мала розродитися. От я й питаю: «Хто це?» — а він подивився на мене та й каже: «Це моя жінка». А я питаю: «З яких би то пір? Адже восени ти не мав ніякої жінки. А ця ось дитина вже на останньому місяці». Тоді він до мене: «Хочете нас прогнати?» А я йому: «Нащо мені вас проганяти?» А зараз я розповім вам те, що знаю тепер, те, про що довідався від отих двох братів — вони з'явилися тут через три роки зі своїм судовим папірцем, — а не те, що він мені сам розказував, бо він ніколи й слівцем нікому не прохопився.

— Гаразд, — сказав дядько Гевін. — Розповідайте.

— Не знаю, де він її знайшов. Не знаю, чи то він її знайшов, чи просто вона сама зайшла одного дня чи одної ночі на тартак, а він просто побачив її, і сталося, як той казав: ніхто не знає, коли вдарить і куди влучить кохання або грім — тільки що вдруге туди не вдарить, бо нема потреби. Я не думаю, щоб вона розшукувала чоловіка, котрий її покинув, — либонь, урізав поли від неї, коли довідався про дитину... і тим паче не думаю, щоб вона боялася чи соромилась повернутись додому через те лишень, що брати з батьком силкувалися утримати її від шлюбу з ним. Як на мене, в ній просто шумувала та сама чорна, не надто розумна і з біса жорстока родинна пиха, що нею потім бундючилися тут з годину оті її брати.

Так чи інак, але вона там була і, певне, знала, що часу їй зосталось обмаль, а він їй сказав: «Поберімося», — на що вона відповіла: «Не можу з тобою побратися. Я вже маю чоловіка». І час її наспів, і вона лягла на тому матраці, і він чи не сам годував її ложкою, і вона вже, мабуть, знала, що більш не підведеться, і він закликав повитуху — обидві знали, що вона вже не встане з цього матраца, і, може, врешті переконали в тому і його, або, може, їй уже було однаково, і вона сказала: «Згода». Словом, він узяв мула, що його мій батько дозволив йому тримати на тартакові, і поїхав на ньому за сім миль до проповідника Вітфілда, і привіз того вдосвіта, і той їх повінчав, і вона вмерла, а вони вдвох із Вітфілдом поховали її. І тієї ж ночі він приїхав до нас додому й сказав батькові, що кидає роботу, і залишив мула, а коли я, перегодя кілька днів, поїхав до тартака, його вже там не було. Тільки солом'яний матрац, груба та на полицях ще начиння й сковорідка — йому передала їх моя мати, — все вимите й чисте. І щойно за три літа тих двоє братів, ті Торпи...

— Торпи, — сказав і собі дядько Гевін. Сказав неголосно. Вже поночіло швидко, як то звичайно в нашому краї, і тепер я зовсім не міг розгледіти його обличчя. — Розповідайте, — додав він.

— Смагляві, як і вона — молодший взагалі був страх подібний до неї, — приїхали вони бричкою із заступником шерифа чи з виконавцем, не знаю, з тим папером, геть чисто пописаним і проштампованим, і печаткою скріпленим, як то й належиться, а я їм і кажу: «Ви не смієте. Вона прийшла сюди своєю волею, хвора й без нічого, а він дав їй притулок і годував, і доглядав, і допоміг, як народжувалося те дитя, і проповідника до неї привів; навіть шлюб із нею взяв перед її смертю. Проповідник і повитуха — обоє тому свідки». А старший брат відказує: «Він не мав права одружуватися з нею. Вона вже мала чоловіка. Ми вже до нього добралися». — «Добре, — я на те. — Він, одначе, взяв цього хлопця, коли ніхто по нього не приходив. Він виховує його, вдягає та годує вже добрих два роки». Тоді найстарший витяг із кишені гаманець лиш наполовину і зараз упустив його назад. «Маємо намір і це залагодити як слід, от лиш побачимо того хлопця, — каже. — Він нам кревний. Ми хочемо його забрати, й таки заберемо». І тоді, не вперше вже, я подумав: негаразд ведеться на цім світі, стократ гірше, ніж годилося б. Я й кажу: «Це за тридцять миль звідсіля. Мабуть, не відмовитесь переночувати цю ніч у нас, і коні відпочинуть». А старший зиркнув на мене та й каже: «Коні анітрохи не потомилися. Ми тут не баритимемось». — «Тоді і я з вами поїду», — кажу йому. А він мені: «Зробіть нам таку ласку», — відказує.

Ми їхали до пізньої ночі. Отже, я гадав, уночі мені трапиться нагода, хоч мені й не було чим їхати. Але як ми порозпрягали коней і полягали на землю, старший брат усе не лягав: «Щось не спиться», — каже він. «Посиджу трохи». Тож-бо нічого з того не вийшло, і я теж ліг, а потім зійшло сонце і було вже пізно, а десь, як добре розвиднилося, ми добулися до тієї поштової скриньки з прізвищем, що її неможливо не помітити, і до того порожнього дому, де не було нікого видно ані чути, аж долинуло цюкання сокири, ми обійшли поза хатою, і він глянув з-понад стосу дров, і побачив те,

чого, либонь, цілих три роки чекав щоразу, коли сонце викочувалося на небо. Бо він навіть не спинився, а лиш кинув маленькому хлоп'яті: «Тікай. Тікай на поле до діда. Тікай», — і пішов просто на старшого брата і вже звів сокиру, і вже почав опускати, та мені саме пощастило перехопити його руку, а старший брат у цю мить схопив його за плечі, і ми відірвали його від землі і тримали чи то намагалися тримати.

«Перестань, Джексоне! — гукнув я. — Перестань! У них закон!»

І тут щось дрібнесеньке почало брикатися й дряпати мене за ноги: це було те хлоп'ятко; без звуку, воно просто метушилося круг мене й обох братів і било нас, куди лиш могло дістати, цурпалком деревини, що її порубав Фентрі. «Злови його й тягни до брички», — крикнув старший брат. Тоді молодший упіймав його; вдержати малюка було не легше, ніж самого Фентрі, бо він брикався й виривався, все ще мовчки, навіть коли молодший уже поніс його, а Фентрі шарпався й кидався за двох, поки молодший із хлоп'ям не зник йому з-перед очей. По тому він ураз зів'яв. То було так, наче всі кістки обернулися йому на воду, і коли ми зі старшим братом опустили його, то здавалося, наче він і зроду не мав тих кісток, — так знеможено прихилився він спиною до дров, що їх сам нарубав, — засапаний, з бризками піни в кутиках рота.

«Такий закон, Джексоне, — кажу я. — Її чоловік ще живий».

«Знаю, — відказує він. Мова його була лиш трохи голосніша за шепіт. — Я чекав цього. Тим-то, мабуть, це мене так і ошелешило. Тепер уже все гаразд».

«Прикро, що так сталося, — каже той брат. — Ми довідалися тільки минулого тижня. Але він — наш кревний. І ми хочемо забрати його додому. Ви повелися з ним добре. Дякуємо вам. І його мати дякує вам. Ось вам», — каже він. Дістав з кишені гаманець і тиць його Фентрі в руку. Тоді обернувся й пішов. А за хвилю я почув, як бричка розвертається і з'їжджає схилом. І ось уже її не стало чути зовсім. А Фентрі — я не знаю, чи він взагалі що з того розчув.

«Такий закон, Джексоне, — кажу я. — Але закон має два кінці. Поїдемо до міста, побалакаємо з капітаном Стівенсом. Я поїду з тобою».

Тоді він підвівся й сів, спроквола й негнучко. Він уже не дихав так тяжко і виглядав тепер краще, тільки очі були йому сторопілі якісь. Потім звів руку із затиснутим у кулаці гаманцем і почав ним витирати собі обличчя, наче то була носова хустинка; здається, він перед тим навіть і гадки не мав, що тримає щось у руці, бо зненацька опустив її, може, з п'ять секунд дивився на гаманець, а тоді струснув його — не кинув, а просто струснув, мовби жменю багнюки, на яку оце роздивлявся, що воно таке, і встав, і пішов через подвір'я до лісу, ступаючи рівно й поволі і виглядав здалеку вже не багато більшим за те мале хлоп'я — і так зайшов аж у ліс.

«Джексоне!» — гукнув я навздогін. Та він навіть не озирнувся.

А я залишився на ту ніч у Руфуса Пруйта і позичив у нього мула; сказав, що приїхав сюди просто так на розглядини, бо не дуже мені хотілося з кимось розмовляти, а на ранок припнув мула до тієї хвіртки й подався стежиною, і спершу й не примітив на галереї старого Фентрі.

А коли таки примітив, він уже так жваво мотнувся, що я навіть не добрав, що то він тримає в руках, аж воно як не бабахне — і я почув, як шріт заторохтів по листі мені над головою, а Пруйтів мул так відчайдушно зашарпався, наче хотів зірватися з припони чи повіситися на хвіртці.

І ось одного дня, може, за півроку по тому, як той Бак-Рикало осів у цьому краї, щоб підбити підсумок своїм пиятикам, бійкам і дурисвітству, він сидів на цій веранді, п'яний як чіп, і сипав прокляття за прокляттям на втіху півдесяткові дружків, яких він не раз був лупцював до безпам'яття нечесними, а то часом і чесними прийомами, — тепер же вони реготали за кожним разом, коли він умовкав, щоб звести подих. А я ненароком зиркнув у бік дороги і побачив там Фентрі верхи на мулі.

Він просто сидів собі, — курява тридцяти отих миль закоржавіла на спітнілій спині мула, — і дивився на Торпа. Чи довго вже він тут пробув, сидячи отак ні пари з уст і лиш дивлячись на Торпа, — не знаю; але потім він завернув мула й поїхав дорогою назад до узгір'їв, яких йому не слід було ніколи залишати. Тільки що, може, правду воно мовиться: од грому та кохання сховатися годі. Тоді я не знав, чого-то він так дивився. Я не пов'язував тих двох імен. Я почував, що ім'я Торпа було мені знайоме, але діялося то двадцять років тому, і я забув, аж тут раптом чую про невдалий ваш суд. Звісно, що він би й не подумав голосувати за Букрайтове звільнення... Темно. Ходімте вечеряти.

Але до міста залишалося тільки двадцять дві милі, і ось ми вже на шляху, вкритому жорствою; ми б могли бути вдома за чотири з половиною години, бо інколи спромагалися витискати тридцять — тридцять п'ять миль на годину, і дядько Гевін сказав, що колись усі дороги в Міссісіпі вимостять бруківкою, як мемфіські вулиці, і кожна родина в Америці матиме авто. Тепер ми їхали швидко.

— Звісно, що він би й не подумав, — сказав дядько Гевін.— Отакі вони — скромні та непоборні трудівники землі, і доля їхня — витривати, витривати і ще раз витривати і завтра, і позавтра, і післяпозавтра...

Звісно, що він би й не подумав голосувати за Букрайтове звільнення.

— А я голосував би, — заперечив я. — Я б його виправдав. Бо ж Бак Торп був лихий чоловік. Він...

— Ні, ти б не голосував, — сказав дядько Гевін. Однією рукою він стискав мені коліно, дарма що ми й так їхали швидко; жовтий сніп світла рівно лягав на жовту дорогу, жуки залітали, кружляючи, в той світляний сніп, і випливали геть з нього. — Тут ішлося не про Бака Торпа, дорослого чоловіка. Цього на Букрайтовому місці він застрелив би не вагаючись, як і Букрайт. А річ у тім, що у спідленому й озвірілому тілі Букрайтової жертви ще лишалося щось, — не дух, може, але бодай згадка, — від маленького того хлоп'яти, того Джексона і Лонгстріта Фентрі, хоч людина, в яку виросло хлоп'я, зовсім про це й не знала, і тільки Фентрі це знав. То й ти б не виправдав Букрайта. Ніколи цього не забувай. Ніколи.

З англійської переклав
Еміль ХОМЕНКО

ЗОЛОТИЙ КРАЙ

I

Якби він мав тридцять років, то не потребував би двох таблеток аспірину та півсклянки чистого джину, щоб витримати голчастий доторк душу і збутися тремтіння рук перед тим, як сяде голитись. Але й те, що в тридцять років він не міг би дозволити собі так багато пити щовечора, як тепер п'є, а як і пив би, то вже напевно—не в товаристві таких чоловіків та жінок, що з ними тепер, у сорок вісім років, бував щовечора, бував, навіть знаючи в останні години, коли дзенькали розбивані чарки і пронизливий вереск п'яних жінок перекривав удари барабанів та виття саксофонів, — у ті години, коли він трохи перебирав міру як щодо кількості споживаного питва, так і щодо суми сплачуваних чеків, — що через шість чи вісім годин він пробудиться зовсім не зі сну, а з якогось безсонного пияцького очманіння, в якому замре оглушливе буйне ревище минулого вечора і немов без ніякого проміжку на спочинок чи їду знов оживе знайома обстава його спальні. Стояки ліжка вирізняться в ранковому світлі, що падає крізь вікна, зарослі бугенвілеєю, а за тими вікнами перед його наболілими й перевтомленими очима постане видовище, яке можна б назвати пам'ятником майже двадцяти п'яти років праці й жадання, спритності й зичливості долі, ба навіть духовного гарту — протилежне узбіччя каньйону, поцятковане білими віллами, ледь помітними з-поза вирощених оливкових гаїв, або ж обмережане понурими рядами кипарисів, схожих на фасади східних храмів — імена їхніх власників, обличчя й навіть голови були повсюдно знані, не виключаючи й найдальших закутків Сполучених Штатів, і Америки, і цілого світу, де імен Ейнштейна, Руссо й Ескулапа зроду-віку не вимовлялося.

Пробудившись, він не відчував ніякої млості. Він ніколи не пробуджувався хворий, і спиртне йому не вадило — не тільки тому, що він пив занадто довго й регулярно, але й тому, що навіть після тридцяти років життя в добробуті почувався ще досить здоровим. Походив-бо він із занадто здорового роду: тридцять чотири роки тому чотирнадцятилітнім хлопцем сів він на буфер товарняка, що їхав на захід, і втік із маленького глухого містечка в Небрасці, в яке батько вклав увесь свій досвід і життя і яке названо його іменем — таки містечка, хоча лише в тому розумінні, що тінь завжди більша від того, хто її відкидає. Містечко й досі нагадувало поселення піонерів, яким він запам'ятав його в п'ять чи шість літ: щораз довша тінь маленького аванпоста, критих дерном хатин на розлогій пустельній рівнині, де його батько, теж Айра Юїнг, перший заповзявся вирощувати на цій землі пшеницю впродовж кожних шести днів, у недільних проміжках поміж ними віддаючись молитві — навесні та влітку надворі, а взимку й восени у смердючому присмерку завіяних снігом хатин. Айра Юїнг-молодший пройшов відтоді довгий шлях — від голого, без жодної деревини села, звідки він утік нічним товарняком, аж до цього будинку вартістю в сто тисяч доларів, де він оце лежить і чекає, коли вже зможе встати, піти до ванної та взяти в рот дві таблетки аспірину. Вони, його мати й батько, силкувалися якось пояснити це йому — щось про духовний гарт, про волю витривати. У чотирнадцять років він не міг відповісти їм логічно й розважливо, ані пояснити, чого він хоче: він міг тільки втекти. І втікав він зовсім не від батькової суворос-

ті чи гніву. Втікав він від самої тієї околиці, що на ній не росло жодної деревини, що в її напівпустельності ввижалася йому вся занапащена батькова й материна молодість, змарноване їхнє життя, від того наче острівця безлюдної землі, де природа дозволяла на коротку пору зеленіти приземкуватій жалюгідній пшениці, перед тим як знову покриє ту землю одвічним неподоланним снігом, так, немовби (і це не звучало, як обіцянка, ані як погроза) то було похмуре провіщення неминучої долі всього живого. І навіть не від того втікав він, бо він зовсім і не втікав: зникнути, відійти — це був єдиний аргумент, до якого чотирнадцятилітній хлопець міг удатися з сякою-такою надією на успіх.

Наступні десять років він то працював поденником, то блукав по тихоокеанському узбережжю аж до Лос-Анджелеса на Півдні. У тридцять років він був уже одружений на лос-анджелеській дівчині, дочці столяра, мав сина й дочку і володів часткою нерухомого майна. У сорок вісім він витрачав п'ятдесят тисяч доларів на рік, володів закладом, що його збудував власними руками і неушкодженим провів через рік тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятий. Своїм дітям він дав усі вигоди, яких його батько не тільки не спромігся б уявити, але які й засудив би категорично в теорії — та й слушно, як тепер виявилося і як підтверджувала це газета, що її шофер-філіппінець (котрий щоранку переносив його в дім, роздягав і вкладав у ліжко) дістав із кишені господаревого плаща й поклав на журнальний столик.

Коли двадцять років тому помер його батько, Айра Юїнг уперше від часу втечі приїхав до Небраски, забрав матір, і тепер вона жила тут у своєму власному будинку, тільки не такому розкішному, бо вона відмовилася (якось наче сором'язливо, але твердо й рішуче, хоч він цього й не помітив) від чогось кращого чи вишуканішого. То був будинок, де вони всі тоді жили, але першого ж року він з дружиною та дітьми перебрався кудись-інде. Ще за три роки він знову перебрався — в той будинок на Беверлі-Гілс, де були самі вілли; саме в цьому домі він зараз і пробудився. Але жодного разу за ці дев'ятнадцять років Айра Юїнг не забув (навіть протягом останніх п'яти років, коли вранці вставав, страшенно напружуючи силу волі, ту саму силу, яку передав у спадок йому батько і яка допомогла Айрі-старшому осісти на рівнині Небраски й вигребти там нору, щоб жінці було де породити дітей, поки він вирощує пшеницю) дорогою на роботу заїхати на десять хвилин до матері (хоч це було двадцять миль убік). Жила вона в цілковитій тиші й супокої, якими тільки міг він її забезпечити. Він так подбав про її побут, що вона зовсім не потребувала грошей, готівки: він оформив їй кредит у найближчій продовольчій крамниці та в різника, і садівник-японець, який приходив щодня поливати й доглядати квіти, міг робити для неї закупки, тож бо вона рахунків і не бачила. І єдиною причиною, чому в домі не мали служниці, було те, що навіть у сімдесят років вона вперто трималася давньої звички сама собі варити й про себе дбати.

Отож здавалося, що батько таки мав слушність. Бували дні, коли, лежачи в ліжку, як оце зараз, і чекаючи, поки набереться досить сили волі, щоб підвестися, взяти аспірин і випити джину (здебільшого це бувало після того, як звечора напередодні він перебирав міру і коли шести-семи годин забуття йому не вистачало, щоб знову могти розрізняти реальність та ілюзії), він бачив, відчував, чи то йому ввижався — завдяки тій давній міцній і суворій крові кемпбелітів, що Айра-старший мусив був йому заповісти, — образ батька, що звідкілясь ізгори дивиться на нього, блудного сина, і на те, чого він домігся. Коли воно й справді так було, то, дивлячись у ці два останні ранки на дві бульварні газетки, які філіппінець виймав з кишені господаревого плаща й клав на журнальний столик, Айра-старший напевне міг силою тієї самої давньої крові відчути, що за нього відомщено — не тільки за той день тридцять чотири роки тому, а й за всі ці тридцять чотири роки.

Зібравшись на силі, напруживши свою волю й тіло, Айра-молодший підвівся нарешті й пошпурив газету на підлогу, аж вона розгорнулася й лягла в нього під ногами. Та він на неї й не глянув. Він просто стояв собі, сам, у шовковій піжамі, високий і худорлявий (навіть тепер, попри свій спосіб життя, живота він майже не мав), тоді як його батька висушили довгі роки тяжкої праці й безнастанних змагань з химерною і непоступливою землею, — стояв і не дивився ні на що, а біля ніг його волали чорні літери заголовка над рядом п'яти чи шести маснуватих фотографій, з яких навперемін то виступало обличчя його дочки, то блискали її довгі білі ноги: «ЕЙПРЕЛ ЛЕЛІР РОЗКРИВАЄ ПОДРОБИЦІ ОРГІЇ».

Ворухнувшись урешті, він наступив ногою на газету й босий пішов до ванної. Дивився він тепер на свої руки, що тремтіли й смикалися, поки він клав дві таблетки на скляну поличку, ставив склянку на підставці й відкорковував пляшку джину, спираючись при тому рукою на стіну, щоб не розілляти напою. Але на газету він таки не глянув; не глянув і тоді, коли, поголившись, повернувся в спальню й підійшов до ліжка, біля якого стояли його капці—він навіть відсунув її вбік, коли взувався. Може — а чи то й напевно, — він і не потребував на неї дивитись. Про суд писалося третій день у газетах, так що вже цілих два дні з кожної газети, яку він брав до рук, кидалося йому в око доччине обличчя — тверде, ясне й непроникне. Либонь, він і вві сні її не за-

бував, бо прокидався з думкою, що треба пам'ятати про неї, так само як прокидався, чуючи за плечима ще не зовсім завмерле пияцьке ревище вечірніх восьми годин, немовби й зовсім не було проміжку на відпочинок та забуття.

Однак, незважаючи на все це, коли він спускався іспанськими сходами, одягнений у темно-оранжевий светр з високим одворотом поверх сірого фланелевого піджака, вигляд у нього був спокійний і стриманий. Майстерно зроблена залізна балюстрада й мармурові сходинки збігали півколом до великої, мов клуня, вітальні з кахляною підлогою. З-поза неї долинали голоси дружини й сина, що розмовляли на терасі, там, де звичайно снідали. Син називався Войд. Вони з дружиною дали імена своїм обом дітям, перебуваючи в стані, так би мовити, взаємно презирливого перемир'я — його жінка хлопця назвала Войд (з яких міркувань, він так ніколи й не дізнався), а він, своєю чергою, назвав дівчинку (дитина, що її жіноче вже обличчя дивилось на нього з кожної газети, яку він брав до рук у ці два дні, вміщене під або над ім'ям Ейпрел Лелір) Саманта, як звалася і його мати.

Йому було чути, як вони розмовляють — дружина, з якою вже років десять його зв'язувала сама лише буденність, та й тієї не вельми, і син, якого два роки тому раз привезли під самі двері дому якісь незнайомці, п'яного й без пам'яті; батько, що мусив його роздягти й укласти в ліжко, побачив тоді на синові замість чоловічої білизни бюстгальтер і жіноче трико. Кількома хвилинами пізніше, — на звук ударів, певно, — вбігла Войдова мати й побачила, як чоловік лупцює все ще непритомного сина жмутом рушників, що їх служниця вимочувала в мисці з крижаною водою. Бив він сина тяжко, з понурою і розваженою люттю. Чи хотів протверезити його, чи просто віддухопелити — він і сам, либонь, не знав. В усякому разі, жінка пристала на цю другу думку. Розлючений своїм прикрим відкриттям, він пробував сказати їй щось про жіночу білизну, але вона навіть не слухала й сама скажено напалася на нього, наче та мегера. Від того дня син намагався бачитися з батьком тільки в присутності матері (що, до речі, було не дуже важко й матері, й синові), і щоразу при тім ставився до батька зі злістю раба, виявляючи улесливе нахабство, напівкотяче й напівжіноче.

Він вийшов на терасу, і голоси змовкли. Сонце, пробиваючись крізь рідкувату, високу, мало не хмарну каліфорнійську млу, освітлювало терасу якось по-зрадницькому тьмяно. Тераса з її висушеними на сонці теракотовими плитками впиралася в дику стіну каньйону, голу, а проте без земляного покриву, на якій всуціль стелився квітчастий килим, розбуялий тисячобарвний парадокс, наче замість коренитися в грунті й рости з нього, квітки ті живилися самим повітрям, наче їх поклав хтось на часину на безплідному скелястому крутосхилі, щоб потім повернутись і забрати. Син, Войд, майже голий, у самих шортах кольору соломи та солом'яних пляжних капцях сидів, розкинувшись у плетеному кріслі — тіло його засмагло на сонці й злегка пахло противолосяним засобом, яким він змащував руки, груди й ноги; на брунастих колінах у нього лежала розгорнута газета. Була то найвищого рангу місцева газета, але й на ній чорнів заголовок у півсторінки, і, навіть не зупиняючись, навіть не встигши усвідомити, куди він дивиться, Айра й тут побачив знайоме ім'я. Він пройшов на своє місце. Філіппінець, який укладав його щовечора в ліжко, зараз у білій служницькій куртці, підсунув йому крісло. Обік склянки мандаринового соку й порожньої чашки лежав акуратний стосик листів з телеграмою зверху. Він сів і взяв телеграму; на дружину він глянув, аж коли вона озвалася.

— Телефонувала місіс Юїнг. Вона сказала, щоб по дорозі в місто ти заїхав до неї.

Він завмер; його руки, що розкривали телеграму, також завмерли. Ще мружачись трохи проти сонця, він дивився в обличчя по той бік столу — гладка, мертва косметика, тонкі губи й ніздрі і блідо-голубі мстиві очі, дбайливо викладене платинове волосся, що виглядало так, наче його пензлем перенесли на череп з аркушів срібла, яких вживають, розписуючи вікна.

— Що? Телефонувала? — здивувався він. — Сюди?

— А чом би й ні? Хіба я коли заперечувала, щоб котрась із твоїх жінок телефонувала тобі сюди?

Нерозкрита телеграма зібгалася раптом у нього в руці.

— Ти знаєш, що я маю на увазі, — сказав він гостро. — Вона до мене зроду не телефонувала. В неї не було потреби. Без цього обходилась. Коли це по дорозі в місто я забував заїхати до неї?

— Звідки мені знати? — відповіла вона. — Може, ти такий самий зразковий син, як колись був зразковим чоловіком, а тепер є батьком?

Голос її ще не був різкий і навіть не дуже гучний, і важко було сказати, чи швидко вона дихає, бо сиділа вона зовсім непорушно й застигло під покровом свого бездоганно викладеного, майже неприродного волосся, дивлячись на Айру з виразом блідої і розлюченої мстивості. Вони дивились одне на одного через цей розкішний стіл — двоє людей, які двадцять років тому відразу, природно й без крихти вагання вдалися б одне до одного за порятунком, які, можливо, зробили б так ще десять років тому.

— Ти знаєш, що я маю на увазі, — сказав він знову гостро, тамуючи в собі тремтін-

ня, викликане — в чому він не сумнівався — спожитим учора алкоголем. — Вона газет не читає. Вона їх навіть не бачить. Це ти їй послала?

— Я? Що послала?

— Та газету, хай тобі чорт! — скрикнув він. — Це ти їй послала. Тільки не бреши.

— А що, як і послала? — закричала й вона. — Хто твоя мати така, що не повинна знати про це? Хто вона така, що ти хочеш приховати це від неї? Ти хоч що-небудь зробив, щоб я цього не знала? Щоб цього взагалі не сталося? Чому ти не думав про це всі ті роки, коли пиячив, коли так просякнув алкоголем, що не міг ані знати, ані завважувати нічого, ані поцікавитись, чим там стала Саманта...

— Міс Ейпрел Лелір з кіно, коли ваша ласка, — докинув Войд.

На нього ніхто не звернув уваги — вони дивилися одне на одного через стіл.

— А-а,—сказав він стримано й незворушно, ледь ворухнувши губами. — То й це моя вина, так? Це я зробив свою дочку повійницею? Може, ти мені скажеш, що це я й сина зробив п..?

— Замовкни! — скрикнула вона.

Тепер вона захекалась.

Обоє люто дивилися одне на одного через чепурно оздоблений стіл.

— Ну, ну,— озвався Войд.— Не втручайтеся в її кар'єру. Після всіх цих років, коли нарешті вона доскочила ролі, в якій може...

Він змовк. Батько обернувся й подивився на сина. Войд розкинувся в кріслі й дивився на нього з тим своїм прихованим, трохи не жіночим, нахабством. Раптом воно стало й зовсім жіноче; приглушено верескнувши, він кинувся навтіки, але вже було запізно: Айра стояв над ним, схопивши його рукою не за горло, а просто за лице, аж рот Войдові зморщився й заслинив у батьковій грубій долоні. Тоді й мати скочила наперед і спробувала вирвати сина з Айрових рук, але чоловік її відкинув, а коли вона підбігла вдруге, він її теж схопив і затис, хоч як вона борсалася.

— Ану-ну! — вигукнув він. — Кажи, що хотів!

Та Войд нічого не міг сказати, бо батькова рука замкнула йому рота, а ще більше його скував жах. Його тіло повисло тепер у повітрі, звиваючись і тіпаючись, поки він видушував із себе плаксивий, моторошний кавкіт, а батько все тримав його однією рукою, а другою — жінку, яка не переставала верещати. Врешті Айра відкинув Войда на терасу; той крутнувся раз і стояв уже на ногах — пригинцем він позадкував до французького вікна, затуляючи лице рукою й кленучи батька. Потім він зник. Айра тепер дивився на дружину й тримав її, аж поки вона заспокоїлась; обоє вони засапалися, майстерна косметична карта на її виду розвалювалася, мов паперова маска, наліплена акуратно на шкіру. Айра відпустив дружину.

— Ти п'янюга, — мовила вона. — Безпросвітний п'янюга. І ти ще дивуєшся, чого твої діти...

— Авжеж, — спокійно відповів він. — Нехай і так. Але не в цьому річ. Цього вже не повернеш. Річ у тому, що тепер робити. Мій батько знав би. Він це раз і зробив. — Говорив він сухим, невимушеним і приємним голосом; вона стояла, ще відсапуючись, але вже втихомирена, і дивилась на нього. — Я пам'ятаю. Мені було тоді літ десять. Завелися в нас у стодолі пацюки. Ми все перепробували — тер'єрів, отруту. Тоді одного дня батько каже: «Ходімо». Ми пішли до стодоли й позатуляли всі шпарки, всі дірки. І підпалили. Як це тобі подобається?

Потім зникла і вона. Він хвильку постояв, і досі мружачись, відчуваючи легке, ритмічне пульсування в очах від доторку лагідного й рівномірного сонячного світла та невинного буйноцвіття квіток.

— Філіппе! — покликав він.

З'явився філіппінець, смагляволиций і байдужий, з гарячим кавником, якого він поставив обік порожньої чашки та склянки мандаринового соку на льоду.

— Дай мені випити, — сказав Айра.

Філіппінець зиркнув на господаря й заходився коло столу — пересунув чашку, переставив кавника, пересунув ще раз чашку — а Айра весь цей час не зводив з нього погляду.

— Ну? Ти чув, що я сказав?

Філіппінець випростався й подивився на господаря.

— Ви наказали, щоб я нічого вам не давав, поки ви не вип'єте мандаринового соку й кави.

— Ти даси мені випити чи ні? — закричав Айра.

— Гаразд, сер, — відповів філіппінець.

Він вийшов. Айра подивився йому вслід. Таке вже траплялося не раз: він добре знав, що бренді йому не бачити, поки не покінчить з мандариновим соком і кавою, хоча звідки філіппінець підглядав за ним, ніяк не міг зрозуміти. Він сів знову, розгорнув пожмакану телеграму й прочитав, тримаючи в другій руці склянку соку. Телеграма була від секретаря: «ВЧОРА ВВЕЧЕРІ ДІЙШЛИ ЗГОДИ ПЕРЕД ІНТЕРВ'Ю КРАПКА ТРИДЦЯТЬ ВІДСОТКІВ ПЕРША СТОРІНКА КРАПКА ДОМОВЛЕНО ЩОДО ВАС СУДІ СЬОГОДНІ КРАПКА ЧЕКАЮ КОНТОРІ АБО ТЕЛЕФОНОМ».

Він перечитав телеграму ще раз, усе не випускаючи склянки з руки. Тоді поставив склянку, поклав телеграму, підвівся, підняв з підлоги газету, куди її кинув, утікаючи, Войд, і прочитав заголовок у півсторінки: «ЛЕЛІР — ДОЧКА ШАНОВАНОЇ МІСЦЕВОЇ РОДИНИ. Вона заявила, що справжнє

її ім'я — Саманта Юїнг, її батько — Айра Юїнг, власник контори продажу нерухомого майна».

Прочитав він це спокійно, тоді спокійно сказав уголос:

— Це той японець підсунув їй газету. Це той клятий садівник.

Айра повернувся до столу. За хвильку з'явився філіппінець із бренді й содовою, одягнений цього разу у куртку з виразної імітації твіду, і доповів, що машина готова.

II

Мати його жила в Глендейлі, в бунгало, яке він, одружившись, найняв, а пізніше й купив. Тут народились його син і дочка, в цьому бунгало поміж заростів перцевих дерев, квітучих кущів та винограду, що за ними доглядав той самий японець. За будинком розкинувся пагорб, прочесаний і вилизаний у кладовище з кипарисів та мармуру, умовне, наче декорація, й увінчане електричним освітленням червоних ламп, які в імлистій долині Сан-Фернандо горіли розпорошеними тьмяними рубінами, немов по той бік вершини пагорба було не небо, а пекло. Порівняно з його довгим спортивним автомобілем, що в ньому філіппінець читав газету, будинок здавався маленьким. Але іншого вона не хотіла, так само, як не хотіла служниці, машини або телефону, — ця висока, худорлява, ледь згорблена жінка, яку навіть Каліфорнія й дозвільне життя не зробили огряднішою, і яка вічно сиділа на одному з тих стільців, що затялася привезти аж із Небраски. Спершу вона погодилася, щоб небраські меблі стояли на складі, оскільки в них не було потреби (коли Айра з дружиною й дітьми перебрався з цього будинку в інший — не в той, що тепер, а в проміжний, — він купив і нову обстанову, залишивши матері перший будинок повністю умебльованим). Але котрогось дня, Айра навіть не пригадує, котрого саме, він виявив, що один стілець вона принесла зі складу в будинок. Пізніше, відчувши в ній якийсь неспокій, він запропонував, що забере з будинку ці меблі, а натомість привезе їй зі складу, але вона відмовилася, воліючи, щоб небраські меблі лишалися там, де й були. Сидячи отак з плетеною шаллю на плечах, вона здавалася ще більш чужорідною в цьому домі й цій кімнаті, аніж її син у світлому дорогому, вишуканому костюмі, із своєю пляжною засмагою та трохи театральною сивизною на скронях. Вона мало змінилася за ці тридцять чотири роки, так само, як і Айра Юїнг-старший, бо син добре пам'ятав його: той, коли помер, виглядав майже так само, як живий. У міру того, як гурт дернових хатин на небраському пограниччі перетворився на селище, а далі й на місто, зростав тільки легендарний образ батька, досягши розмірів велетня, котрий у якомусь безповоротно минулому, хоч і близькому, часі вийшов голіруч на титанічну боротьбу з безжалісною землею і витривав у тій боротьбі й навіть, можна сказати, переміг. Цей образ, як і в міста, був тінню, що розміром набагато перевищувала сухоребру гудзувату постать самого батька, та й матері теж, наскільки син пам'ятав їх обох із тої пори. То були двоє людей, що впивалися повітрям, що потребували їсти й спати, як і він, що привели його на цей світ, а проте були чужі йому, наче з іншої раси, двоє людей, що стояли біч-о-біч у безнадійній самотині, немов прибульці з іншої планети, і то не як чоловік та жінка, а як кревні брат і сестра, навіть як двійко близнят, породжених у тих самих пологових муках, бо вони відчували якийсь дивний супокій завдяки цьому духовному гартові й волі та силі витривати.

— Скажи мені ще раз, що це таке, — мовила мати.— Я спробую зрозуміти.

— Отже, це Казімура показав тобі ту кляту газету? — спитав він.

Мати нічого не відповіла — вона не дивилась на нього.

— Ти казав, що вона вже два роки знімається в кіно. І що це задля того вона мусила змінити ім'я, і що вони всі там мусять міняти імена.

— Так. Їх там називають статистками. Майже два роки. Бозна навіщо.

— А тепер ти мені кажеш, що це... що це все було задля того, щоб потрапити в картину...

Він почав говорити, а тоді приборкав свою нетерплячку, квапливу нетерплячку, може, з болю чи розпачу, а може, з люті стримав свій голос, тон, стишився:

— Я сказав, що, може, й задля того. Я знаю тільки, що той чоловік має якесь відношення до фільмів, до розподілу ролей. І що поліція застукала їх трьох у зачиненій кімнаті, його, Саманту і ще одну дівчину, і обидві дівчини були голі. Вони кажуть, що він теж був голий, а він каже, що ні. Він у суді заявив, що його ошукали, заманули в пастку, що вони хотіли шантажем примусити його, аби він дав їм ролі у фільмі, що його спокусили туди і влаштували все так, щоб поліція вломилася, саме як вони пороздягаються догола, і що одна з них подала знак з вікна. Може, й так. А може, вони просто собі бавилися, і їх безневинно на тому застукано.

Він сидів непорушний і завмерлий, і тільки лице йому здригнулося, скорчилося в подобу гіркої усмішки — наче від болючого страждання, а чи то просто був усміх, просто лють. Мати все не дивилася на нього.

— Але ж ти казав мені, що вона вже знімалася в картинах. І що це задля того мусила вона змінити...

— Я сказав: статисткою. — Він знову мусив стримати себе, свої розшарпані, ладні вибухнути нерви, приборкати шалений порив нетерплячки. — Як ти не можеш зрозуміти, що змінити ім'я — цього ще замало, аби зніматись у фільмі! І що як туди потрапиш, то це не значить, що там і залишишся? І що мало бути жінкою, щоб там залишитись? І що їх приїжджають туди цілі табуни з кожним поїздом? І то дівчата, молодші й гарніші від Саманти, готові на будь-що, аби тільки зніматись у кіно. Отож і вона так само, як бачиш. Тільки що ті навіть на таке готові, про що вона й не думала. Але що про це говорити! Вона собі сама так постелила, я тільки можу допомогти їй із цього вибратись. Бруду з неї змити я не годен. Та й ніхто не годен. Але я спізнююсь, мушу вже їхати. — Він підвівся, дивлячись згори на матір. — Мені сказали, що ти дзвонила мені вранці. Це через неї?

— Ні, — відказала вона. Тепер вона подивилася вгору на нього. Її гудзуваті руки легенько заворушились. — Ти колись хотів дати мені служницю.

— Так. П'ятнадцять років тому я гадав, що ти її заслужила. То ти вже передумала? Прислати тобі...

Тепер вона перестала дивитись на нього, хоч її руки не перестали ворушитись.

— То було п'ятнадцять років тому. Це тобі обійшлося б не менш, як по п'ятсот доларів у рік. Тобто всього...

Айра засміявся, коротко й шорстко.

— Хотів би я бачити лос-анджелеську служницю за п'ятсот доларів у рік! Але що...

Він перестав сміятись, дивлячись згори на матір.

— Тобто всього було б не менш, як п'ять тисяч доларів, — сказала вона.

Він дивився згори на матір. Хвильку помовчавши, озвався:

— Ти знову просиш у мене грошей?

Вона не відповіла, навіть не ворухнулася, а її руки й далі тихо торкалися одна одної.

— А-а, ти хочеш виїхати. Хочеш утекти від цього. Я теж хочу! — закричав він, не в силі стриматись цим разом. — Я теж хочу! Але ти не вибирала мене, коли хотіла дитини, — і я теж не вибирав своїх двох. І я мушу терпіти їх так само, як ти мусиш терпіти нас усіх. На це нема ради.

Він уже стримав себе, стояв, відсапуючись і силою волі заспокоюючи себе, хоч голос його звучав ще гостро:

— Куди ти втечеш? Куди сховаєшся від цього?

— Додому, — відказала вона.

— Додому? — повторив він — повторив з якимсь подивом, перше ніж зрозумів це. — Ти повернешся туди? Там, де ті зими, сніги й усе таке? Таж ти не дожила б там і до першого різдва, як ти цього не розумієш!

Вона не ворушилася і не дивилася на нього.

— Дурниці, — сказав він. — Це пройде. За місяць ще зо два таких скандали набіжить, і про цей ніхто вже, крім нас, не пам'ятатиме. А грошей тобі не треба. Ти роками просиш у мене грошей, але ж тобі їх не треба. Колись і я сам так бідкався за гроші, тож заприсягся, що коли вже мене на щось більше не стане, то бодай забезпечу тобі таке життя, щоб на гроші й дивитись не потребувала. Але я мушу їхати, у мене справи сьогодні в конторі. Завтра побачимося.

Була вже перша година.

— До суду, — сказав він філіппінцеві, сідаючи в машину. — Боже, як мені кортить напитись!

Він їхав, заплющивши очі проти сонця. Секретар уже скочив на підніжку, поки він устиг збагнути, що машина під'їхала до будинку суду. Секретар, також простоволосий, мав на собі куртку з чистого твіду й чорний светр з високим коміром; чорне було й волосся, прилизане до черепа. Він розгорнув перед Айрою верстку газетної сторінки з порожнім місцем під заголовком: «БАТЬКО ЕЙПРЕЛ ЛЕЛІР». Нижче стояв напис: «АЙРА ЮЇНГ, ПРЕЗИДЕНТ КОМПАНІЇ ПРОДАЖУ НЕРУХОМОГО МАЙНА, БУЛЬВАР ВІЛШІР, БЕВЕРЛІ-ГІЛС».

— То ви тільки тридцять відсотків змогли дістати? — спитав Айра.

Секретар був молодий; хвильку він дивився на Айру, його брав якийсь нетерплячий сказ.

— Хай йому всячина, тридцять відсотків — це тридцять відсотків. Вони збираються надрукувати тисячу зайвих примірників і розішлють нашим клієнтам. Газета розійдеться по всьому узбережжю і на схід, аж до Рено. Чого ще ви хочете? Ми ж не можемо примусити їх, щоб умістили під вашим портретом: «Далі дивіться рекламу на чотирнадцятій сторінці»!

Айра знову сидів із заплющеними очима, чекаючи, поки голова його заспокоїться.

— Гаразд, — сказав він. — То вони вже готові?

— Так. Вам треба тільки ввійти досередини. Вони наполягали, щоб це зробити всередині, — кожен, мовляв, гляне й побачить, що це справді суд.

— Гаразд, — сказав Айра.

Він вийшов з машини. Напіврозплющивши очі, Айра у супроводі секретаря піднявся сходинками і ввійшов до будинку. На нього чекали репортер і фотограф, але він їх ще не бачив: він тільки відчув, що його оточила юрба роззяв, здебільшого жінок, як він знав, і ще до нього долинав голос секретаря та полісмена, які розчищали йому дорогу в коридорі, що вів до судової зали.

— Ось тут буде добре, — сказав секретар.

Айра зупинився. Сутінь не так дошкуляла очам, хоч він їх ще не повністю розплю-

щив. Він просто стояв, чуючи, як секретар із полісменом відтискають назад жінок. Хтось узяв його під руку й повернув. Він слухняно скорився. Зблиснула й сяйнула магнієва стрічка, полоснувши його наболілі очі, немов лезом. Він устиг помітити бліді обличчя, що дивилися на нього з обох боків вузького затлумленого проходу. Міцно заплющивши очі, він обернувся, ступаючи наосліп, але його зупинив голос чергового репортера:

— Хвилинку, шефе. Задля певності клацнемо ще разок.

Цього разу його очі були міцно заплющені. Магній зблиснув, обмив їх, і в його гострому кислому запаху він обернувся й пішов наосліп назад, знов у супроводі секретаря, вийшов на подвір'я й сів у машину. Цим разом він нічого не наказував йому, а тільки мовив:

— Оце б зараз напитись!

Їхав він, як і перше, заплющивши очі, поки машина обганяла потік транспорту, що плив за місто, потім помчала рівніше, потужна й міцна; так вони їхали довгенько, аж поки нарешті Айра відчув, що машина вийшла на дорогу, обсаджену пальмами, і сповільнила швидкість. За хвилину машина зупинилась. Швейцар відчинив йому дверцята, звернувшись до нього на ім'я. Хлопчина при ліфті теж назвав його на ім'я і зупинив ліфт на потрібному поверсі, навіть не чекаючи вказівок.

Айра пройшов коридором, постукав в одні двері й уже почав діставати ключа з кишені, коли це двері прочинилися, відслонивши жінку в пляжному халаті поверх купального костюма. В неї теж було фарбоване волосся, в цієї карооокої жінки, що відчинила перед ним двері, щоб його впустити, а тоді їх зачинила, дивлячись на нього з ясною й погідною усмішкою, як може тільки жінка років сорока обдаровувати чоловіка, з яким не одружена й від якого по довгому часі любого й близького співжиття в неї не лишилося ніяких таємниць тілесних і майже ніяких розумових. Щоправда, вона була колись одружена й розвелася; мала вона й дитину, чотирнадцятилітню дочку, яка тепер навчалася його коштом в інтернаті.

Мружачись, Айра подивився на неї, коли вона замикала двері.

— Ти бачила газети?— спитав він.

Вона поцілувала його, не раптово й не палко, а так, наче продовжувала той рух, яким замикала двері, немовби огорнула його власним теплом.

— Я не годен цього зрозуміти! — закричав він раптом. — Маючи такі можливості... Після всього, що я зробив для них...

— Ну, ну, заспокойся, — мовила вона. — Візьми плавки. Поки ти передягнешся, я приготую тобі випити. Щось з'їси? Я можу замовити ленч.

— Ні. Я не хочу ніякого ленчу... Після всього, що я зробив для них...

— Ну, заспокойся. Надягни плавки, поки я приготую тобі випити. На пляжі сьогодні буде розкіш.

У спальні на ліжку лежали його плавки й халат. Він переодягся, повісив свій костюм у шафу, де висів і її одяг, де вже висів ще один його костюм і вечірнє вбрання. Коли він повернувся до вітальні, на нього вже чекало питво. Вона піднесла сірники до його сигарети й приглядалась, як він сідає та бере склянку, приглядалась усе з тією самою лагідною, нейтральною усмішкою. Тепер і він почав приглядатись до неї, як вона скинула халата й стала навколішки перед баром, наповнюючи срібну флягу, в пляжному костюмі, модному о тій порі, такому, які були того літа на десятьох тисячах воскових жіночих манекенів у десяти тисячах вітрин, такому, які носило сто тисяч молоденьких дівчат на каліфорнійських пляжах. Він приглядався до неї, як вона стояла навколішки — спина й плечі доволі зграбні й пружні (навіть, правду кажучи, занадто мускулясті — бо вона безнастанно й пильно дбала про фігуру), — але все-таки це була сорокалітня жінка. «Та мені молодої й не треба, — подумав він. — Усі ці молоді дівчата, молоді жіночки, їхні тіла — хай би їх і зовсім не було на землі, хоч би вони й здиміли!» Він висушив склянку ще до того, як вона встигла наповнити флягу.

— Налий мені ще одну, — попросив він.

— Добре, — відказала вона. — Ось тільки приїдемо на пляж.

— Ні. Зараз.

— Виберімся перше на пляж. Уже майже третя. Чи ж так не краще?

— Але ти не думаєш, що мені не можна зараз більше пити?

— Звісно, не думаю, — відповіла вона, ховаючи флягу в кишеню халата і дивлячись на нього знову з тією своєю теплою, легкою і загадковою усмішкою. — Я просто хочу скупатися, поки вода ще не прохолола.

Вони вийшли до машини. Філіппінець і це знав: він придержав для неї дверцята, поки вона сіла за кермо, а сам умостився ззаду. Машина рушила. Вела вона вправно.

— Відхились на спинку й заплющ очі, — сказала вона Айрі. — Може, трохи відпочинеш, поки доїдемо до пляжу. Тоді скупаємось і вип'ємо.

— Не хочу я відпочивати, — відказав він. — Мені й так добре.

А проте він таки знову примружив очі, і знову машина рівно мчала, потужна й міцна, здійснюючи свою денну поїздку через простори цього міста. Якби він час від часу розплющував очі, то бачив би місто в яскравому й лагідному сонячному світлі, що цідилося крізь імлу, — розкидане навмання на цій неродючій землі, немов натрушені на всі боки клапті барвистого папе-

ру, що дивом-дивним ростуть, ніякого коріння не потребуючи: будинки стоять світлі, гарні й барвисті, без підмурівків і фундаментів, заглиблені на лічені дюйми, наскільки земля дала проникнути в себе, сама легша, ніж навіть порох, і у свою чергу лише злегка прикріплена до суцільного й одвічного підгрунтя лави, земля, що її одна добра злива може назавжди змити з очей і з пам'яті людської, так як пожежний шланг змиває геть усе з риштака,— місто майже незліченного багатства, що йому судилося вирости на невеликому шматку субстанції, вартість якої обраховують у мільярдах, але яку можна цілковито знищити у хвилю недбальства таку коротку, що й сірника за той час не погасиш.

— Ти бачився сьогодні з матір'ю, — озвалася жінка. — Вона...

— Так.— Очей Айра не розплющував.— Той клятий японець показав їй газету. Вона знову просила грошей. Я хоч довідався, нащо вони їй. Вона хоче втекти, повернутися до Небраски. Я сказав їй, що теж хочу... Коли б вона поїхала туди, то й до різдва б не дотягла. Перший же зимовий місяць убив би її. Може, й зими на це не треба було б.

Вона й далі вела машину, й далі стежила за дорогою, але сиділа якось цілком непорушно.

— Так он воно що,— промовила вона.

— Що воно? — Очей він усе ще не розплющував.

— Та навіщо добивалася вона в тебе увесь цей час грошей, готівки. Ти не даєш їх, а вона однаково раз по раз просить.

— То це... — Він розплющив очі й глянув на неї в профіль. І раптом випростався на сидінні. — Ти гадаєш, що вона весь цей час хотіла туди повернутися? Що всі ці роки вона просила в мене грошей саме задля цього?

Вона швидко зиркнула на нього, тоді знову перевела погляд на дорогу.

— А задля чого ж іще? Хіба їй на щось інше гроші потрібні?

— Повернутися? — проказав він ще раз. — До тих морозів, до того міста, того життя, де перша зима напевне б... І вона ж це мусить знати! Ти що, думаєш, вона хотіла померти?..

— Цить, — урвала його жінка. — Тс-сс. Не кажи так. Ні про кого не кажи так.

Вони вже відчули запах моря і мчали тепер униз, до узбережжя. Свіжий солоний вітер обвівав їх, несучи з собою далекий гуркіт прибою. Тепер уже їм видно було його, море, — темну блакить води, що піною накочувалась на білястий вигин пляжу, порябілого від людей.

— Через клуб нема чого їхати, — сказала вона. — Я поставлю машину тут, і ми підемо прямо до води.

Філіппінця вони залишили в машині, а самі зійшли вниз, на пляж. Там було вже людно, берег здавався барвистим і веселим. Жінка знайшла вільне місце й розстелила свого халата.

— Ну, тепер вип'ємо, — сказав Айра.

— Перше скупайся, — відказала вона.

Він подивився на неї. Тоді повільно скинув халата, а вона розстелила його поруч зі своїм. Він невідривно дивився на неї.

— Не збагну, чи це ти, щоразу хитріша за мене, чи то я просто здаюся на твою волю.

Вона зміряла його ясним і теплим, ніжним і загадковим поглядом.

— Може, те й те. А може, ні те, ні те. Іди скупайся. Поки вийдеш з води, я приготую тобі флягу й сигарету.

Коли він повернувся з води, мокрий, захеканий, — серце йому колотилося важко й швидко, — вона вже тримала напоготові рушника. Він ліг на розстелених халатах, а вона припалила сигарету й відіткнула флягу. Потім і собі лягла, спершись на лікоть. Усміхаючись до нього, заходилася витирати рушником воду йому з волосся й чекала, коли серце його трохи вгамується. Поміж ними й водою, до води й назад, скільки сягало око, раз по раз проходили люди — молодь, юнаки в плавках, дівчата теж майже так само одягнені, бронзові й нескуті тіла. Коли він лежав там, йому здавалося, що вони проходять понад краєм світу, неначе вони та рід їхній були єдині мешканці землі, призвісники нової, ще не баченої раси — вічно юні чоловіки й жінки, прекрасні, як боги й богині, і всі з дитинним розумом, а він з його сорока вісьмома роками — це позабутий останній паросток іншої раси й породи. Він швидко озирнувся й глянув на жінку обік себе — на це спокійне обличчя, розумні, усміхнені очі, зернясту вже шкіру й скроні, волосся, при корені природної барви, ноги з міріадами тоненьких голубих прожилок під шкірою.

— Ти гарніша за будь-яку з них! — вигукнув він. — Для мене ти гарніша за будь-яку з них!

III

Японець-садівник у капелюсі стукав у шибку, махав рукою й робив усякі гримаси, аж поки місіс Юїнг-старша таки вийшла до нього. В руках він тримав пополудневу газету з заголовком жирними літерами: «ЛЕЛІР ВЛАШТОВУЄ В СУДІ СКАНДАЛ».

— Візьміть оце й прочитайте, поки я пущу воду, — сказав японець.

Але вона відмовилася — вона просто стояла в лагідному погожому світлі сонця, оточена стобарвним і мало не дошкульним цвітінням квітів, і дивилася спокійно на заголовок, не торкаючись газети. Ото й тільки.

— Сьогодні я, мабуть, не переглядатиму

газети, — сказала. — Але все одно дякую вам.

Місіс Юїнг повернулася до вітальні. За винятком одного стільця, тут усе було так само, як того дня, коли вона вперше побачила цю кімнату, коли син привіз її сюди й сказав, що це тепер її дім і що невістка та онуки — це тепер її родина. Дуже мало що тут зазнало змін, і про те, що тут змінилося, її син нічого не знав, та й ті зміни сталися так давно, що вона вже й не пам'ятала, коли востаннє клала монету в сховок. За сховок їй правила китайська ваза на поличці каміна. Скільки зібрано було грошей, місіс Юїнг знала до цента, а проте взяла вазу й, сівши на стілець, привезений ще з Небраски, висипала собі на поділ монети разом із заяложеним залізничним розкладом. Розклад був перегнутий на тій сторінці, де вона розгорнула його п'ятнадцять років тому, коли ходила по нього пішки до залізничної каси в місті. То було так давно, що кружальце олівцем довкіл назви найближчої вузлової станції до Юїнга, штат Небраска, тепер уже зовсім стерлося. Але ніяких кружалець їй, власне, й не було потрібно: відстань вона знала з точністю до півмилі, так само як знала ціну квитка до останнього цента. На початку двадцятих років, коли залізниці опинилися в скруті й пасажирські квитки стали дешевшати, жоден маклер не стежив так пильно за рухом цін на зерно та на акції комунальних підприємств, як вона за цінами на квитки та залізничними оголошеннями. Потім ціни нарешті усталилися, і вартість квитка, як виявилося, на тринадцять доларів перевищувала суму, що вона спромоглася заощадити, і то в той момент, коли джерело її доходу вичерпалося. Джерелом тим були її онук та онука.

Коли одного дня двадцять років тому місіс Юїнг вступила в цей дім, перший погляд її на двійко дітлахів був сповнений деякого остраху і водночас жадливості. Вона, може, й стане залежною від них до кінця своїх днів, але дурно хліба не їстиме. Ні, вона не пробуватиме зробити з них другого Айру та Саманту Юїнг, досить їй помилки з рідним сином, котрий через неї втік з дому. Тепер вона порозумнішала й бачила, що нема дітям сенсу проходити крізь ті самі знегоди, яких зазнали їхні батьки: вона тільки візьме те, що було вартісного в її з чоловіком тяжкому житті, чого їх навчило те життя, збережені, попри все, честь, і мужність, і гордощі, і передасть усе це дітям. І зовсім нема їм потреби терпіти якісь там злигодні, тяжкий труд і розпуку. Вона передбачала, що в неї виникнуть певні тертя з молодою невісткою, але сподівалася підтримки з боку сина. Через рік вона навіть і з чеканням примирилась, бо ж діти були ще малюки. Вона й не тривожилася — вони ж таки були Юїнги: перший раз зблизька приглянувшись до цих двох дрібненьких облич, ще з неусталеними обрисами, вона сказала, що вони ще маленькі, отож і не схожі ні на кого. Вона не ремствувала, що доводиться чекати. А що син збирається переїздити, вона й не знала, поки він не сказав їй, що купив інший будинок і що цей буде в її користуванні, скільки вона житиме. Вона дивилась, як вони вибиралися, і не казала нічого — ще не пора була. Цілих п'ять років та пора не приходила, і весь цей час вона дивилась, як її син робить гроші, щодалі швидше й швидше, щодалі легше й легше, загрібаючи зі зневажливою легкістю те, чого хіба жалюгідні крихти перепадали її чоловікові, котрий тяжко здобував їх, не поступаючись, проте, ані дрібкою честі, гідності й гордощів, і як він з такою самою легкістю й витрачає ті гроші, розтринькує. На цей час вона вже махнула на сина рукою й давно вже зрозуміла, що вона та невістка — непримиренні й вічні моральні вороги.

Сталося це на п'ятому році їх спільного життя. Одного дня в синовій господі вона побачила, як онук з онукою беруть гроші з материного гаманця на столі. Невістка навіть не знала, скільки в неї там грошей. Коли свекруха сказала їй про крадіжку, вона розсердилася й стала вимагати доказів. Стара в очі звинуватила дітей, а ті спокійно все заперечили. Отоді, власне, й стався в неї розрив із родиною сина — онуків своїх опісля вона бачила тільки тоді, коли їх зрідка привозив до неї Айра, сам приїжджаючи кожного дня.

Були в неї ще з Небраски декілька доларів дрібною монетою — вони збереглися протягом цих п'яти років, бо ж грошей тут вона не потребувала. І от якось вона поклала на видноті одну монету, саме коли поруч були діти, і не встигла й оглянутися, як від грошей не стало й сліду.

Наступного ранку вона спробувала поговорити про дітей з сином. Пам'ятаючи про розмову з невісткою, вона підступила до справи манівцями й завела мову про гроші взагалі.

— Справді, — погодився син. — Я роблю гроші. Роблю їх швидко, поки змога. Я хочу дати своїм дітям розкіш і вигоди, про які мій батько і не мріяв, щоб дитина їх мала.

— Ото ж бо,— сказала вона.— Занадто легко гроші тобі дістаються. Цей край занадто легкий для нас, Юїнгів. Може, він і нічого для тих, хто живе тут цілими поколіннями, не знаю. Але не для нас.

— Проте мої діти народилися вже тут.

— Вони тільки перше покоління. Попереднє покоління побачило світ у небраській хатині, критій дерном, на пшеничному пограниччі. Ще попереднє—в міссурійській рубаній хатині. А ще попереднє — у форті в Кентуккі, коли облогою стояли індіанці. Світ ніколи не був прихильний до Юїнгів. Може, господь так і хотів.

— Але віднині він буде інакший! — урочистим тоном промовив син.— І для нас із тобою також. А головне для них.

І це вже було по всьому. Коли син пішов, вона спокійно сіла на тому єдиному небраському стільці, який принесла зі складу — першому стільці, що його купив для неї Айра Юїнг-старший, збудувавши хату. На тому стільці вона заколисувала до сну маленького Айру, а чоловік її, Айра-старший, сидів на іншому стільці, якого власноруч зробив із бочки з-під борошна, сам спокійний і непоступливий, заживаючи свій чесно зароблений сутінковий спочинок поміж двома днями роботи. «Таки вже по всьому»,— спокійно сказала вона собі.

Наступна її акція була напрочуд простолінійна. У цьому було щось від чисто піонерського пристосуванства, коли відразу й без ніяких розмов вдавались до того, що скупуваті обставини підкинуть. Їй наче вперше в житті випала нагода скористатися з того, що вона здобула, коли віддавала свою молодість і силу зрілих літ розлеглим просторам Небраски, і це не заради того, щоб вижити, а заради того, щоб померти. Нічого парадоксального чи нечесного вона в цьому не бачила. Вона почала випікати тістечка й печиво з продуктів, купованих на синів кредит, і продавала їх онукам за ті дрібняки, які вони діставали від батька чи то тягали з материного гаманця. Той нужденний свій набуток вона ховала у вазу, де лежав і залізничний розклад, і приглядалася, як поволі він росте. Однак за кілька років діти переросли тістечка й печиво, і їй залишилось тільки стежити, як щодалі дешевшають залізничні квитки. Нарешті ціна їх усталилася, на тринадцять доларів перевищуючи суму її заощаджень. Але й тоді вона не відступилася, навіть тоді.

Багато років тому син хотів дати їй служницю, а вона відмовилась. Місіс Юїнг сподівалася, що коли прийде час, слушна нагода, то син уже ж не відмовить їй бодай у тринадцяти доларах із тих грошей, які вона йому зекономила. А він усе-таки відмовив. «Може, ще не прийшла слушна година, — міркувала вона. — Може, я надто поспішила. Не розважила як слід, — додавала вона подумки, дивлячись на купу дрібних монет у себе на колінах.— А може, це він не розважив гаразд, коли сказав «ні». Може, якби він мав час...»

Вона підвелася, висипала дрібняки назад у вазу й поставила її знов на поличку, глянувши при тім на годинника. Була тільки четверта, до вечері ще дві години. Сонце підбилося високо. Підійшовши до вікна, вона побачила, як миготять та іскряться проти сонця краплі води від розбризкувача. Сонце ще було високо, день — у розповні. Гори височіли стримані й сіруваті проти ясного неба, а під ними лежало стобарвне місто — той край, та земля, які щороку народжували тисячі нових вір, панацей і патентованих ліків, але жодної хвороби, котра б викрила їхню фальшивість. А над тією землею стояли сонячні дні, не зіпсовані дощами чи негодами, однакові й монотонні у своїй красі та безмежжі, незмірні в своєму погідному минулому й нескінченні в своєму погідному мабутньому.

— Залишуся тут і житиму безвік, — промовила вона сама до себе.

З англійської переклав
Ростислав ДОЦЕНКО

ФЕНУШ НЯГУ

Малюнки А. Левича

АНГЕЛ СПОВІСТИВ

РОМАН

З румунської переклав Іван КУШНІРИК

7

— Забери його з собою, — сказав Тіті Шорічі Карамету, бо якщо він пробуде тут іще хоч кілька годин, його вб'ють.

І ми з Караметом поїхали того ж таки дня. Пам'ятаю, я лежав у возі на соломі, дзвоники дзеленчали, немов співали пісню з іншого світу, а підкови коней сухо цокали в дорожній пилюці. Кому доводилося чути ці дзвоники на Береганській рівнині, той ніколи їх не забуде.

«Дзень-дзелень, дзень-дзелень. Шлях довгий, дуже довгий! Не біжіть, коники, бо не відомо, чи скінчиться коли-небудь ця рівнина!»

А довкола стоїть така тиша, що ти чуєш навіть власні думки. Я дивився вгору на небо, яке, здавалось, текло, як річка, і по ній бродила Тіца. Я хотів гукнути її, але вона пірнала й виринала трохи далі, ні разу не глянула на мене. Пізніше, стомившись, я заснув і вже нічого не пам'ятаю. Прокинувся надвечір і побачив якесь подвір'я. «Виходить, тут живе Карамет»,— подумав я і зліз з воза біля колодязя з коловоротом. Зійшов місяць, великий, немов дно бочки від пива, і в його сріблястому сяйві я побачив коней, які розривали мордами купу полови, кам'яний будинок між гіллястими акаціями, комору, погріб, загорожу для худоби та яму в глибині двору, куди викидають сміття і гній. Я взяв на плечі шкіряну упряж, що її залишили на дишлі, й пішов до хати. Собака зачув мене й почав гавкати. У дверях з'явився Карамет. Осяяний місяцем, він був весь наче вкритий іржею. Довге волосся спадало на чоло, надаючи йому понурого вигляду.

— Ти вже встав, Йоне? Занеси упряж до стайні й ходи сюди.

Собака весь час гарчав. А я повісив упряж на дерев'яний кілок, умився і зайшов до хати. Там пахло камфорою й вогкістю. Вузькі високі сіни освітлювала лампа. Карамет вішав на стіну картину. Якась стара корчма на березі річки, сад і музики. Корчма ця дуже нагадувала шинок «Млинове жорно» в Браїлі. Біля води лежало двоє повалених бурею гіллястих дерев. З-під коріння дерев било джерело й через горло глечика витікало у блакитну воду. Коло джерела стояло п'ять морських човнів, у них співали й грали на гітарах п'яні чоловіки.

— Подобається? — спитав Карамет і подав мені молоток.— Поклади в скриньку отам у кутку.

Я відійшов трохи назад і почав милуватися картиною.

— Ти марив уві сні.

«Чорта лисого!» — відповів я йому в думці. Карамет пильно дивився на мене. В очах його був якийсь блиск. Я дивився на його зажурене чоло, широкий рот, надуті, немов у ящірки, щоки, потріскані губи, тупе підборіддя і думав, що скоро втечу від нього. В стегні озвався глухий біль. Я заплющив очі й прихилився до стіни.

— Що з тобою? — потряс мене за плече Карамет, а тоді поклав на підлогу. Знизу, з льоху, струміли вогкість і запах камфори.

— Ти перегрівся на сонці. Треба було не давати тобі спати дорогою.

Карамет натер мені оцтом скроні, і я опритомнів.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 9, 1971 р.

— Треба перев'язати тобі стегно, бо так і до біди недалеко. Ось до чого може довести людину жінка. Це чортове кодло якщо захоче, то штовхне на злочин.

Хатні двері відчинились, і зайшла смуглява молодиця в квітчастому халаті. Сама повненька, а очі, як у Тіци. Гляне на тебе — й наче вогнем обпече, так і хочеться затулити обличчя рукою.

— Що тобі? — спитав Карамет.

— Ходи послухаєш, якого вірша склав для тебе Гіка. Щоб я так здорова була, якщо він тобі не сподобається!..

— Піди й скажи Гіці Дірівічу, нехай робить своє діло.

Жінка підійшла до мене й зацікавлено спитала:

— Хто ти? Ти з Молдови?

— Він злодій,— несподівано сказав Карамет.— Украв пару коней.

Тінь страху, а може, подиву промайнула на її обличчі. Я хотів заперечити, на якій підставі він підозрює мене в злодійстві? Але Карамет кивнув мені з-за її спини, щоб я не протестував і вдавав із себе злодія. Дивлюся на молодицю — гарна з біса, очей не відведеш. Очі її округлилися, тіло збудливо тремтить, а вії ворушаться, мов крильця комах.

— Так, я вкрав двох коней, разом з Костіке Гурафоїй вивів їх із стайні. А тоді ми побилися за них, і він розрядив у мене рушницю.

— Ти?! — здивувалася жінка і весело зареготала: — Костіке Гурафоїй торкнувся тебе хоч пальцем? Не мели дурниць, я нізащо в це не повірю!

Я й замовк.

— Бач, я знав, що вона тобі не повірить,— засміявся Карамет.—А мені, їй-богу, ти повірила. Скажи правду, Бішко, повірила? Казала, що будемо примовляти йому переляк.

— Я думала, що помру із страху... Бр-р-р, як страшно,— гукнула вона на превелику Караметову радість.— Чого доброго, ще захворію од переляку на жовтяницю.— І вийшла з сіней, вдаючи, що справді страшенно перелякалася.

— Ха-ха-ха! — іржав Карамет.— Знаєш, вийшло дуже смішно. Бішка знає Костіке Гурафоїй, а ти сказав, що побився з ним. Знаєш, що робить Костіке з тими хлопцями, які противляться йому? Прив'язує до кінської спини і переправляє через Дунай до болгарів чи сербів. А тепер давай повечеряємо. Бо сьогодні я аж стомився од сміху.

Він вийняв з шафи горщик з борщем, який дуже пахнув любистком, і насипав дві миски.

— Хочеш помолитися?

— Так.

— То кажи за мною: во ім'я отця, і сина, і святого духа, амінь.

Кислий борщ зі скалками жиру та з мамалигою посмакував мені.

— Ну, що скажеш? — спитав трохи перегодя Карамет.— Зостанешся в мене служити чи ні?

— Як хочеш, то зостануся.

— Роботи небагато. Тільки щоб слухався мене й не крав.

— Я не маю цієї звички.

— Гаразд, тоді ми з тобою порозуміємось. Я добрий. Дуже добрий. Коли в селі хтось помре, то родичі померлого просять у мене: «Дядьку Карамет, дозволь вирубати в твоєму гайку акацію на хрест».— «Рубайте, люди добрі,— кажу,— нехай мене бог простить». А тепер скидай сорочку, оглянемо твою рану. Витягнемо шротини, і через два дні вона затягнеться...

— Ти спатимеш на підрі,— сказав мені Карамет.— Там, нагорі, тобі буде ближче до бога.— І додав напівжартома: — Тільки гляди, не переберись до нього зовсім.

Десь опівночі мені приснилося, ніби я знову служу в Жінги і втік з рисової плантації, щоб зустрітися з Тіцою. Біля паркана зупинився. Був вечір, і знахарка, яку покликала Дікуляса, сиділа на сходах кухні й тримала над полум'ям лампи голку, якою мала проколоти Тіці кінчики вух. Тіца, вмостившись на стільчику, натягла на коліна поділ спідниці й тремтіла, а Дікуляса намагалася її підбадьорити.

— Тобі не болітиме. Трошки попече, а потім минеться. Зате ми почепимо дві золоті сережки.

— Це зовсім не боляче,— заспокоювала її й баба-знахарка.— Наче блоха вкусить, не дужче.

— Ой, болить!

— Як тобі може боліти, коли я ще й не вколола?! А скажи, коли ти була маленька, чи торкалася ти язиком побілілої від морозу клямки?

— О, так, і тоді мені здорово боліло!

— А зараз ти нічого не відчуєш.

Я сховався за парканом і нишком сміявся. «Який вона страшко, боїться проколоти вуха!» Знахарка раптом штрикнула голкою, і Тіца скрикнула. Її крик пройняв мене аж до серця. «А чорти б тебе вхопили, відьмо, і твою важку руку!» — вилаяв я бабу, схопив камінь і пошпурив ним у відро, яке висіло біля кухні. Бабахнуло, мов об барабан. Жінки здригнулись. Я не ховався, бо через світло лампи їм все одно нічого не було видно. «Мабуть, подумали, що камінь кинув жартома якийсь перехожий».

Стара горбата знахарка знову піднесла до полум'я голку. А коли вона вдруге простягла руку до Тіци, я кинув ще один камінь. Її довгі руки на мить застигли в повітрі, наче мертві. Дікуляса зарепетувала, почала клясти. Налякана Тіца взяла лампу й сховала її за стовп, праворуч од дверей.

— Георге-е-е! — покликала Дікуляса Жінгу.

Чоловік не озивався.

— Пішов, нехай би його віднесли на цвинтар. Нас тут убивають, а його знов чортяка десь поніс. Щоб ти луснув!

— Завіщо ти так клянеш тата? — спитала Тіца.— Хіба не знаєш, що він пішов у плавні по Йона?

— Цить, паскудо! — гримнула на неї Дікуляса.— Бо обіллю тебе гасом і підпалю. Марш до хати, не дратуй мене, бо як схоплю за ці твої патли...

Тіца втекла до хати; Дікуляса, клянучи на чім світ стоїть, подалася за нею. Знахарка і собі втекла до хати. «Стривай-но,— розсердившись на Дікулясу, подумав я.— Жбурлятиму каміння на твій дах, аж поки не оглухнеш!»

Я набрав повну пазуху каміння, виліз на шовковицю коло кухні й звідти зазирнув у вікно. Тіца плакала. І тоді замість того, щоб кидати каміння на бляшану покрівлю, я почав легенько погойдувати гіллям шовковиці, мов світанковий вітер, сподіваючись, що шелест листя прожене од Тіци журні думки, розрадить її.

А каміння в моїй пазусі обернулося на дзвіночки, я був підперезаний поясом із дзвіночків. Я ворушив плечем, і вони дзвеніли.

— Пити,— попросила Тіца,— дайте мені води.

І в цю мить я прокинувся. В горлі мені пересохло, я лежав, весь мокрий од поту. Між латами, позатиканими клоччям, гуляли миші. Я почував себе так, немов застромив голову в купу немитої вовни. Поповз до драбини. Місяць висів між гілками старої акації, наче в зашморзі. Я остовпів. У зашморг поволі просовувалася сіра шия журавля. «Він загине»,— злякано подумав я і спустився вниз. На подвір'ї мій страх розвіявся, журавель зник. Я випив води і злегка попустив пов'язку на рані. А тоді пішов до яру й ліг нагорі під сливами з обдертими стовбурами. Гіркувато-солоний сморід прілого гною, накиданого в яр, здіймався вгору і поширювався довкола. Зорі на небі нагадували дубові сучки, що світились і диміли. В долині, в густих заростях цикути, гризлася зграя розлючених собак. Жалібно скавчала чорна сучка. «Ех, якби мені ломака, щоб пошпурити в них!» — подумав я і порозганяв їх скалками. На березі валялися сотні склянок та бляшанок. Вітер ворушив колесо перекинутої залізної тачки, доносив запах пилюки. У полі, біля мурашника, сиділа дика кішка, блимаючи зеленими очима. Трохи праворуч, у купі попелу, стирчало опудало, якому замість голови настромили відерце. До його вушок були прив'язані дві в'язки гадюк, що блищали в місячному світлі. Поперек опудала, немов ремінь, оперізувала ще одна гадюка. Мені стало млосно. Яр, сумний вигляд рівнини, спека, яка хвилями підіймалася з глибин землі, викликали в мене запаморочення. Я жадав прохолоди, мене тягло до Дунаю. Похитуючись, я пішов поміж ожередами соломи та купами сухого листя до своєї схованки на підрі. Стояла гнітюча тиша. Біле лукаве світло місяця застигло висіло в повітрі, воно пекло очі й спустошувало душу. В його мертвому промінні Караметова хата видавалася темною, потворною, її наче навмисне збудували поруч яру. Раптом жовті віконниці, подряпані гіллям тополь, немов нігтями, відчинилися зсередини, і в отворі вікна з'явилася голова Карамета. Я мовчки знову ліг край яру і, чіпляючись за якесь коріння, прослизнув між ожереди соломи. Звідти, ніким не помічений, я міг безборонно спостерігати, що буде далі. Двері широко розчинились, і на подвір'я в супроводі голої дівчини вийшла Бішка. Залита місячним сяйвом, дівчина стояла непорушно. На мотузці, обвитій навколо стегон, висіло кілька гілок бузини, що надавали їй дивного вигляду. Дівчина була худа, голова маленька, як у ягняти, груди округлі, недорозвинуті, вона вся тремтіла.

— Давай! — крикнув Карамет, б'ючи кулаком по лутці.— Починай!

— Скажи, хай не дивиться,— попросила дівчина Бішку.— Це не розвага, дядьку Карамет.

Карамет вилаявся.

— Думаєш, я ніколи не бачив таких грудей, як у тебе!

Бішка взяла з лавки коновку з водою й вилила дівчині на голову. Дівчина здригнулась, присіла навпочіпки й збуджено почала плескати по землі долонями. Співала пісню папаруд[1] і танцювала. Здавалося, болісно викручується клубок м'яса. Виснажена голодом, дівчина рухалась повільно, її тонкі ноги ковзали по вологій землі, волосся прилипало до рук, гілки бузини метлялися довкола стегон. Бішка з коновкою в руці кружляла навколо, час від часу поливаючи її водою. Карамет, вихилившись у вікно, намагався їх підігнати, без упину дув у бляшаний свищик, у якому деренчав шматочок олова.

— Як та жаба! — крикнув він невдоволено.— Не танцює, а ніби труну вибирає.

— Їй важко,— мовила Бішка.

— Стьобни її прутом по литках і побачиш, як вона застрибає.

Карамет відступив од вікна і вийшов на подвір'я в сорочці й кальсонах, підперезаний паском. Настрахана дівчина втекла під стіну. Він став рачки, повернув до неї голову й почав танцювати сам.

— Ось так! Гей, гоп, га-га-га! Гоп-гоп! — вигукував він, підкидаючи важкий зад.

Дівчина рушила до нього, щоб і собі затанцювати коло нього, але Бішка спинила її.

---

[1] Папаруда — третій четвер після великодня. В цей день вичепурені молоді циганки, у вінках з бузини й червоних стрічках, ходять від хати до хати, танцюють і співають пісень — викликають дощ (*румун.*).

— Співай! — звеліла вона.

І дівчина тонким голосом завела свою сумну й безглузду пісню.

А дебелий Карамет усе підстрибував, мало дослухаючись до ритму. Сорочка на спині тріснула, пасок заважав йому. Розперезавшись, він повісив пасок на шию й знову заходився танцювати. Тупотів, як кінь, з кожним стрибком наближався до мене, і я ще глибше заховався в ожереди. «Коли дійде до акацій, я скочу в яр»,— вирішив я в думці, та Карамет раптом зупинився й обернувся до Бішки та дівчини з маленькою, як у ягняти головою. І в ту ж мить я побачив біля своїх ніг мертвого журавля, який просував шию в петлю місяця.

Наприкінці травня рана моя загоїлась. Шротини, що їх вийняли зі стегна, я загорнув у ганчірку. У Карамета мені було добре, я порався по господарству, коли було прохолодно. А як наставала спека, ховався в кімнаті, де раніше, років п'ятнадцять чи двадцять тому, була крамниця. Карамет торгівлю припинив, але крамницю не закрив зовсім. Туди приходили нотар Гіка Дірівіч, двоє вчителів і майор Йонеску, який обікрав полкову касу й відсидів за це в тюрмі. Вони грали на цинковому прилавку в кості або покер. Майор весь час програвав, іноді десять разів підряд. Бішка, поклавши лікті на скриньку з дрібним товаром, сміялась, а Гіка Дірівіч з орлиним носом, блідим обличчям і білявим волоссям цілував її. Вона зціплювала уста й дивилась під стелю — там колись висіли загорнені в папір голови цукру. Учитель Міхай Мирослав був старий. А може, його тільки вважали старим, бо волосся в нього було прилизане, біле, з домішкою мідянки, якесь нелюдське, а потилиця — вся зморщена. Про другого вчителя можна було сказати, що бог узяв і вкинув у мішок два кошики м'яса та торбу кісток, зав'язав і звелів іти собі. І той мішок пішов прямо до скриньки з костями, з кубиками. Учитель Міхай любив казати: «Ніхто тебе не силує». І вперто повторював ці слова, як тільки розтуляв рота. На щастя, він розтуляв його нечасто, лише тоді, коли інші грали в кості. Він страшенно не терпів цієї гри, бо над усе любив покер.

— Ніхто тебе не силує згадувати. Але як гарно жилося в Румунії до війни...

— Не хрюкай,— казав йому майор Йонеску.— Ти верзеш нісенітниці і скубеш дохлу курку.

— Ніхто тебе не силує бути ослом. Якщо ти все життя не виходив з тюрми, то сам у тому винен. Інші жили добре!

— Ще б пак! Ти, пане, носив вівцю на шиї, цілував її під хвіст, і від цього в тебе виріс на спині горб! Я категорично заявляю, що коли людство не придумає, як рятуватися від дурнів, воно загине або повернеться на десять тисяч років назад.

Якось по обіді, коли земля горіла від спеки і я пив воду з льодом, а майор програвав і на чому світ стоїть кляв своє невезіння, в розмову знову втрутився учитель з білявим волоссям.

— Ніхто тебе не силує грати далі, якщо бачиш, що не щастить.

Розлючений майор хотів ударити його по голові скринькою з костями.

— І терпіти тебе без кінця-краю мене теж ніхто не силує!

Але вчитель сперся ліктями на скриньку, і майор не зміг її взяти, тому схопив ящик з дріб'язком. Бішка вдарила його по руках:

— Облиш! Пан Мирослав у моїй хаті і може говорити, що хоче. Пригадуєте, пане Мирославе, оте полювання, коли було вбито шістнадцять вовків? Тато склав їх на купу, а собаки позбігалися з усього села і гавкали.

— Ніхто не може присилувати мене мовчати. Я не викрадав каси з грішми... Щодо того полювання, то я водив нагоничів, у мене були міцні ноги. Я й тепер ще можу пройти форсованим маршем, але щоб на кожному етапі давали солодкого вина. Увечері спалахнула сварка, не знати, хто якого вовка вбив. І твій тато поробив бірки: «Застрелив такий-то», вийшов на подвір'я і вистрелив у собачу зграю. Чотирьох убитих псів притяг до купи вовків і сміявся: «Чому ви вже не гавкаєте, га?» А другого дня гості з Бухареста й ота пані, що колись була циганкою, перебралися жебраками й пішли по селах.

— Цікаво, дуже цікаво! — зареготав майор.

— Давайте каркати по-воронячому! — мовила Бішка.

— Гаразд,— погодився майор.— Я зараз...

Він каркав вороном і махав руками, наче крильми. А огрядний учитель підвівся, простяг руки, вдаючи, що прицілюється, але не зміг крикнути: «Бабах! — бо в горлі його було повно слини. Тоді він також почав каркати, і це в нього вийшло. Бішка засміялась і мовила: «Стривайте, зараз я покажу, як роблять ворони». Але не встигла нічого показати, бо Гіка Дірівіч обняв її й поцілував. Як на біду, повз вікно саме проходив Карамет — він вів за вуздечки коней, а за плечима ніс в'язку лозини. Кинувши її під стару яблуню, яка вже два роки не родила, викликав мене й Бішку надвір.

— Що з тобою, Нає? — здивовано спитала Бішка.— Чого ти ходиш босий по гною? Хочеш підколоти ногу і померти від правця?

— У нас є товчена сіль? — перебив її Карамет.

— Повен мішок.

— Я заріжу сірого барана.

— А ти ж казав, що залишиш його на розплід.

— Я передумав. Він для цього не годиться.

І, обернувшись до мене, звелів привести до слив над яр барана. Сам пішов попереду й на хвильку зупинився біля криниці, щоб погострити ніж об кам'яну цямрину.

— Перехрести його,— сказав мені, коли я привів з загороди барана.

Я осінив тварину хрестом.

— Кажу тобі правду, завтра будеш у раю.

Карамет відштовхнув мене, звалив барана на землю, затис між колінами його ноги і, потягши вістрям ножа, перерізав горло. Бризнула цівка крові, розлилася у велику калюжу. З яру налетіли рої зелених мух. Я натужився й повісив барана задніми ногами на гаки, забиті в найтовщу гілку. Карамет зробив зарубки на всіх чотирьох ногах, а сам пішов до хати. Трохи перегодя відчинились двері, але я не обернувся. В безлюдному просторі пролунав розпачливий крик. І тоді я все зрозумів, але не знав, що мені робити. Коло того місця, де Карамет зарізав барана, крутився собака, висолопивши червоного язика, наче скажений. Я взяв дрючок і пошпурив у нього. А тоді кинувся до шопи. Спіткнувшись об колоду перед льохом, мало не дав сторчака. Між віялками Карамет бив Бішку хворостиною, з її ситцевої спідниці летіли клапті. Крізь дірки виглядало побите тіло з червоно-синіми смугами. Під стіною валялися її м'які черевики. Молодиця затуляла обличчя долонями, а Карамет люто сичав:

— Одкрий лице, повіє!

Я обхопив його ззаду руками, і він не виривався, заспокоївся, наче давно чекав, щоб його зупинили. Сплюнув, поламав хворостину.

— Все, піди й принеси мідне відро. Будемо солити м'ясо.

Побита Бішка поповзла до хати. Трясучись, немов у пропасниці, впала на призьбу. Карамет замкнув крамницю, зачинив віконниці, заклавши їх залізними штабами, і взявся до роботи. Рухи його були незграбні. Мовчазний і похмурий, він раз по раз крадькома зиркав на дружину. В його погляді були і ворожість, і сум. Страдницька посмішка перекривила йому товсті посинілі губи, які весь час ворушились. Попрацювавши півгодини сікачами, ми склали м'ясо в діжку й віднесли її в льох. Ще треба було обдерти жир з нутрощів, але Карамет кинув їх у кошик біля діжки й звелів мені принести двоє відер води. Поки я розпалював у печі вогонь, він сів у головах Бішки, скрутив цигарку й, поки закипіла вода, мозолястою спрацьованою рукою гладив її чорне волосся. Тим часом у двір, помахуючи вербовим прутиком, зайшов якийсь хлопчик.

— Чого тобі? — буркнув Карамет. — Кажи й забирайся геть.

— Та... я прийшов до тітки Бішки, — розгубилася дитина.

Карамет одійшов на кілька кроків, хлопчик присів навпочіпки біля Бішки, щось прошепотів їй на вухо, а тоді вистрибом побіг на вулицю, як лошатко. На воротях зупинився і глузливо вигукнув:

— Карамет, Карамет, продає гас у пакет!

— Чортів виродок! — вилаявся Карамет. — Не попадайся мені в руки!

Обернувшись до Бішки, він сказав тихим голосом, наче просячи в неї вибачення:

— А тепер покупаєшся, жіночко. Я змажу твої синці свіжим жиром, зразу перестане боліти. Я негідник і нікчема. Це мене мати так прокляла. Ну... вставай...

Карамет узяв Бішку попід пахви, — вона, стогнучи, підвелася, — а тоді налив у ночви теплої води і вкинув туди гілку сухого полину.

— Не завадило б іще й пагонець ялівцю, — мовив він, — але хтось забрав з-під хати, матері його ковінька! Вчора ще був, а сьогодні вже немає.

Я поставив на підлогу друге відро води й хотів вийти. Але Карамет, на мій подив, зупинив мене і звелів зливати Бішці на спину. Бішка зачинила двері, щоб було темніше, скинула сукню, нітрохи не соромлячись, потім сорочку і, вдоволено хихикаючи, сіла в ночви. Світло сочилося крізь віконце над дверима, каламутне, туманне, наче просіяне крізь павутиння, і падало на Бішку, на її м'яке біле тіло, яке було все в синцях. Я стояв у неї за спиною, одурманений ніжним запахом молока й трав, який плине від молодих і здорових жінок, і вирячено дивився на круглі м'ясисті плечі, гладку блискучу спину, стегна, наче навмисне створені для ласки. Кінчики пальців мені запекли, неначе я погладив оті гарячі стегна.

— Правда, Йоне, моя Бішка красуня? — вигукнув раптом Карамет. — Скажи, нехай почує, що вродлива.

Бішка засміялася й закинула голову. На якусь мить наші погляди зустрілися. Мене обдало хвилею палу, і я глухо відповів:

— Вродлива.

Карамет, стоячи навколішках біля ночов, з засуканими рукавами, вдоволено посміхнувся, набрав пригорщу води і хлюпнув Бішці на шию, потім на груди, на живіт. Жінка вдоволено хихикала і плескала долонями по шумовинні, яке весь час піднімалося, наче піна в бочці з молодим вином.

— Досить, — сказала вона трохи перегодя. — Принесіть мені холодної води, щоб сполоскатися.

Карамет схопив з лавки відро й побіг до колодязя.

— Слухай, Йоне, — зашепотіла швидко Бішка, — увечері коло яру мене чекатиме Гіка Дірівіч. Візьмеш трошки м'яса, загорнеш у церату, що схована в шафі на кухні, й віднесеш йому туди. Скажеш, щоб не приходив до нас, поки я не дам йому знати.

І нехай не здумає викинути якогось коника, а то розсерджуся! А тепер побий мене трошки цим полином по спині.

Увечері Карамет послав мене в поле до циган, які поставили свої шатра коло могили. За нутрощі барана вони мали залатати мідне відро. Я взяв відро, торбину з м'ясом і подався через яр до табору. У мочарах кигикали чайки, з Караметової акації їм відповідала сова, а в полі паслися спутані мули циганів. Тьмяно блищав осот. Гіка Дірівіч сидів на межі й курив. Зачувши мої кроки, він підвівся.

— Добрий вечір, — привітався я й подав йому м'ясо. — Бішка прислала. Вона сказала, щоб ти не приходив до них і був розумним.

— Як вона себе почуває? — спитав він. — Нездужає?

— Умгу! — відповів я. — Карамет побив її.

— Негідник! — вилаявся Дірівіч. — Попадеться він мені колись до рук. Я йому за все віддячу. Скільки він тобі платить?

— Ніскільки. Та я й не вимагаю ніякої плати, бо нині гроші нічого не варті. Їх можна підгортати лопатою, як полову.

— Згодом він прожене тебе, і ти зостанешся ні з чим.

Я підвівся.

— Ти йдеш до циган? — спитав Гіка. — Я теж піду з тобою. Перевірю документи...

Ми пішли через поле. Цигани ще здалеку помітили нас від вогнищ. І юрба голих дітей з запалими од голоду животами вибігла нам назустріч, оточила й почала канючити гроші, обіцяючи за це заспівати пісню чи затанцювати татаніку [1]. Між шпичастими задимленими шатрами на возі лежала небіжчиця, вкрита до підборіддя мішковиною. Біля неї сиділи циганки з розплетеним волоссям. Товста свічка в горщику з піском палахкотіла й освітлювала зморщене обличчя небіжчиці, накриті двома срібними монетами очі, сиве розкуйовджене волосся та широкий гладкий лоб — знак спокійного примирення старості зі смертю. Цигани, смокчучи люльки, натоптані сухою травою або кізяком, забрали в мене відро з нутрощами. Староста в оксамитових шароварах і юхтових чоботях, підперезаний червоним поясом, подав Дірівічу документи. Потім витяг з-під сідел, скиданих біля входу до шатра, пляшку смородинівки й налив нам по чарці.

З нас не спускала очей струнка молода циганка. Вона стояла, схрестивши на грудях руки, спершись на зелений полудрабок воза.

— Хто це? — показав на неї Гіка Дірівіч.

— Що, впала в око? — спитав староста. — Бачу, що впала! Це перша красуня в нашому таборі. Дай четверик кукурудзяної муки — і бери на цілу ніч.

[1] Татаніка — циганський танець.

Гіка почухав орлиного носа, скуйовдив білявого чуба і, ніяково посміхаючись, глянув на мене. Він боявся, щоб я не розказав Бішці.

— Гаразд, — відповів він старості. — Я дам тобі четверик борошна. Нехай іде за мною.

Староста сказав кілька слів швидкою уриваною мовою, циганка мовчки кивнула.

— Вона згодна, — пояснив циган. — Іди попереду. Тільки гляди не обдури.

— Не бійся, — запевнив його Гіка.

І ми подалися до села.

Циганка повільно йшла босоніж за нами. Гіка зупинився, щоб закурити, циганка стала й собі і дивилася на нас збоку, приставивши до очей долоню дашком.

— Як тебе звати? — спитав Гіка, сміючись.

Вона теж засміялась, злегка хитнувши плечима, щоб забряжчали бляшані монетки на шиї.

— Ходімо, — кивнув їй головою Гіка. І попрямував через поле на протилежний край села, де виблискувало під місяцем Старе озеро.

Циганка якусь мить стояла непорушно, дивлячись на мене, а тоді пішла за Гікою Дірівічем. Я довго дивився їм услід, аж поки вони не зникли в синюватій імлі.

Коли настали жнива, повіяв південний вітер, підняв піски між Лаковіште та королівською фермою, розташованою за вісім кілометрів од села. Першими його відчули коні, що паслися в полі. Побрязкуючи залізними путами, вони поскакали яром до двору. Сполошено іржали і пхалися до стайні. Карамет розпутав їх, загнуздав і глянув на небо, затягнене хмарою жовтувато-попелястої, як іржа, пилюки. Повітря стало колючим, важким, павутиння осіло на землю.

— Повіяв Злидар, дух бідності, — понуро мовив Карамет. — Побіжи й скажи Бішці, щоб зачинила вікна.

Почувши, що насувається Злидар, Бішка швидко засунула в крамниці двері, опустила штори й позатикала у віконницях дірки. Її страх передався й мені, я згадав про колодязь і побіг, щоб накрити його дерев'яною лядою.

Небо тим часом потемніло зовсім. Сонце заступили хмари пилюки. Обрій звузився, немов у лещатах затиснувши рівнину. Вітер, напружившись, жбурнув на нас хвилю піску, і вслід за цим, немов крізь сито, посіявся дрібний пил.

То був перший вал. Потім усе змішалося. Пісок, піднятий вихором, дрібно, наче град, зацокотів по бляшаному даху та очеретяній стрісі на овечій кошарі. Вітер гнав сірі хвилі задушливої куряви, і вони крутилися в небі, щоб потім в одну мить упасти на закам'янілу від посухи землю. Буря дедалі дужчала, завивала в димарях та ринвах, пригинала до землі акації, з тонким стогоном проносила-

ся під стінами. Бляшані півні, прибиті до голубника, сердито надимали крила й клювали залізними дзьобами; на подвір'ї кружляв пісок.

Надвечір, коли буря трохи вщухла, у двір зайшов невисокий дідок з вузлуватим кадиком. Він тримав під пахвою поліровану скриньку, оббиту на ріжках бляхою. Собака хрипко загавкав, потім застрибав перед ним, ластячись і крутячи куцим хвостом. Старий погладив його витерту ланцюгом шию і, підійшовши до призьби, заспівав:

Бішка, Бішка, трілілі,
Бий лозиною її...

Я подумав, що він божевільний, і відчинив двері до хати, щоб покликати Карамета.

— Гей ти! — гукнув старий, і я закляк, поклавши руку на клямку. — Хочеш сказати про мене хазяїнові? Ти хто, наймит, що так догоджаєш йому? Краще принеси мені води, бо зовсім пересохло в горлянці.

Я махнув йому, щоб заходив до сіней. І він затупотів ногами, струшуючи з них пилюку.

— Хто там, Йоне? — спитав Карамет, ставши на порозі. — О, кого я бачу? — здивовано вигукнув він. — Ти диви! Магайє! Ти ще живий, старий шкарбуне? А я думав, що тебе вже поховали. От чудасія! — І, простягши руки, ступив до старого. — Магайє Чуту! Брат Ке Андрія!

— Ні, — уточнив Магайє, — Ке Андрій мій брат, до того ж тільки зведений. Він зараз у горах. Я розкажу тобі, що він там робить.

— Засвіти лампу, Йоне, — звелів Карамет. — Я хочу побачити його лице.

— На, дивись, — Магайє став перед господарем. — Поглянь, до чого я дожився.

Однією рукою він задер сорочку аж на голову, другою стягнув штани, глибоко вдихнув повітря, і живіт його надувся, з правого боку випнулася велика безформна гуля.

— Це від щириці, — пояснив старий. — Я їв борщ із щириці. Голод зовсім виснажив мене, як ту паршиву вівцю. Мої, всі семеро, хворі на пелагру. Чому ти не переказав мені, що ячмінь не вродився, що навіть перепелиці ніде звити гніздо? Я не бив би дурно ніг...

— Нічого, — лагідно сказав Карамет, — ти прийшов не даремно. Знаєш мою ниву під лісом? Навесні пішов дощик, і там уродила гарна пшениця. Буде по дев'ять-десять четвериків з погона.

— Десять четвериків?! — здивувався Магайє. — Та це ж ціле багатство. Мабуть, ти з нечистим знаєшся, продав йому душу за достаток і розкоші на цьому світі.

Карамет скривився, наче в горло йому набилося повно піску.

— Продай і ти свою! Чи, може, боїшся? Продай, якщо не страшно.

— І продам, — відповів Магайє,— бо вже зовсім сили немає. Я цього й прийшов сюди. В нас, у горах Римніка, люди мруть, як мухи. Спершу набрякаєш і пухнеш, стаєш, як бочка. А через тиждень тріскають обручі й розлітаються клепки. Інші, навпаки, висихають на скіпку. Дивишся на них, і тебе поймає страх. Парасків Деляну, отой, якого я приводив п'ять років тому, їв кору з дерева, поки не збожеволів. Зосталися самі шкіра і кості. Нещасна мати, що народила його на світ! Нещасний увесь цей світ! На вокзалі в Мерешешті злодії напали на ешелон з кукурудзою. Одна жінка задушила дитину, бо не мала в грудях молока.

— Той ешелон пограбували комуністи, — сказав Карамет.

— Неправда! — заперечив Магайє. — Вони ж його привезли туди. Якби хотіли забрати зерно, то зробили б це ще в дорозі. Важко, дуже важко зараз жити!

— Так, — погодився Карамет. — Всюди кепсько. Ходи до хати. Поїси і трохи відпочинеш. Бо вночі підемо косити. Коли пшениця ще трохи постоїть — буря зовсім вимолотить її.

— Але ж вітер який, — сказав я. — Як же ми, в біса, коситимем?!

— Нічого, — відповів Карамет. — Це Злидар, він на ніч стихає. Піди до комори й винеси коси, мантачку, молоток та брусок. А ти, Магайє, лягай.

— Я б ліг десь надворі, бо тут страшна задуха.

— Лягай на підлозі, — порадив я йому. — Внизу трохи прохолодніше.

Поки я приніс коси й поклепав їх, старий поклав чотири дошки, кинув на них стару вовняну ковдру, а в головах прилаштував скриньку й відкрив її, щоб напахтити лавандою сорочку, пояс та пачку тютюну. Він розповів мені, що спускається сюди з гір Римніка щороку ще відтоді, як тут господарював Фоті Томеску, заможний, дбайливий; дружина в нього була розумна, не така, як Бішка, хай їй грець, — вона тільки й знає, що любощі та пестощі.

— Чим же вас тут годують? — запитав нарешті Магайє. — М'ясо дають? Колись у жнива Фоті Томеску, хай земля буде йому пухом, різав теля і годував як слід!

Пізніше вітер трохи вщух, і Карамет розбудив нас. Ми пішли в поле. Місяць плив у рудуватому тумані, світив тьмяно. Ми побачили й інших людей, хто мав землю під лісом. Пшениця була ріденька, з кукілем, багато колосся вразила головня; косарі, зігнувшись мало не вдвоє, повільно просувалися вперед. Чутно було тільки свистіння кіс та важке дихання чоловіків, а далеко в лісі гавкали лисиці. На сусідніх нивах услід за чоловіками йшли жінки, в'язали снопи, а діти загрібали за ними, вилами скидали пшеницю в копички, а зверху присипали землею, щоб вітер не розніс по полю. За три години викосили один погон. Змішане з пилюкою повітря забивало віддих, губи тріс-

калися від утоми й напруги, спрага сушила нутрощі. Ми пили воду великими ковтками, як коні, а потім знову займали постать.

І раптом долинуло глухе завивання вітру.

— Злидар! — вигукнув я злякано.— Вже прокинувся!

— Ох! — застогнав Магайє пересохлим ротом. І впав у борозну, тримаючись руками за живіт.

Над нами пронеслась перша хвиля піску.

— Встань! — крикнув Карамет. — Що ти там бурмочеш?!

Але Магайє навіть не ворухнувся, біль зовсім паралізував його. Повз нас проїхав віз. Немащені колеса голосно рипіли. Чоловік, який правив кіньми, куняв. Позаду на купі пшениці плакала дитина.

— Цить, мій маленький, цить! — тихо колихала її мати.

Прогнаний з високості, вітер упав на землю й заметався, мов той звір. На рівнині закружляв вихор. Низьке небо потемніло. Магайє стогнав без упину. Я відвернувся від нього, в скронях мені гуло. Злидар шугав над нашими головами, земля під ногами двигтіла.

— Матінко моя, порятуй нас! — заскиглив Магайє.

Карамет кинув вила й підбіг до старого. Незграбно присів навпочіпки і підняв його на ноги.

— Бери косу! — крикнув. — Бери, бо розтрощу тобі голову. Чуєш?

І вдарив його кулаком в обличчя.

Магайє звалився, як лантух зерна. Кров бризнула з його уст. Карамет засунув руку йому під голову й благально заговорив:

— Благаю тебе, встань. Якщо скосимо цю пшеницю, ти поріднишся з нечистим. Він дасть тобі багатство. У тебе двоє дітей калік. Чорт зробить так, що вони одужають, тільки встань.

Карамет хлюпнув йому води на голову. Магайє сперся на руки й виплюнув кров.

— Врятуй мене від злиднів, — попросив він.

— Віддай душу сатані, — сказав Карамет.

— Віддам. І Йон теж віддасть.

— Сатано, чорний царю, — заговорив Карамет, повернувшись обличчям до вітру, — візьми їх під свою оруду, як узяв мене. Дай їм багатство, і вони служитимуть тобі.

А тим часом Злидар проносився над землею зі страшним гуркотом.

Здавалося, що в запалену місяцем ніч з усіх усюд прибувають поїзди і тут, на рівнині, недалеко від нас, стикаються, наїжджають один на одного. А до цього гуркоту й завивання долучався терпкий запах піску, що розповзався на всі боки. Одурманені, геть запаморочені, ми поповзли до Старого озера й попадали там на смердючий намул, щоб підтвердити цим свою вірність дияволові. Бовтались у смердючому, як сірка, болоті, й Магайє радів од щастя. Мені було страшно і холодно.

— Аж тепер нечистий зробить нас багатими! — вигукував Магайє.

Карамет стояв на березі, дивився на нас і сміявся.

Ми косили пшеницю три ночі підряд, молотили в полі й теж уночі, молотарку й трактор позичили на королівській фермі. Нас стерегли шість чоловіків з ломаками — вони ходили по стерні й проганяли всіх, хто після смеркання виходив під ліс, щоб украсти бодай жменю колосся. Їх проганяв лише вітер, коли починав віяти і жбурляти хвилі піску. Вітру боялися всі. Щоб ми витримали, Карамет годував нас борщем з бараниною та печеними на плиті перепічками. Харчі ми загортали в рушники, а тоді вкривали попоною, щоб не насипалося піску. Коли ми сідали під возом, Магайє скрушно зітхав. Замість борщу, в якому плавав лій, він волів би з'їсти охолодженого в колодязі кавуна або кислого молока.

— Це велика біда, коли в тебе нема ні одного кавуна, щоб можна було спожити його на ниві! Ех, де поділися старі добрі часи! Фоті Томеску привозив цілий мішок кавунів, і ми їли, аж животи тріщали. Послухай, Нає, ти не знаєш, чому він позначав кавуни нігтем? Вони всі були подряпані.

— Ні, не знаю. Мабуть, погано спав уночі.

— Ні, Нає, він позначав їх у двох місцях.

— Це останнім часом. А раніше видряпував на них лише хрести.

— Ке Андрій, який доводиться мені братом і знає геть усе про тутешніх людей, розповідає, що Фоті Томеску замолоду сам відводив свою жінку до принца Шуцу й чекав на неї в кімнаті управителя ніч або й дві, скільки вона там залишалася. За це він буцімто й одержав отой шматок Нояна.

— А старому п'яниці шкода, що принц не уподобав собі його жінку? Паскуда! Через те бог і спотворив його. Він у житті ні разу не сказав про когось доброго слова. А коли й скаже, то тільки щоб поглузувати. Отак.

— І розплачується за це своїм життям, — сказав Магайє.

— А хіба ж то в нього життя?! — спитав Карамет. — Він ні в що не вірить, з усіх глузує.

— Ти не можеш жити так, як він, — сказав Магайє. — Ніхто з нас не може жити так, як він, ось що. Він сприймає життя таким, як воно є. Я шкодую, що не такий, як він.

— Нема за чим шкодувати, — відповів Карамет.

— Він каже, що не треба довго думати над своїми вчинками. Посидів у мене в горах тиждень, а тоді сказав: «Я піднімусь на гору коло Раковіцені, увечері буду на найвищій вершині». Й коли люди подивились у бінокль, він уже справді стояв там.

— А потім? — глузливо спитав Карамет.

— Потім... Ти можеш мені сказати, для кого складаєш гроші, якщо ти такий розумний? — розсердився Магайє. — Фоті Томеску складав для Бішки і її сестри Катерини. Перед смертю він продав свою частку Ноя-на й віддав гроші Катерині. «Візьми, — сказав, — у тебе в Бухаресті два сини...»

— Один...

— «Вони ж колись доглядатимуть тебе. Але спершу ти мусиш їх вигодувати. Обидва, коли виростуть...»

— Один...

— Чому один? Я знаю про двох.

— Один, бо меншого вже нема. Ти що, не бачив газети з фотографією? Його застрелили. Народна міліція знищує злодіїв. Він обкрадав крамниці.

— Бандит?

— Можеш називати його й так. Зараз таких багато. В місті світять лише годину-дві, а тоді починають діяти злодії. Їх убивають і лишають на два-три дні посеред вулиці на пострах іншим. Інакше їх не приборкаєш. Злодії не дають себе ловити, не піднімають рук. А можливо, їх і не змушують це робити. Майор Йонеску каже: «Якщо хочеш убити, то спершу стріляй, а тоді кричи «Руки вгору!»

— Мені розповідав твій тесть, що коли з цього майора зірвали погони й кинули в тюрму, коли в селі почули, що він уже не майор, що його викреслили з офіцерських списків, то його батько сів у відро й спустився в колодязь. Там він поламав собі хребет і помер.

— Це сталося до війни, коли мене тут не було, — сказав Карамет.

— Можливо, тобі хтось розповідав.

— У селі вже ніхто про це не згадував.

— Так, про мертвих довго не пам'ятають. Давайте збиратися, — мовив Магайє.

— Зараз запрягаємо. Нам уже нема чого поспішати. Його застрелили на Великому майдані, і він лежав цілий день з відкритим лицем. Усі дивились на нього, а дехто навіть відганяв мух. Увечері циганка, яка продавала квіти, накрила йому очі фартухом. А вночі вона прийшла, забрала небіжчика й віднесла до хатини на одній з вузеньких покручених вуличок.

— Щоб здерти з родичів гроші? — спитав Магайє.

— Ти можеш гадати до ранку, але все одно не вгадаєш, чому вона забрала тіло, — відповів Карамет.

— Мабуть, тому, що жінка...

— Це близько до істини! Забрала, щоб оплакати його. Помила, змастила олією, одягла в чисте й довго голосила над ним. Не тому, що між ними щось було, вони не знали одне одного. А забрала вона його тому, що він був гарний. «Я ніколи ще не бачила такого красеня, — заявила, коли її спіймали, — і мені стало його жаль. Я подумала: «Хай ще хоч день побуде гарним, а тоді й поховаємо». Він і мертвим був гарний! Я теж це знаю, бо в їхньому роду всі вродливі. Взяти хоча б Бішку — справжня красуня. І всі в них такі...

— Для кого ти складаєш гроші? — повторив своє запитання Магайє. — Для другого небожа?..

— Він мене не цікавить, — мовив Карамет і підвівся.

Ми навантажили на воза мішки з пшеницею і поїхали.

Пісок, наче просіяний через жіночу панчоху, лежав на рівнині, мов тонке полотно. Відбитки ніг були такі чіткі, що швець міг би зняти з них мірку. Коні струшували з себе цілі хмари сірої пилюки. Колеса залишали дві глибокі колії.

Карамет дав Магайє за роботу три четверики пшениці, а на додачу ще й пляшку цуйки, щоб ми випили вдвох. Сам він не захотів пити, пішов спати до хати, а ми з Магайє спустилися в льох, бо на подвір'ї важко було всидіти, і попадали на солому біля діжки з м'ясом. Магайє після кількох ковтків почав розповідати про капрала, який ділив між солдатами цуйку, домішавши в неї перчиці.

— Вип'єш — і тобі обпече горло, мов вогнем. У капітана був геморой, він двічі на тиждень сідав на відро з жаром, на якому палилася сірка. Випивши тієї цуйки, він підстрибнув і закричав: «Чого ти сюди домішав, собако?» І лусь капрала ременем по голові. Розбив йому лоба пряжкою. А бісів капрал пізніше вкинув перчиці і в відро з жаром. Капітан підхопився, як ошпарений.

Магайє сп'янів, і я хотів забрати від нього пляшку з цуйкою.

— Одчепись! Я наробився і хочу випити. Дай сюди пляшку!

Він випив і знову полагіднішав.

— Відтепер для нас потечуть молочні ріки. Він дасть нам усе. Що ти хотів би від нього передусім?

— Не меліть дурниць. Ми просто були злякалися бурі.

— Ні, ні. Лише такої ночі, як тоді, можна укласти з ним угоду.

— Ви з глузду з'їхали, їй-богу.

— Не кажи більше «їй-богу», бо не маєш права. Він не терпить цього слова.

— А я все-таки скажу: їй-богу!

— Не жартуй. Він може помститися. Покаравши його, бог дав йому й силу, сказав: «Іди й спокушай людину, зваблюй її всілякими способами!»

— Що роблять чорти на тому світі?

— Мучать грішників, це відомо.

— Тобто нас.

— Нас ні. Ми пішли до нього з власної волі. Інших. Нам він дасть спокій, бо самі захотіли бути під його рукою.

— І зробить нас багатими?

— Так. Якщо ти продаси йому душу, то навіть коли сіль посієш, зійде що схочеш — пшениця, кукурудза або дерево.

— Я хочу, щоб він дав мені жінку. Але ту, яку я йому назву.

— Жінки всі йому підлеглі, але він не має над ними сили й теж мусить доходити з ними згоди. Спитай про це і Карамета.

— Карамета? Тепер ми всі належимо йому одному, чому ж він не поділиться з нами своїм багатством?

— Не можна. Ті, хто йому служать, не мають права допомагати один одному.

Магайє зостався на день, потім ще на один, і я гадав, що Нає Карамет прожене його. Але, на диво, він нічого йому не казав, тільки Бішка скоса дивилася на нього, бо він за обідом м'яв у кулаці мамалигу й насилу розминав яснами баранячі хрящі. Щоб задобрити її, Магайє вставав рано-вранці, годував птицю й мив у крамниці підлогу. Вдень він кілька разів ходив у поле й приносив повні кишені вовни — обирав її з будяків, повз які проходили овечі отари. Весь час наспівував щось собі під носа, зустрічаючись зі мною, кліпав маленькими, допитливими очима верховинця. І наче казав мені: «Він нам допомагає, незабаром у нас буде робота, й ми загрібатимемо гроші лопатою». На третій день Магайє приніс із поля четверо перепелят у капелюсі з вузькими крисами. Найменше подарував Бішці, щоб тримала його на прилавку,— майор Йонеску і обидва вчителі знову прийшли грати в кості, але Гіка Дірівіч не наважився з'явитись,— а решті повідкручував голови.

— Все,— сказав мені, коли я попідбирав з землі пташині голови,— через два тижні будемо спати на пухових подушках.— І разом з Караметом пішов до хати.

Обід був уже готовий, але вони не захотіли їсти й через годину запрягли коней і зникли в хмарі куряви на дорозі до Старого озера. Я не міг ніяк зрозуміти, як це Магайє вдалося виманити Карамета в поле гарячої полудневої пори. Випалена сонцем рівнина викликала сум,— вона здавалася мертвою. А в небі ніби плакала якась жінка, що вже не мала сліз, і в її плачі були біль і страх.

— Ходи-но сюди, братику! — вигукнув, пританцьовуючи, Магайє, який уже повернувся.— Сьогодні в нас знаменний день. Запевняю тебе, що ти його не забудеш. Ану, неси чотири дошки, викотимо з погреба порожні бочки. У тебе знайдеться жменя соди, щоб помити їх? — спитав він Карамета

— Візьми у паперовому мішку. Але гляді́ть, бо там є й каустик.

Ми викотили бочки: дві дерев'яні, що тхнули кислим вином, і дві залізні, з-під олії.

— Нам здорово поталанило,— похвалився мені Магайє.

— Все залежить од тих, із гір,— мовив Карамет.

— Все залежатиме тільки від нас,— заперечив Магайє і розсердився на Карамета, бо той, поки ми викочували з погреба бочки, встиг пообідати і, влігшись у затінку, розстебнув сорочку й лоскотав себе коло пупа сухою билинкою.— Відвернись до стіни, коли чухаєш своє черево, як ночви з тістом.

— Я не чухаюсь, Магайє, а лоскочу себе, щоб легше було відригнути. Мій тесть після добрячої випивки брав січену цибулю, прикладав на цілу годину на пупа, і його вже не нудило.

— Коли в тебе є якісь великі плани і ти хочеш їх здійснити, то все одно не заснеш.

— Які плани? — поцікавився я, але Магайє мені не відповів.

— Якщо ти задумав якусь важливу справу і в тебе лише сто шістдесят сифонів, то для її здійснення тобі потрібно ще двісті...

— Мені не завадило б і триста, навіть триста п'ятдесят.

— Не спи,— порадив Магайє.— Ще вчора я б не сердився, якби побачив, що ти спиш. Але сьогодні я вже знаю, для чого збиваєш багатство.

— Скажеш і мені? Я теж хочу знати,— сказав я.

— Він хоче відкрити фабрику сифонів,— відповів Магайє.— Але це лише маленька частина його планів.

— Коли я забрав тебе у Тіті Шорічі, то на возі в мішку у мене було сто шістдесят головок для сифонів. Я хотів тобі сказати про це, але ти марив і все одно нічого не зрозумів би. Магайє каже, що я можу дістати ще триста сифонів, а можливо, й триста п'ятдесят,— пояснив Карамет.

— Він відкриє фабрику, потримає її рік, а потім продасть.

— Оце й усе?

— Ні,— заперечив Карамет.— Фабрику я можу тримати й два роки. Всяке діло треба спершу налагодити, потім відрегулювати, щоб ішло, як годинник. А коли почне тріщати — продати. Але тоді, коли справи ще йдуть добре. Тоді я продам не лише фабрику, а й усю землю, яку купив під час засухи, продам і виноградник, що дістався мені од тестя, і куплю...

Він змовк і глянув на Магайє. Той ствердно кивнув головою.

— ...пароплав. Поглянь на нього, Магайє!

— Не вірить,— мовив старий.

— Пароплав, який плаває по Дунаю й перевозить людей та товари?

— По всьому Дунаю,— пояснив Магайє.— Од Чорного моря й аж до самого Відня.

— Я пропливатиму через п'ять країн,— сказав Карамет.— Через Болгарію, Югославію, Угорщину, Чехословаччину, Австрію, не рахуючи Румунії. А восени, в листопаді, коли припиниться навігація, зайду в якийсь порт на зимівлю...

— До сербів,— мовив Магайє.

— Або до угорців, австрійців чи болгар. Вибираєш, бо маєш із чого,— сказав Карамет.

— Стоїш собі там і лічиш грошики,— докинув Магайє.

— Я ніколи не гаситиму вогнів на пароплаві,— мрійливо провадив Карамет.— І поставлю різнокольорові лампочки: червоні, зелені, сині, начіпляю їх штук із двісті, щоб на березі казали: «Отой освітлений пароплав належить Нає Карамету. Йде сніг, завиває вітер, а в нього горить світло, мов у казці. Та це й не дивно — адже він найбагатший судновласник на Дунаї». А на Новий рік я повішаю ще двісті лампочок. Якщо стоятиму в Браїлі, то покличу всіх до себе на пароплав. Запрошу й вас. Бішка моя ходитиме лише в шовках та м'яких шалях, а я — надіну шубу, якої ви й уві сні не бачили. Опівночі, хоч би там що, механіки мої мають бути тверезими, бо як я гукну: «Повний уперед!», двигуни повинні запрацювати, щоб ми пропливли двадцять, а то й п'ятдесят метрів. Усі перелякаються: «Ей, Карамет, ріка ж замерзла!» Потім я знову засвічу всі лампочки і пострілами з гармат сповіщу, що настав Новий рік.

— План грандіозний, нічого не скажеш,— перебив я його.— Але для його здійснення треба, щоб воскрес старий принц, який похований у церкві в Плетерешті, щоб він воскрес і вдруге втопився в озері Бедела в Добруджі, залишивши тобі маєток, який оце забрали селяни.

— Ти згадав про озеро,— не дав мені доказати Магайє,— і добре запам'ятай собі це слово.

— Навіщо?

— Озеро принесе нам щастя. Старе озеро.

— Кажи ясніше!

— І скажу. Вночі ми втрьох закинемо волок у Старе озеро, наберемо чотири бочки риби, поїдемо в гори й виміняємо її на цуйку. Мені за мою працю Нає дасть кукурудзи, а за цуйку роздобуде в Римніку сифони. А після другої чи, скажімо, третьої поїздки в гори він купить і балони для газу.

— Якщо нас не зловлять за першим разом! Вода в озері спала, риба пливе до берега в пошуках свіжої води й здихає. Там так смердить, що не можна й пройти!

— А ми зайдемо в озеро й потягнемо волок од берега. Рибу почистимо, посолимо. Дві, три пучки солі...

— І з п'ятьма пучками потрапимо чортові в зуби!

— Бачив? Через отаких, як він, програють війни! — обернувся Магайє до Карамета.

— Але ж ми її не програли! Я не бачу тут ніякого зв'язку.

— Проте й не виграли.

— Досить,— припинив нашу суперечку Карамет.— Скоро повечоріє. Ідіть і вимийте бочки, а я піду пошукаю невід.

— Гаразд,— мовив я.— Але це тільки половина, що ви задумали. А решта?

— Я хочу поставити в Браїлі два пам'ятники. Один для примарії, який самі захочуть. А другий має зображати мене з Бішкою. Бішка не може стати матір'ю. А коли в тебе є діти, то вони продовжують твоє ім'я ще на п'ятдесят, шістдесят років.

— Або проклинають, що ти нічого не лишив їм у спадок, як оце мої мене,— докинув Магайє.

— Один клене, інший захищає. Але все-таки згадують. Пам'ятник у місті продовжить моє ім'я років на сто п'ятдесят.

— Або й більше, якщо трапиться міцний камінь,— сказав Магайє і повернувся до мене:— Ану, знайди якусь ганчірку, Йоне. Я обмотаю собі руку, щоб не роз'їла сода.

Увечері ми подалися на озеро.

Якби Ке Андрій був на подвір'ї тоді, коли Магайє крикнув Караметові, щоб не спав, або навіть пізніше, коли ми мили бочки і прийшов майор Йонеску з обома вчителями, все сталося б інакше. Вони взяли кості й посідали на призьбі. Майор сказав: «У Нає Карамета такий вигляд, ніби він готує нам якусь несподіванку». А огрядний учитель з такою тонкою шкірою, що її можна було перетнути волосинкою, спитав: «Що саме?» — «Не можу зрозуміти, але він морочиться з волоком»,— відповів майор. А тоді додав: «Знову шість-шість, пане?»

Якби там був Ке Андрій, то, може, все сталося б інакше. Але я думаю, що й він не допоміг би, бо оте освітлене Караметове судно попливло, Магайє стояв на містку, і я й собі піднявся до нього. Місяць, який удень висів у небі, наче жовтий огірок, зараз був круглий і великий і купався в отому смердючому озері. Ми скинули волок, прив'язали краями до двох коней і зайшли в озеро — Карамет ніс волок на плечах, ми з Магайє вели коней за вуздечки. За чотириста метрів од берега, коли вода почала сягати нам до грудей, ми розійшлися й захопили стільки риби, що нам позаздрив би навіть сам Купріян, найкращий рибалка в Плетерешті. Він мав величезного човна й веслував стоячи, а між кочетами в нього висіла мотузяна колиска, в ній завжди гойдався хлопець і лежала пляшка цуйки та пачка тютюну; хлопець запалював йому цигарку, витираючи сірника об змащену смолою підметку.

Ми притягли до берега мішків з п'ятдесят риби. Магайє, обмотавши голову майкою, бо в ярах літали кажани, поставив коло воза три колоди та три низеньких стільчики. Посідавши на ті стільчики, ми вигостреними вдень у ковалів сокирами почали відтинати рибам слизькі голови. Всі троє бу-

ли в лусці й забризкані кров'ю. Одітнувши рибі голову, ми брали довгого ножа, розпорювали їй черево і викидали нутрощі. Магайє кидав рибу в жолоб, полоскав її, помішуючи палицею,— біля яру був колодязь, і я тієї ночі приніс понад п'ятдесят відер води, поки не вичерпав усієї, аж до намулу — потім обсипав грудкуватою сіллю, яку потовкли довбнею та розтерли жорном, і складав у діжки. Може, рибу треба було повісити хоч днів на два, щоб вона бодай трішки прив'яла. Але Караметів пароплав, освітлений двомастами червоних, зелених та синіх лампочок, уже плив Дунаєм і на нього дивилися п'ять країн, не рахуючи Румунії. Попівночі ми прикидали купу риб'ячих голів гноєм, Магайє підпалив його, і всі троє подалися додому.

Ще на вулиці ми почули, як кості дзенькають об блискучі стінки коробки.

— Два ряди нашивок у майора...— сказав Магайє.

— Хоч би й три, їх усе одно зірвали б,— знизав плечима Нає Карамет.— Але він знає дві іноземні мови, і я візьму його з собою.

— Це буде тоді, коли ти підеш із Лаковіште,— мовив Магайє.

— Через два, а може, й три роки. І коли гроші знову наберуть вартості.

— Він нікуди не поїде без отого товстуна. Тобі доведеться взяти їх обох, але спершу роздобудь пару наручників. Хай і сплять у наручниках.

Ми заїхали на подвір'я й побачили на призьбі при блідому світлі місяця майора Йонеску. Огрядний учитель сидів поруч нього. Бішка сиділа на стільці, склавши на колінах руки. Сивого вчителя не було, замість нього сидів Гіка Дірівіч. Майор Йонеску підвів обличчя і звернувся до Карамета, але не тоді, коли ми проїздили повз призьбу, щоб стати біля льоху, а коли Карамет рушив до погреба по пляшку цуйки для Магайє:

— Ох, як од тебе смердить, пане Нає! — сказав він.— Піди й умийся в чотирьох водах...

— Через два роки ти говоритимеш інакше,— відповів Карамет.— Ладен побитись об заклад.

— Давай на зливок золота.

— Ні,— втрутився я,— краще на золоті сережки плюс шістсот виделок, шістсот ложок та шістсот срібних ножів.

— Назви мені місце, де все це є, і я полізу туди рачки.

— Георге Жінга, село Плетерешть, сорок кілометрів звідси.

— Слухай, ти! — розгнівався майор.— Краще не жартуй зі мною!

— Георге Жінга, село Плетерешть! — повторив я.

Майор кинув кубики.

— Шість-шість, королівський дубль,— мовив він.— Якась божевільна ніч!

— Цієї ночі я засвітив на пароплаві двісті лампочок,— сказав Карамет.— І на них дивитиметься пів-Європи. Запам'ятай це.

Але той пароплав плавав лише до ранку. Прокинувшись на світанні, ми побачили, що Магайє мертвий. Він випив цілу пляшку цуйки, п'яний, як чіп, зайшов у льох, поклав голову на крижину, щоб прохолодитися, і морозний зимовий вітер, що спав у цих темно-синіх брилах, доконав його. Щока так примерзла до крижини, що довелося взяти сокиру. Ми з Караметом винесли тіло з льоху і поклали на призьбі. Майор Йонеску ще не пішов додому й закрив йому очі. На шворці висіли чотири випраних сорочки, рукава метлялися на вітрі. Одна з сорочок належала Магайє і немовби шукала навпомацки його руки, налякана, що не знаходить їх.

— Це той вітер, що топить пароплави,— мовив я.

Майор Йонеску підніс собі під носа наперсток з перцем і довго дивився на мене.

— Той вітер, що топить пароплави,— повторив я.— Й іноді навіть до того, як їх збудують.

— Бог був добрий до нього,— впевнено сказав майор.— Він дав йому легку смерть.

— А я не хочу такої смерті. Я хочу, щоб мені боліло, щоб я усе відчував.

— Шкода, що після смерті ти не зможеш нікому нічого розповісти! — сказав майор.—А може, й не треба розказувати, щоб кожному бодай раз у житті захотілося померти. Щоб навіть той, кому судилося б жити вічно, зрештою, вигадав щось таке, щоб зміг померти, щоб звідати і цього останнього відчуття болю.

— Я все втратив! — скрушно зітхнув Карамет.

— У тебе ще є шанс,— відповів майор.

— Жодного,— заперечив Карамет.

— Ні, є, один-однісінький. Але тут потрібна сміливість.

— Кажи.

Майор Йонеску глянув понад яром на поле, побачив клуби диму на обрії, чотирьох верхівців, які мчали один за одним, біле світло, що падало на трави, й коротко сказав:

— Георге Жінга, село Плетерешть.

— Я це знав,— засміявся Карамет. Він був похмурий, обличчя його розчервонілось.— Я знав, що тебе мучить. Бо ти ніколи не залишався у мене на ніч.

— Я не спав. Обмірковував. Коло звужується, розумієш. І лише дурні не розуміють, що в Румунії вже не буде так, як колись.

— Він піде,— Карамет показав на мене.— Жінга вліпив йому шроту.

— Якщо так,— сказав майор,— то нам треба лише дочекатися темної ночі.

— Завтра вночі,— мовив я. І додав: — Ви заберете лише срібло. У Жінги є ще золоті сережки та купа обручок. Але все це він купив, і воно належить йому, тоді як срібло забрав у принца Шуцу. Принц утік і...

— Він любився з дочкою Жінги,— пояснив Карамет майорові.

— Він її ще й зараз любить,— сказав майор.

8

Я сказав: «Завтра вночі», і ця ніч настала. В її чорному цебрі кричали сови, а ми здійснювали перший пункт плану, складений майором. Карамет сам поїхав до Плетерешті. Майор зостався в Браїлі й другого дня вранці чекав на мене біля портових складів. Він поїхав автобусом, а я трусився в рогожаній будці на возі, яким везли труну з тілом Магайє до його села в горах, і в мені підіймався вітер якогось божевілля... Так, саме ці слова визначають оте запаморочення, яке раптом проймає тебе й жене туди, куди не треба, і каже, що позаду вже нічого нема, що все потонуло, розпалося, щезло. Може, тому, що мені було страшно. Але крізь почуття страху пробивалося бажання досягти успіху. Два візники накидали на домовину трави, а зверху поставили клітку з поросятами. Вони мали поганяти навперемінки, але один був п'яний як хлющ і цілу ніч спав, поклавши голову на труну. Він, мабуть, не заперечував би, якби ми навіть поклали його поруч з мертвим Магайє. Другий візник, упершись ногами в дошку воза, безперервно співав заупокійну, долучаючи до слів молитви короткі лайки, адресовані коням.

— От якби така темна ніч була завтра! — сказав я.

Він, мабуть, подумав, що я бурмочу уві сні, й мовчав.

Дорога бігла між двома рядами тополь, повітря посвіжішало, од прохолоди, що линула з Дунаю, листя ожило. Візник злегка штовхнув мене пужалном між ребра:

— Ти гадаєш, що бог лукавий? Або що вода сильніша за нього?

Я зупинив коней уранці в Браїлі, недалеко від статуї імператора Траяна, біля якої походжав вартовий, і зіскочив на землю. Під акаціями стояли чотири чорні фаетони, оббиті плюшем. Вони під'їхали ближче, і вісім типів, які сиділи в них, кинулися до нашого воза, засунули руки в траву.

— Обережно, там мертвяк,— попередив їх візник.— Та ще поросята на продаж.

— А він не дурний! — вигукнув один із них.— Хутчій звертай за ріг і заїзди в перший двір праворуч.

Я покинув їх і пішов бічною вулицею, яка вела до порту. Обабіч стояли невеличкі забігайлівки, звідки пахло борщем і печеними гарбузами. Мені пощастило, бо через якихось сто метрів з дверей без шибок — угорі на балконі росли петунії, з них іще капала вода, а на мотузці висіла перчиця — долинув голос майора Йонеску:

— Лівий рукав, чотири мільйони!

Я штовхнув двері. За прилавком з подірявленою бляхою якийсь тип з мордою, як у собаки, жував пряник.

— Чого тобі? — І ткнув мені в груди залізним прутом.

— Я хочу забрати майора.

Він провів прутом по моїх гудзиках.

— Ану, забери руки і витри свої каправі очі,— розсердився я.

Він мовчки показав мені на фанерні двері. У замку скреготнув ключ, фанерні двері безшумно прочинились, і я опинився в освітленій двома свічниками кімнаті. Десять чи дванадцять суб'єктів, які з киями в руках стояли довкола більярдного стола, зустріли мене мовчки. Повітря було синє од диму.

— А, це ти,— озвався майор.— Це моя людина, панове. Одну хвилинку,— додав він.— Ще один круг, і підемо.

Всі поставили киї під стіну, а майор витяг з ніші склянку зі шкіряною кришкою, труснув нею, і заховані в ній кубики заторохтіли.

Я саме хотів підійти до столу, та раптом пролунав жіночий голос:

— Не втручайся. Ходи сюди.

Голос озвався з кутка, куди не сягало світло, і я пішов на нього. М'яка пахуча рука погладила мене по голові, теплі пальці торкнулися мого правого вуха, і я відчув гострий біль.

— Ой, болить!

— Перестане.

Не випускаючи мого вуха, володарка голосу взяла мене за плечі й повела до східців, обабіч яких стояли свічники. Там я її й побачив. Їй було років вісімнадцять — двадцять, не більше. Невисока, струнка, очі чорні, такі великі й глибокі, що я аж здивувався, як вони вміщалися на її маленькій, мов у лисички, мордочці. Добрі і ясні, вони були саме життя.

— Ти мене налякав.

— Чому?

— Хіба не бачиш? — засміялась незнайомка й зашелестіла сукнею. На ній була сукня з банкнотів на мільйон леїв: перший ряд, тобто комір, був причеплений булавками до двох обвитих круг плечей хусточок; спереду банкноти звисали, скріплені голками, трохи нижче пупа, ззаду аж до колін, а на руках — нижче ліктів.

— Ти бачив щось подібне?

— Ні.

Вона підняла руку й знову погладила мене. За спиною в мене на зеленому столі застукотіли кубики, хтось вилаявся, грюкнувши кулаком, потім клишоногий здоровань, мабуть, брат отого з собачою мордою (вони були дуже схожі, але в нього

було подряпане підборіддя, наче він ставав навкарачки на пустирищі й кусався з собаками), згріб гроші з більярдного стола. Затиснувши між губами кілька голок, він підійшов до дівчини й почав чіпляти гроші. Дівчина, поводячи плечима, співала й підморгувала мені:

Я маленька, та вартенька...

— Ах, яка ти гарненька! — сказав майор, узявши мене за плече. — Колись уночі я повтикаю всі ці голки тобі в груди.

— Але ж ти нічого не програв.

— Ти йдеш? — спитав крізь зуби той, що тримав у зубах голки.

— Так, уже час.

— Я зачекаю, поки ти вернешся, — сказала дівчина.

— Через два дні.

Ми поминули порт, і майор повів мене поміж складами та коморами аж до ринку. Біля каналу, з якого смерділо помиями, кістлявий моряк у коротких штанях бив цигана по губах, а той зовсім не захищався, наче був дерев'яний. Коло кам'яного причалу, звідки везли на ринок рибу, погойдувався шестиметровий катер, навантажений мішками. В каюті, на клітці з курами, сидів старий у кашкеті з кокардою і спокійно курив. Він звелів нам лягти на мішки й відпустив швартови. Катер повільно відплив од берега. Над каютою бряжчала підвішена на двох залізних гаках каструля, — в ній була жменя зелених од плісняви вишень. Незабаром катер виплив на середину Дунаю, і видно було лише околицю Браїли, брудні зерносховища, — деякі стояли затоплені ще з часу відступу німецьких військ, — згорілий млин з двома спостережними вишками та гніздами для кулеметів, клапті землі, порослі бур'янами піщаного кольору, складські приміщення і вицвілі на сонці хатки, повиті плющем. Мішки були м'які й від них пахло гасом. Ми так і пірнули в них. Майор Йонеску порачкував до борту катера й сердито спитав у моториста:

— Що ти везеш у цих смердючих мішках?!

— Волосся, — відповів той.

— Чиє?

— Людське.

— А якщо в ньому повно вошей? — гидливо скривився майор.

— Ну то й що?! В кого їх зараз немає?

— І де ти, трясця твоїй матері, набрав стільки волосся?

— В Каркаліу, в старообрядців. До вчорашнього дня вони всі носили бороди й довгі патли. Чотири перукарі стригли й голили їх два дні. А потім старообрядці дивилися на себе в дзеркало й кривились. Їм не вірилося, що це вони. Брали один одного за плече, повертали на місці, обмацували, бо без чуприн і борід уже не впізнавали себе. А потім попросили пляшку зеленого денатурату. Вони проціджують його через грудку глини й п'ють.

— А нащо тобі стільки волосся?

— Мені воно непотрібне. Я везу його одному купцеві з Чернаводи. Він уже постриг четверо сіл біля Фетешті. Деякі жінки теж продали йому своє волосся.

— І що ж він з ним робить?

— Не знаю. Він мені платить, і я везу йому цей товар. Певне, має якусь фабрику.

— Може, напихає матраци?

— Може. Я в нього не питаю. Одержую, що мені належить, а більше не цікавлюсь. Якщо боїтеся вошей, то роздягніться й покладіть одяг на дах.

— Мені кортить розв'язати мішок з жіночим волоссям. Я хочу постояти на жіночому волоссі, — сказав майор і з першого мішка вийняв жмут білявого волосся. Розчесав його й помахав ним. — Купувати людське волосся! Це б мені навіть на думку не спало.

Накрутивши пасмо на руку, майор притулив його до лиця.

— Я ніколи не придивлявся до жіночого волосся. Для мене жінка лише тоді жінка, коли в неї є під очима синці. Вона не обов'язково повинна бути вродливою, але щоб мала синці. Великі. Жінка з синцями під очима може довести мене до шаленства. Синці — моя пристрасть. Цієї ночі мені розповідали, що за оту дівчину, одягнену в сукню з банкнот, один тип з Браїли кинув у Дунай дві пригорщі золота.

— Тільки срібні прибори, пане майор.

— Ану, заткни пельку. Ми ж про це з тобою домовились!

— У неї не було під очима синців.

— Дурень. Синці були, але не дуже виразні. А саме отакі жінки найбільш небезпечні. Одна така в Турну-Северин...

— І через неї тебе вигнали з армії?

— В неї були синці, і вона пахла ластівкою.

— Може, ти тоді був п'яний?

Він вийняв коробку з костями й покалатав нею.

— Хочеш зіграти?

— На що?

— На ложку, виделку й ніж. Як виграю, то візьму собі більше. А програю — чесно заплачу. Тільки будь обачний. Сьогодні мені щастить, і може статися так, що я виграю... Моя мета...

— Яка?!

— Моя мета — Туреччина.

— Або Турну-Северин.

— Одного разу я стукнув її головою об стіну, й з-під даху одірвалося ластів'яче гніздо.

— Пограбував касу й думав, що тебе впіймають. Через те й побив жінку.

— Мені захотілося вдарити її зненацька. А вона мені сказала: «Ти б'єш, але вже відчуваєш, що мене тут немає».

— Але ж... вона сиділа в кімнаті. Правда?

— Так. Але думками вона була вже десь-інде, йшла в думках до людей. Розумієш? Це щось схоже на гру, але серйозніше, ніж ти собі думаєш. Вона сказала мені: «Забудь, що ти тут, і ходи зі мною в думці до одного чоловіка». Вона спрямувала свою думку до когось одного й з'являлася уві сні іншому. Я перевірив. Ті, до кого вона йшла, бачили її у снах. І вона приносила їм саме те, що було потрібно.

— Дарунки?

— Все.

— Отже, це добра жінка.

— Ти нічого не зрозумів. Вона була жінкою з синцями під очима.

— А чи були синці в моєї мами? — вихопилося в мене.

— Що з тобою?! — здивовано спитав він. — Тобі повинно бути це краще відомо за мене. Я ж її не знав.

— Я теж. Вона втопилася в Дунаї, коли я був ще маленький. Батько прогнав її, бо вона вподобала носильника з Браїли, і обоє втопилися в Дунаї.

— Мені її жаль.

— Я ніколи не казав про маму добрих слів.

— Бо ти її не знав.

— Я вже багато років ні разу не згадував про неї.

— Думаю, вона була жінкою з синцями під очима, — мовив Йонеску. — Так, була.

Він розмотав з руки пасмо білявого волосся, засунув його в кишеню і, повернувшись до мене спиною, замовк.

— Ти чекаєш, щоб тобі явилася уві сні та жінка? — спитав я.

— Ні, навіщо?! Я хочу сам піти до неї.

— Зі срібним прибором?

— Послухай, ти, заткни свою пельку! — розсердився він. — Лягай і дивись на Дунай. Спробуй поговорити зі своєю матусею. Вона там, унизу, і почує тебе.

— А що їй сказати? Що я разом з майором Йонеску йду красти?

— Досить, а то я поб'ю тебе! — вигукнув він. — Якщо ти хотів порушити нашу угоду, то треба було зробити це вчора. А тепер пізно. Карамет уже там, у вашого приятеля...

— У Тіті Шорічі.

— Так. Але пам'ятай — його віз стоятиме в глибині двору.

— Він дуже жадібний і ні в чому не відступить од нашого плану.

— Цей план має одну ваду. І її нічим не виправиш.

— Ти сам його складав! Сам сказав, що ми обидва добиратимемось Дунаєм, а Карамет — возом. І щоб він чекав там на нас. Ми зі сріблом утечемо на його возі, а він ще з півдня покрутиться в селі, подивиться, що робитиме Жінга, тільки обережно, аби не викликати підозри. А потім і сам подасться за нами. А яка ж вада в тому плані?

— А та, що я не можу сам зіграти всі три ролі — свою, твою й Караметову.

Останні дві години ми просиділи у вільховому гаю навпроти палацу принца Шуцу. Потім пробралися в очеретяні зарості ліворуч од причалу Жінги. І там побачили Караметових коней. Віз із зеленими полудрабками стояв нагорі.

— Завтра ввечері ми вже їстимемо борщ срібними ложками, — сказав майор Йонеску й показав на чорну хмару, яка зібралася над озером Щербана і, гнана вітром, наближалася до нас.

Листя акацій і слив у саду зашелестіло, хмара, повиснувши над Дунаєм, прорвалася, і на нас линуло, як з відра. Я скинув сорочку, і дощ періщив мою спину. Поруч сопів майор, пригладжуючи пальцями волосся. Караметові коні заіржали й почали кусати один одного. Хмара зникла так само раптово, як і з'явилась.

Зійшло сонце, і за чверть години над нами закружляли метелики. Це був наче другий дощ, веселий, барвистий, з переважанням червоного й чорного кольорів.

— Що це таке? — здивувався я.

— Метелики з головою мертвяка, — відповів майор.

— Вони віщують нещастя?

— Треба бути обачними. Жінга має родичів у Браїлі? Розкажи мені про них. Щоб у нього не виникло якої підозри.

— Родичів у нього в Браїлі нема. Але я знаю щось таке, що тобі знадобиться. Він був сержантом у третьому артилерійському полку імені Франції, всю війну прослужив тут на городі.

— Чудово. Поглянь, заходить сонце. Через півгодини смеркне.

Ей, у Римі я побував,
Про тебе згадав...

— Це молитва?

— Ні, навпаки, — засміявся майор і вийняв з кишені браунінг, такий малий, що він сховався в кулаці. Звів курок.

— Сховай його до біса!

— Страшно? Знадобиться, коли будемо ділитися.

Потім ми вибралися з очеретів. Караметові коні заспокоїлись, — мабуть, вони й самі дивувалися зі свого недавнього шаленства, — пасма диму, що випливли з глибокої ночі, снувалися під кронами неродючих дерев Жінги, на тополиних колодах біля вимазаної дьогтем комори лежали дві старі коси, в'язка вербових прутиків та кілька тернових віників. Пахло персиками, — може, то було горіхове листя, що його прикладають до рани? — внизу, сажнів за сто вився під місячним світлом Дунай між крутих берегів.

— Це не вчорашня ніч, — сказав я майорові. — Учорашня сховала б нас. А ця продасть.

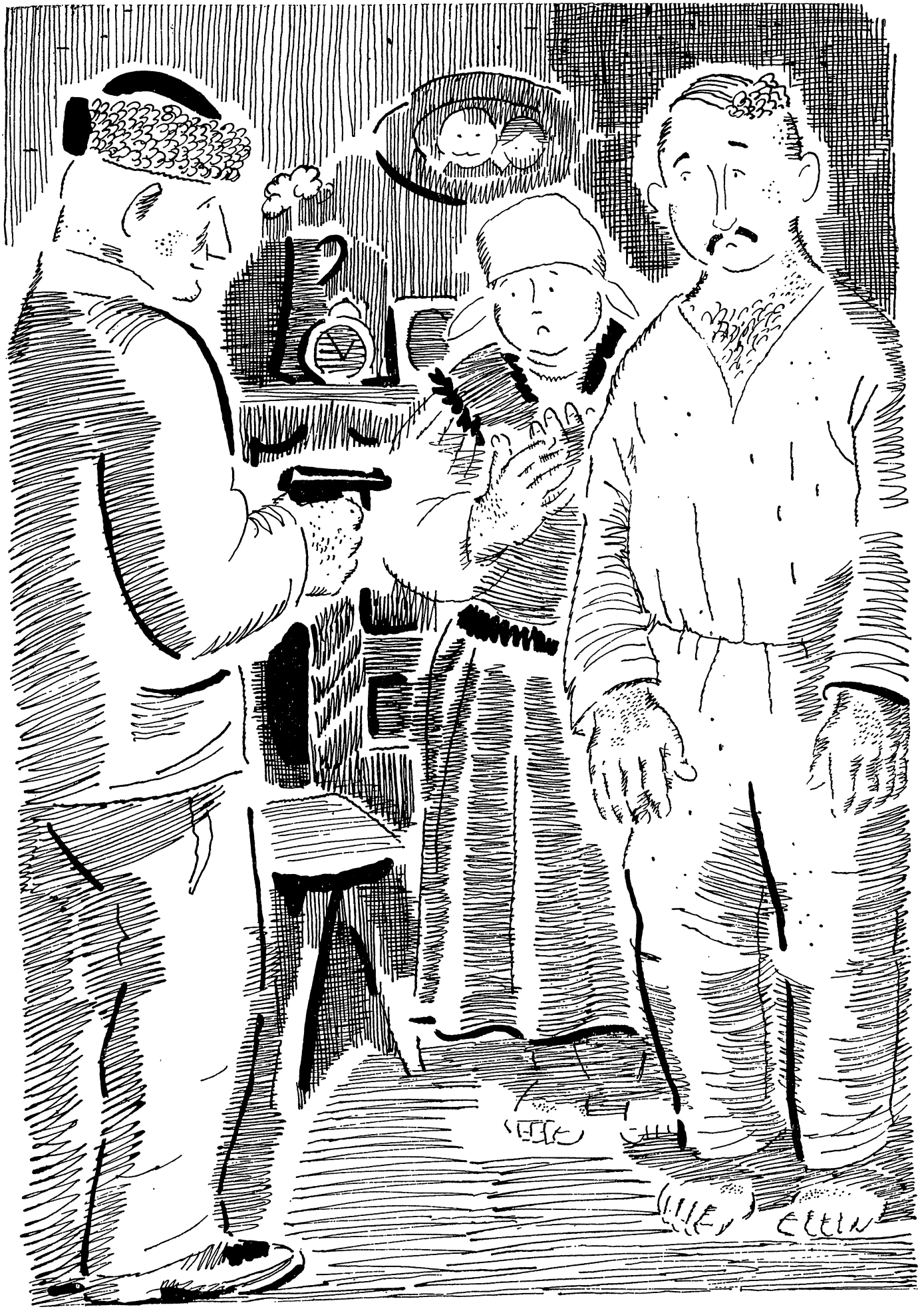

Будяк з чотирма великими головками поширював солодкуватий запах. На його твердих колючках повис м'ячик коров'ячої шерсті. Раптом майор стиснув мені руку. На подвір'ї під шовковицею з'явилися Жінга і Дікуляса. Вони несли подушки й постільну білизну.

— Це він.

— Як тільки я зайду з ним до хати, ти хутко проберися на ганок, під вікна. А якщо треба буде, то й у сіни...

Майор через дірку в паркані виліз на вулицю і за кілька хвилин відчинив ворота з залізним коліщам, на завісах.

— Добрий вечір, сержанте Жінга, — почув я його голос. — Упізнаєш мене?

Жінга, в сорочці та спідніх, підійшов ближче й пильно придивився до нього.

— Я підполковник Крішан, заступник командира третього артилерійського полку імені Франції.

— Доброго здоров'я! — ввічливо відповів Жінга. — В обличчя я вас не знаю. Тільки чув...

— Од унтер-офіцерів? І що вони тобі про мене розповідали? Що п'ю вино з бурдюка? Ці дурні вважали, що я святенник.

— Ми, солдати, про старших не розмовляли, а виконували накази... Прошу до хати. Ану, піди-но й засвіти лампу! — сказав він дружині.

«Дурний буйвол іде, щоб загрузнути в болоті!»

Місяць тремтів, наче на ньому порпалася курка. Я прочинив хвіртку з боку саду й через купи виноградних вичавок, попід мазанкою, де стояв казан для цуйки, тихо пройшов до хати, стрибнув на ганок. З-під даху звисав плющ, листя його шелестіло. Я навшпиньках підійшов до стіни, до єдиного освітленого вікна, і обережно відкрутив зі штаби віконниці гайку. Акації поширювали п'янкі пахощі, і я зрозумів, що вони раптом зацвіли, з запізненням майже на три місяці. На ганку я побачив казан, повен січеної для свиней свиріпи.

— Це всього-на-всього невеличка іграшка, — почув я майорів голос і припав обличчям до шибки.

Майор Йонеску, стоячи спиною до дверей, — на дерев'яних кілочках висіли сорочка, вишитий пояс та шапка, в якій я ховав курчат, що їх пофарбував для Тіци на великдень, — крутив у руці маленький пістолет з коротким дулом, а нажахані Жінга і Дікуляса, притиснувшись до стіни навпроти (в старому дзеркалі відбивалися їхні обличчя), витріщилися на руку майора. У Жінги на животі була розірвана сорочка, і він великим пальцем намагався затулити дірку. Дікуляса цокотіла зубами й боялася навіть витерти слину, яка стікала їй по підборіддю. Майор ворушив щелепами, наче жував віск. Показав на годинника, який стояв на припічку.

— Зосталося дві хвилини, сержанте Жінга. Не думай, що я довго чекатиму.

— Проси грошей, — простогнав Жінга.

— Грошей! — зареготав майор. — Ти маєш мене за дурня, який напхає тут кишені всяким мотлохом. Гей, ви там, надворі, потрясіть трошки рамами!

Я загрюкав кулаком у вікно. Жінга здригнувся і прикусив губу, Дікуляса заплющила очі й протяжно гикнула.

— Тебе покарає всевишній! — проказала вона з ненавистю.

— Ви також крадете,— відповів майор.— Он там, — і показав у куток, куди не сягали мої очі, — два сувої килимів, радіоприймач... Він працює?

— Ні, зіпсований.

— Нічого. Можна полагодити... Овечий кожух, чотири шинелі й мармуровий собака. Він мені подобається, далебі. На, на, Грівей! Стоїть, наче скам'янів на полюванні. Спина вигнута, ноги напружені, вуха нашорошені. Де ти його взяв?

«У принца Шуцу, — мало не гукнув я з ганку. — У великій вітальні їх було два».

Але в цю мить задзеленчав годинник, нібито хтось сипнув горохом. Майор лівою рукою натис кнопку, і дзенькіт стих.

— Все. З цієї хвилини можеш вважати, що твоя шия — на лезі бритви. — І звів браунінг.

— Срібло в коморі, — важко видихнув Жінга.

Обличчя майора проясніло.

— Гаразд, сміливіше! — підганяв він господаря. — Де саме?

— У діжці біля дверей. Всі срібні прибори лежать у трьох скриньках від боєприпасів. Зверху насипано ріпак.

— Я тобі вірю. Найкраща схованка — це та, що у всіх на очах. Давай ключі!

Жінга зірвав ключ зі шнурка на шиї, на якому висів також хрестик, і кинув. Майор упіймав його на льоту. Відчинивши вікно, подав мені:

— Візьми, він свячений!

Я побіг і відімкнув комору. Жінга не збрехав: скриньки були в діжці. Відкривши їх, я побачив ложки, виделки та ножі. В місячному світлі, яке сочилося крізь душник над дверима, срібло виблискувало, наче купалося в прозорих водах, освітлених полум'ям. Я склав усе це в мішок і поліз рачки через сад, щоб непомітно добратися до двору Тіті Шорічі. Через п'ять хвилин мав вийти майор, щоб зустрітися зі мною в очереті, де ми заховали свій човен. Я поповз до Караметового воза, який стояв на березі, і заховав у ньому срібло. Потім обережно пішов назад, аби ще раз пройти по тому клаптику землі, який був мені таким дорогим. І зробив дурницю. Під парканом Ветіни стояли Тіті Шорічі й Нає Карамет. Вони курили і слухали, як торохтить очеретяний млинок, що його прибив над голубником Римнічану. Він тонко свистів на

прохолодному вітрі з Дунаю, і одне його крило, яке було трохи довше, черкалося об дротяну сітку й потріскувало.

— Я шкодую, що дозволив їй піти туди,— долинув до мене голос Тіті Шорічі.

— Коли так, то пошли їх усіх до біса, — відповів Карамет.

— Посидимо ще трошки, — сказав Тіті.— Але мені не треба було її пускати. Я більш ніж певен, що вони — Ветіна, Боку, Нейку й Римнічану — сидять зараз за столом і напихають свої животи. А моя Мітана в кутку...

— А може, і її запросили до столу.

— Ні, вона стоїть у кутку й дивиться на пожовклу ікону з Ісусом Христом на Маслиновій горі. В тарілці перед Нейку лежать устриці, й Мітані хочеться од них блювати. «Тобі, Нейку, не вивертає кишки, коли ти їси оці черепашки?» — спитає вона його. «Та вони з часником», — відповість Нейку. І, відригнувши, вибачиться. А на іконі немає жодного маслинового дерева, тільки лимонне, і лимони здаються поприв'язуваними до гілок. Під ними бронзовими літерами написано: «І тоді ви будете, як те насіння, — шість місяців у землі, а шість — на землі». «А тобі не хочеться спробувати, Мітано? — спитає Римнічану. — Боку їсть їх сирими, ковтає, коли вони ще ворушаться, і кричить на мене, мовляв, я дурний баран, і не знаю, що таке шафран. Але я, як і ти, Мітано, не люблю устриць, збираю їхні мушлі й можу заграти на них будь-яку мелодію». — «Я хочу продати собаку, сусідко!» — озивається моя Мітана. І Ветіна питає в неї: «А Тіті про це знає? Він у партії комуністів. Аби завтра не сказав, що я тебе підманила, обдурила». Я про це знаю, трясця твоїй матері, бо я сам послав її. Мушу йти в Олтенію міняти речі на кукурудзу і не маю на дорогу ані скоринки хліба. І не дивуйся, що собака такий важкий. Що в нього може бути в животі? Каміння! Ти своєю дурною головою, мабуть, думаєш, що там їжа! І не крути носом, він крадений. Так, так, кожен щось поцупив собі тієї ночі. Твій брат Георге також украв такого собаку. Але ви, бісові діти, ситі й захопили землі, скільки змогли. Самі крадете, а сікаєтесь до інших. Дай Мітані пару сит борошна. І скажи Римнічану, хай заспокоїться і не нюхає оту скатерть, в якій моя жінка принесла собаку, він не засмердить її. Ісус піднімається на гору з людськими болями. Ти щодня молишся до нього, Нейку, а тепер торгуєшся, хочеш узяти пса задурно. Я, пане Нейку, знаю, що ти сказав би Ісусові, якби він зійшов з ікони й нагримав на тебе. Ти сказав би йому: «Аби ти знав, спасителю, скільки колючок і в моїх стопах! А хто їх тобі повиймає?»

— Та ти ж,— мовив Карамет.— Ти хочеш покласти його на землю й колупатися йому в стопах.

— А тобі це болить? — спитав Тіті Шорічі. — Ви обидва однакові. Любите мучити вбогу людину.

— Не верзи дурниць. А то лусну тебе ломакою по голові.

— Я знаю, що кажу. Я ходжу по зерно до Калафата. І торік зустрів там двох малярів, які оздоблювали церкви. Їх ніхто не наймав, і вони, побачивши якусь дитину, намалювали її портрет і попросили плати. Один селянин, такий, як ти, або як Жінга, або як Нейку, відповів їм: «Намалюйте мені дітей такими, якими вони будуть після сорока років. Хочу знати, який вони матимуть вигляд, коли постатечніють, а я лежатиму в могилі». Малярі спершу намалювали портрет хлопця, потім дівчини. І отой негідник, якому спала на думку ця божевільна ідея, повісив портрети між своєю та жінчиною фотографіями. А на карточці він був молодий, з годинником у кишені й квіткою нареченого на грудях, а жінка — у вінчальній сукні. Діти виявилися старшими за батьків, і він розсердився: «Це не мої діти!» І нацькував на малярів собак. Така була його плата за роботу. Трясця її матері, чого вона так довго там сидить? Не хочуть — бувайте здорові...

Він підвівся, і в цю мить пролунав розпачливий крик Георге Жінги:

— Рятуйте, люди добрі!

Тіті Шорічі й Нає Карамет перестрибнули через паркан і опинилися в дворі Ветіни. А я побіг до Дунаю.

Внизу, на березі Дунаю, майора Йонеску не було. Не побачив я там і човна, якого ми приготували для втечі. Пригнувшись, майже торкаючись руками землі, сповненої таємничого шурхоту, під світлом місяця, який розкидав по воді тіні, поміж старих верб та заплісніли трав, я помчав до причалу Тіті Шорічі, зірвав з ланцюга човен, плигнув у нього і, завзято веслуючи, перетнув Ноян; обминувши острів з чорними тополями, я виплив у русло Дунаю, на швидку течію. Плив я досить довго, і в голові мені весь час гули дзвони, — може, то дзвонили в Плетерешті, — а коли звернув до Браїли, коло горіхового саду, де перегукувалися нічні птахи і куди вже не долинав сморід зелених мочарів з плавнів, то побачив сорок чи п'ятдесят човнів, вишикуваних уздовж очерету. В передньому човні лежали два змащених фосфором крила вітряка, на інших стовбичили дерев'яні люди. Дивлячись у глибоке й безмежне небо, подірявлене зірками, вони співали сумну протяжну пісню.

— Гей! Хто ви такі? — гукнув я їм, сповнений страху і гніву.

Ніякої відповіді.

— Дерев'яні голови! — закричав я. — Дерев'яні бовдури, я вас обіллю у Браїлі гасом і підпалю.

Млинові колеса — величезна шапка соняшника, в якому без упину танцювали пе-

люстки з вогненних язиків — зненацька закрутилися, і води, розбурхані бурею, захвилювались. Усі човни, довгі, блискучі, наче повиті в серпанок, ураз ковзнули на спінену хвилю, а тоді один по одному спустилися в отой жовтий диск і зникли. Перш ніж човни поперекидались, дерев'яні чоловіки, похитуючись, посплигували в Дунай. Плече в плече, мовчки ступаючи по поверхні Дунаю, вони попрямували до мене. А коли наблизились до носа човна, кожен розділився навпіл. Отак роз'єднані, вони почали бити в такт по воді, а перед ними, вишикувавшись шнурочком, плавали голови, всі лисі, потилиці всипані фосфором.

— А де ж люди? — заверещав я.

— Ось ми, — відповіли з води дерев'яні руки й ноги. А всі голови повернули до мене свої обличчя, і я побачив, що вони без очей.

Опам'ятався я аж у Лаковіште. На цинковому прилавку горіла свічка. Карамет, спершись ліктями на порожню полицю, за звичкою ворушив губами.

— Не треба було йому вірити, — сказав він мені.

— Нехай він іде під три чорти!

Я думав про дерев'яних людей.

— Принаймні я не повинен був йому вірити. Бо, на відміну від тебе, я знав, що майор дуже гарячий. Лише один раз він проявив терпіння. Це було тоді, коли він дізнався, що його мають розжалувати перед строєм. Тоді він узяв і сам споров собі нашивки та петлиці, щоб цим не морочився черговий офіцер.

— Сподіваюсь, він не стріляв?

— В Жінгу не стріляв, — відповів Карамет. — Бо людей він не вбиває. Вбиває тільки коней. Виліз із канави (я думав, що ви вже в Браїлі), став перед кіньми й сказав: «Вибирай, Карамет. Котрого: підручного чи борозного? — «Як ти тут опинився? — накинувся я на нього. — Де Йон?» — «Підручного», — визначив він сам. А я не міг збагнути, що він хоче зробити. Вистрелив у лоб, межи очі, і кінь одразу впав мертвий. «Зніми, Карамет, з воза лантух,— наказав мені, — й поклади на землю!» А сам тим часом почав розпрягати другого коня. «Відійди, Карамет, на п'ятнадцять метрів!» На всіх його пальцях були золоті персні, а з кишені стирчала ота гілка з сережками, точніше, її кінчик.

— Зрозуміло. Нам не треба було йти до Жінги.

— Але ж ти не давав мені спокою. Усе вмовляв їхати.

— На катері я за цим пошкодував.

— Коли він застрелив мого коня, я зрозумів, що він зовсім утратив терпіння.

— А другий кінь?

— Він сів на нього з лантухом і, як навіжений, помчав до Дунаю.

— Я жалкую, що затопив човен Тіті Шорічі.

— Велике діло! — мовив Карамет і взяв у руки свічку.

Я подивився на нього і всміхнувся.

— Хочу забути про пароплав.

— Отже, мені треба йти від тебе.

— День чи два можеш побути.

— Піду сьогодні, коли трохи спаде спека.

— Я ж сказав, що днів зо два можеш пожити у нас.

— Я піду сьогодні вночі.

— Тоді я дам тобі твою частку грошей. Щоб не казав, ніби я обдурив тебе.

— А тоді, в Добруджі?

— То зовсім інша річ.

9

Я найнявся на королівську стайню й доглядав чотирьох коней. Їв шведські консерви, які спершу були призначені тим, хто голодував — виходило якось так, що половина продуктів, які присилала в Румунію Міжнародна організація Червоного Хреста, осідала на королівських складах.

У грудні, коли випав перший сніг, прийшов лист від Ке Андрія.

«Укради в короля трьох чорних коней,— писав старий,— і прижени їх у Плаюр, повіт Римнік, на державний виноградник, де директором Амузіан, хороша людина. Я п'ю вино відрами, а цуйку наливаю в каганець. У нас зовсім немає коней, а мені дуже кортить мати скакуна, бо вола осідлати я не можу. Я лежав хворий у гірському скиті в черниць, вони всі вже беззубі й старі. Я почастую тебе таким вином, якого ти ще ніколи не пив, тільки неодмінно приведи коня. Але бережись, щоб тебе не спіймали на гарячому. Скажи, що в коня болить живіт і його треба трохи поводити. А тоді сідай верхи і скачи сюди. Мені казали, що у вас там дуже гарні коні. Я чекаю на тебе з великим нетерпінням. Навесні я піду й підкладу горщик з жаром під стріху Карамета, де помер мій брат Магайє, бо чує моє серце, що це той негідник довів його до смерті. Цього листа порви. Без коня можеш не приходити. Ми нікого не приймаємо з порожніми руками. Я не підписуюсь, але ти здогадаєшся, від кого цей лист».

Листоноша, який перечитував усю пошту, переписав листа хімічним олівцем і передав управителю. Той налив йому чарку ганусівки, а після обіду покликав Йона до свого кабінету, де всі стіни були завішані картами. Висмикуючи пінцетом зі своїх широких м'ясистих ніздрів рудуваті волосинки, попросив розповісти про свої зв'язки з конокрадами. Наляканий Йон відмовлявся, казав, що не крав на фермі навіть вуздечки. Тоді управитель сперся долонями на стіл і, дивлячись йому просто в вічі, роздратовано сказав хрипким голосом:

— Давай діяти разом. Тутешні стайні — найкращі схованки. Але перекажи отому ідіотові, щоб перестав писати листи. Я просто дивуюсь, як це ви досі не впіймалися! Ви що, в спілці з жандармами? Скільки їм платите?

— Я вкрав коня, коли мені було дуже скрутно,— сказав Йон.— Але то було одинонісінький раз.

— Святий та божий! Усі так кажуть. Поклич сюди своїх хлопців або тільки ватажка. Хай прийде сюди в ніч під Новий рік. Перекажи йому, що тут збираються ватажки злодіїв з трьох повітів. Ніхто нічого не знатиме.

Ця розмова відбулася перед різдвом. А через тиждень, у ніч на 30 грудня, Міхай І Гогенцоллерн зрікся королівського трону. Повітова комісія, що прибула невдовзі з Браїли для інвентаризації майна в королівських маєтках, заарештувала управителя й роздала дарунки всім слугам. На світанку викликали п'ятьох конюхів. Першому дали костюм, краватку та черевики, другому — вовняну ковдру, дві подушки, чоботи, сукню і трико для дружини, третьому — підбиту повстю шапку-вушанку, штани, хлист з ручкою зі слонової кості, сінник і повен кошик вовняної пряжі, четвертому — ведмежу шкуру з напханою головою, пуловер і дротину для завивання кучерів, Йону Мохряну — сорочку та куртку з каракулевим коміром.

— Ви задоволені? — спитав голова комісії, тішачись своєю щедрістю.

— Ще питаєте! — відповів один із конюхів, похитуючись на закаблуках і помахуючи шапкою-вушанкою.

— То носіть на здоров'я. А тепер і в мене є до вас прохання. Що тут можна випити? Бо од спраги вже зовсім у горлянці пересохло.

— Червоне вино,— сказав Йон, поправляючи на собі куртку.— Ви тільки накажіть, і ми запряжемо пару, ні, троє коней і поїдемо в Плаюр, привеземо вам бочку вина.

— Вино червоне, як рубін, аж шипить у склянках! — прицмокнув язиком голова комісії. — Тільки не баріться, хлопці!

— Але ж не личить їхати з порожніми руками,— мовив Йон.

Сани, запряжені трійкою коней, під'їхали до ганку, і в них під особистим наглядом водолаза поклали п'ятдесят кілограмів свинини, два четверики квасолі й два пшениці, одинадцять коропів, виловлених у лісовому ставку. Конюхи, боячись вовків, узяли з собою й двох собак, а також сокири та каністру гасу, щоб у разі небезпеки розпалити солому та в'язку хмизу, яка лежала ззаду на санях. Йон протяжно свиснув, і коні миттю помчали сани засніженою рівниною.

До Плаюр приїхали ввечері, коли в хатах уже світилося. Розгулялася страшна завірюха. Два старі ліхтарі на залізних стовпах освітлювали фасад поміщицького будинку, а вгорі, під самою вежею, на рівні стелі, скрипіло колодязне колесо. До його спиць були попричіплювані ланцюжки, з яких звисали фарфорові глечики; на кожному з цих глечиків були зображені аскет, генерал і власник виноградників, який після війни утік за кордон. Посинілі од морозу конюхи зайшли до будинку, несучи на плечах мішки з харчами. Ке Андрій у вовняній сорочці й штанях гойдався в гамаку — складеній утроє рибальській сіті, застеленій двома чабанськими ковдрами, а поруч нього висів ніс човна, де стояло повно банок з маринованими грибами — рижиками, боровиками, сироїжками, опеньками. Побачивши Йона, він стрибнув на підлогу, заслану старими килимами, і, весело підморгуючи єдиним здоровим оком, гукнув директорові Амузіану, який лагодив біля каміна дерев'яні черевики:

— Приїхав! Я ж казав тобі, що приїде. Не може бути, щоб після мого листа він не захотів побачити мене. Хай я пропаду, Йоніке, якщо не чекав на тебе саме цього вечора! — мовив він, обнімаючи юнака.— Стривайте! — гукнув, угледівши продукти, що їх конюхи виймали з лантухів.— Хочу помацати все власними руками, товаришу. М'ясо! Риба! Квасоля! Як у генеральській їдальні!

— Ми хочемо за це напоїв,— сказав один конюх.

— Є у нас,— мовив Амузіан, ступивши ближче.— Червоне вино, біле, цуйка. Чого душа забажає.

Це був невисокий худорлявий чоловік з руками як у краба і обличчям у чорних веснянках.

— Ми втопимо вас у вині! — заявив Ке Андрій, пританцьовуючи круг продуктів.— Я вже думав завтра вранці зварити свого ременя. І дивіться, що вони нам привезли! Ей, Мохряну, а подай-но сюди оту сулію, і нехай хлопці п'ють.

Поки конюхи з Лаковіште тупцювали біля череватої сулії,— золотисте вино текло їм по бороді, по грудях, а вони сміялися, видирали один в одного посудину, а найстарший показував пальцем на задню стінку, на якій синькою було намальовано річечку, що звивалася поміж кущами у блакитній імлі,— Амузіан підв'язався квітчастою хусткою, взяв кілька залізних дротин, настромив на них по шматку м'яса і поклав у жар. Приємний дух смаженої солонини заповнив усю кімнату. Ке Андрій, змучений голодом, схопив мороженого коропа, поцілував його і, взявши за хвіст у зуби, поніс до вогню.

Конюхи з Лаковіште швидко сп'яніли — той, що одержав на фермі черевики, роззувся і розвісив мокрі онучі на кахляному карнизі коло печі. А коли Амузіан поклав на стіл смажене м'ясо, всі жадібно накину-

лись на нього. Розривали його руками и зубами, жир стікав по руках аж до ліктів.

Йон зібрав кістки і поніс собакам. А заразом випряг крайнього коня, завів до повітки з реманентом. Коли вернувся, у кімнаті вже стояло відро червоного вина, поширюючи круг себе тонкий аромат троянд.

— Пий,— сказав йому Амузіан. І одразу сердито підняв угору кулак, крикнув: — Геть короля! Геть боярів! Ми теж повинні стояти біля керма. Чому б і нам не полювати на оленів та диких кабанів!

— За нового режиму,— сказав Ке Андрій,— кожному дозволено сісти на воза і поїхати полювати дрохв. Тепер, товаришу, ми маємо право вільно стріляти диких качок, коли вони тисячами знімаються в небо, щоб летіти в теплі краї. Настріляємо їх, обскубемо й засмажимо.

— Ти диви! — висловив подив босий конюх.

— Хай йому біс!..— промимрив інший.— Ви нас збили з пантелику, а ми вас.

— Винен! — раптом вигукнув Ке Андрій і показав пальцем на хижих звірів.— Зневажай їх, як оце зневажаю я, і вистежуй. З рушницею, з пастками, з арканом, з усім бухарестським знаряддям. Ось товариш Амузіан нищить їх де тільки побачить.

— Але зайців мені жаль,— перебив його Амузіан.— Жаль, хоч я й не захищаю їх. Ні-і-і! Просто завжди думаю про їхню нещасну долю.

— І ти страшенно ненавидиш лисиць,— грюкнув по столу кулаком Ке Андрій. Чорна стрічка надавала йому піратського вигляду.— Він ненавидить їх, бо в нього голова, як у курки. Поглянь, братику, на цю голову.

Коли близько півночі повставали, щоб покласти на санки бочку з вином, ішов лапатий сніг. Клубки блискучого світла висіли на ліхтарях біля входу, бронзові листки, останні листки з черешні, що своїм гіллям сягала гонтового даху, злітали й падали на подвір'я.

— Ти не поїдеш. Зостанешся тут,— звернувся до Йона Амузіан, шкрябаючи нігтем шкіру його куртки.

— Хочеш мене роздягнути, хай йому чорт! Зазіхаєш на мою куртку.

— Ти мені потрібен,— не здавався Амузіан.

— Зоставайся, пане,— розсердився Ке Андрій.— Давай руку. А якщо тобі буде погано, проклянеш мене.

— Він забере у мене куртку,— сказав Йон.

— Ну й що? Куртку забере, але дасть удосталь вина. Поганяйте, чого стоїте! — злісно крикнув на конюхів з Лаковіште, які крутилися біля саней.

П'яненькі, вони ніяк не могли збагнути, що шукають саме коня.

— От і все,— мовив конюх у шапці-вушанці і свиснув на собак.

Пси пострибали в солому за бочкою, один конюх узяв віжки, вилаявся, інші загукали, і сани помчали із сповненої таємниць зими між виноградниками в простору й сміливу зиму на рівнині.

Вранці Амузіан довго чортихався, поки розбудив Йона. Жінка одного з сторожів помітила вовчі сліди на горбі, біля хатини, в якій влітку живуть поденники, і Амузіану захотілося якнайшвидше побачити ті сліди.

— Я не піду,— похмуро буркнув Йон.

— Хіба ти не чув, що казала жінка?! Пройшов вовк.

— Хай собі ходить. Ей,— раптом стрепенувся він,— ти поцупив мою куртку! Для того і залишив мене тут.

— Я тобі заплачу. І не кричи на мене. Я ж таки директор!

Йон вийшов надвір. Яскравий сніг завтовшки в кілька долонь, прохолода, свіже лісове повітря підбадьорили його. Він висякався і запалив цигарку. Його тютюн мав присмак смереки, і Йон раптом відчув себе незбагненно щасливим. «Тут мене потягне до жінки»,— подумав юнак, прислухаючись до далекого гуркоту поїзда. По колоді стрибав якийсь барвистий птах. Серединою виноградника аж до обрію, до високих гір з жовтими вершинами, тяглися два ряди старих платанів, а на іншій алеї, обабіч якої стояли дерев'яні хрести, гордовито прогулювався на коні Ке Андрій. Йон хотів гукнути на нього, але Амузіан зупинив його.

— Нехай катається скільки захоче. Але від завтра на коні їздитиму тільки я.

— Як це?! — здивувався Йон.— Я його привів, я його й сховав у сараї.

— Ходімо. І мовчи! — звелів Амузіан.

На схилі росли яблуні, їхні стовбури були обгорнуті ганчірками й рогозою. Він став навколішки й дмухнув на вовчий слід. Сніг здувався.

— Молодий, легкий. Пройшов на світанку. А я спав як убитий. Наче боявся, що не висплюсь у землі за тисячі років! — бідкався Амузіан.— Ну що ж... Сидітимемо тут цілу ніч, сьогодні, завтра — скільки буде треба. І напевне вб'ємо його.

Йон дивився на виноградник. Над ним кружляло кілька ворон. Стебла плюща, що обвивали підпори, нагадували струни, а на найвищих жердинах застигли флюгери.

— Ну, влаштуємо засідку? — спитав Амузіан.

— Ніколи в житті не стріляв я в живу істоту.

Амузіан усе ще стояв на колінах. Рукава куртки, хоч і засукані, були йому задовгі. Нарешті він підвів голову. Лице в чорних веснянках, рот скривився, наче туди потрапила крапля отрути. Червоні повіки нагадували драглисту шкіру щойно вилуплених пташенят.

— Ніколи не стріляв?! — мовив він, підводячись.— А я подумав був, що ти мисли-

вець. Ти мене підвів. Сказав би одразу, я б не морочився даремно з тобою.

— Ти хотів забрати в мене куртку. У нас і мови не було про полювання.

— Але ж ти був потрібен мені як мисливець! — Амузіан повернувся і квапливо, якось вистрибом пішов до воріт. За ним у снігу тяглося два ряди асиметричних ямок. В кінці алеї зупинився й суворо гукнув:

— Послухай, Мохряну!

Йон витягнув шию: наче щось вкололо його під лопаткою.

— Я ніколи тобі цього не забуду, так і знай!

Зламав гілочку смородини, просунув за комір і почухав спину.

— Ти обманув мене і тепер начувайся.

— Я ж нічого не казав тобі про полювання.

— Гадаєш, я дурний як пень? Ні!

Йон плюнув, крутнувся і пішов виноградником. Ке Андрій, вимахуючи прутом, гарцював на коні уже за парканом з колючого дроту. «Навіжений»,— подумав Йон і, зіщулившись од холоду, наддав ходи.

Сторож обмазував глеєм стовпи однієї вишки. Він гукнув Йону:

— Хочу зловити десятків зо два горобців і зварити з них, пане... або товаришу... Так, забудьмо слово «пане», щоб не розгнівати товариша Амузіана, хто б він не був, грек, вірменин чи наш, румун! Отже, наловлю горобців і зварю з них чуламу [1]. Думаю, що тобі пощастило, хлопче!

— Не знаю,— відповів Йон і подався геть. Вирішив забрати свою куртку з каракулевим коміром, коня і поїхати звідси.

Я не поїхав. Мене вмовив Ке Андрій.

— Я хочу повчити тебе, Йоне,— сказав він.— По-перше, кінь не твій. По-друге, сердяться тільки дурні. По-третє, якщо ти підеш звідси, то тебе можуть забрати до армії. Отже, кінь нехай залишається Амузіанові, щоб він їздив ним у неділю до сестри, яка добровільно пішла в скит,— у нього є ще брат, льотчик,— а ти перейдеш жити до тієї кімнати біля ганку, де на одній стінці висить сім портретів генерала, а на другій — сім картин з кінськими мордами. Амузіан каже, що генерал був божевільний. Це правда. Генерали скаженіють, коли бачать цивільних, а цей нікого не бачив. Можу заприсягтися, що його жінка дуже вередлива. І щоб не застрелити її, він малював коней, а біля них — себе. «Бачу тебе, бачу!» Тут можна добре жити. Пий вино, аж поки воно не піде тобі носом. Однак запам'ятай дві речі: мусиш бути покірний і любити черепах. Їх у нас десять. Їм небагато треба. Влітку вони їдять латук, а взимку непорушно сплять у скрині. Ліниві, як ведмеді. Я дуже люблю товариша Амузіана.

Тепер я знаю, що мене там затримало. Це мені судилося, як кара, щоб я зустрів Олі.

— Послухай, моє ім'я походить не від Ольги,— говорила вона,— а від Олівії, що означає «добра олія». Коли мене обнімають, я вся аж тремчу.

Спершу викликали до Римніка Амузіана і сказали про неї. Коли він розповів нам, хто вона, я запалив цигарку й випустив чотири кільця диму. А Ке Андрій мовив: «Королева з бульвару». І того дня, замкнувшись у кімнаті, виправ свою чорну пов'язку.

Амузіан гукнув йому через двері:

— Гадаєш, вона вибере саме тебе?

— Годі вам, жеребці,— відповів йому старий. І не виходив з тієї холодної кімнати, поки не висохла пов'язка. А тоді взяв очеретину й подався до льоху. Сів верхи на бочку, напився вина, потім вернувся на ганок, ударив очеретиною по фарфорових глечиках і прислухався до їхнього дзвону.

Це було в лютому. А Олі прибула в березні, коли сніг починає танути, а безпутний вітер грюкає ночами у віконні рами. В березні настає весна, тебе охоплює якась дивна тривога, повітря п'янить, і ти шукаєш ножа або жінку, і мусиш пити чорне або біле вино. Минув місяць з того часу, як ми відчули, що вже не можемо жити самі — я кажу про себе та Амузіана, бо Ке Андрій заявив, щоб на нього ми не зважали. Олі з першої миті зрозуміла, як ми на неї чекали: Амузіан простягся з рушницею поруч на килимі і вдавав, що уважно прислухається до крику бекасів, я розлігся на похідному ліжку в кімнаті з сімома портретами генерала в головах і сімома кінськими мордами в ногах. Я перший побачив її — саме вечоріло, дув холодний вітер, сонце сідало за гірські вершини, а вона пройшла повз сарай, в якому стоять поливальниці, вози та плуги — і скотився сходами аж у салон. І — о диво! Олі вже була там — як вона тільки встигла! — сиділа на стільці, поклавши біля ніг рюкзак, нахилившись уперед. Я мовчки потиснув її тремтячу руку. Думаю, коли б щось запитав, вона відповіла б: «Мені зле. А ти хочеш, щоб як було?»

— Послухай, що вона каже,— глянув на мене Амузіан.— Що з нею в автобусі їхали самі тільки кульгаві.

— Слово честі,— підтвердила Олі.

— Треба б дати тобі щось поїсти,— сказав Амузіан. — Та в коморі, хай йому чорт, як виметено, нічогісінько нема.

— А коли б вона прийшла вчора, то було б! — озвався із свого гамака Ке Андрій.

— Ти хворієш? — пильно подивилася Олі на Ке Андрія.

— Звідси краще видно,— відповів він їй.

[1] Чулама — страва з дичини в білому соусі (*румун.*).

— А що саме?

— Хору [1].

— Ми маємо родзинки,— втрутився Амузіан.

— Якщо є й жменя борошна, то я спечу пиріг.

— Тільки родзинки і вино. Більше нічого нема.

— Давай! — вона наставила жмені.

— На горищі. Я піду з Йоном.

Ми пройшли під гамаком Ке Андрія, наче під розп'яттям в страсну п'ятницю, і Олі рушила за нами. Їй було двадцять п'ять років, висока, струнка, біле тіло пахло чимсь гострим, можливо, морською сіллю. На ногах заболочені чобітки. На сходах я пропустив її вперед. Спідниця з блискучої тканини туго облягала стегна. Олі була в панчохах, і шкіра з-під гумових підв'язок випиналася двома синіми пругами. Ступала легко, прямо, і широкі браслети на її руках дзвеніли. На горищі виноградні грона висіли на мотузках, лежали на рогожках. Висохлі ми зсипали в ночви, оббиті всередині цинкованим залізом. А грона з повними, цілими виноградинами, обтягнутими восковою шкуркою, зібрали в кошики.

Спустилися в салон. Олі, хрускаючи родзинки, сказала:

— Хлопці, я хочу випити з вами виноградного сусла.

Сусло в березні! Я розгублено глянув на Амузіана.

— Ти в Римніку їла хвіст з оселедця? — озвався з гамака Ке Андрій.

— Так, мені пече в грудях, і я хочу сусла.

Вона підвела голову. На її повних губах тремтіла визивна усмішка, як хвиля туману, і ми не могли надивитись на ті губи. Ми хотіли гріха, і гріх був перед нами. Не якийсь звичайний гріх, після вчинення якого відчуваєш в душі огиду, а його квінтесенція, бо Олі ще недавно була в борделі. Після ліквідації борделів дівчину відправили до табору, щоб навчилася працювати. Її приятельки стали перукарками або ткалями. Олі вибрала куховарство: в неї було сильне тіло, вона могла носити відра з водою і махати сікачем. Її послали на виноградники варити їсти робітникам.

— Чого сидите? — голос її звучав владно.

Я знав, де вона була раніше, і чекав, що коли заговорить, то біля її рота закружляють хмарки пудри.

Молодий, дурний і сповнений страху, я не спускав очей з її руки. Ось вона простягне її і вибере: ти або отой другий. Так Олі шукала того, чого не мала, і я не скоро збагнув: те, чого вона хотіла, була гра. І Амузіан випередив мене.

— Гаразд, Олі,— сказав він.— Зараз принесемо жолоб, мішок винограду й цебро.

Все це я притяг з льоху. Амузіан помив ноги, став на мішок і затупцював на ньому. Вітер завивав під вікнами, в дзеркалах танцювали наші тіні. Амузіан топтав виноград, спершись однією рукою на плече Олі, а другою на гамак. І гнів або нестримний потяг до Олі нагадали мені одну осінь. Тоді я топтав лантух, тримаючись за гілку горіха. І коли давив пахучий світлий виноград, а шкіра й тіло моє набирали отого синього кольору, який не змивається багато місяців, то рахував у думці зроблені мною кроки, десять чи дванадцять тисяч за вечір, стільки, що можна було піднятися на гори і спуститися по другий бік, а тоді знову вернутися назад і зупинитися на вершині, між зірок. Тримаючись за горіх, я обійшов світ довкола і, можливо, побував у землі, під людськими могилами. І з якогось часу в мене були вже не ноги, а копита, я бив ними по кам'яному жолобу, і після кожного удару текло густе вино; павутиння заснувало мені очі, пальцями я зривав його і бачив червоний місяць,— якби простяг руку, то дістав би.

— Падає сніг! — вивів мене із задуми Ке Андрій.— Знову вернулася плюгава зима. Ходіть погляньте, яка заметіль!

За вікном мела хуртовина. Олі розвеселилася, вона нетерпляче притупувала ногою, намагаючись просунути голову між залізні прути, обплетені якоюсь виткою рослиною. Хотіла побачити зблизька завірюху, яка крутила снігом на клаптику подвір'я, освітленому ліхтарями.

— Справжнє свинство! — сердито буркнув Ке Андрій.

— Неправда! — заперечила Олі. І зненацька загрюкала кулаком у шибку: — Дивіться, дивіться!

Причиною цієї радості була невеличка ялинка. Її ніс нічний сторож, який вийшов з алеї, обсадженої платанами.

— Я хочу оте деревце,— мовила Олі.— Хай він віддасть мені.

— Тс-с-с! — заспокоїв її Амузіан.— Не галасуй. Будь розумна, і я тобі зараз принесу його.

Він схопив з гвіздка куртку. Натяг її на ходу і вийшов.

Він гукнув — наче хтось ударив об бляху,— вітер підхопив його голос, і сторож вернувся. А за кілька хвилин Амузіан, радий та веселий, став у дверях з ялинкою, на якій яскріло безліч крижаних голок. Олі вирвала в нього деревце, підняла над головою і, пританцьовуючи, обійшла салон. Зупинилась у кутку, де на стіні кінчається блакитний потічок, що тече поміж жоржин, прихилила ялинку до крісла, відступила кроків на два. Нахилившись, сказала нам, що це її різдвяна ялинка. Потім потягнулась і поцілувала вершок, на якому ще не розтанули сніжинки.

— Дурному радість,— засміявся Ке Андрій.

[1] Хора — румунський національний танець *(румун.)*.

— Не будь такий злий,— попросила його Олі.— Моє різдво відсвяткуємо цієї ночі. І вип'ємо все сусло.

— Щоб мені живіт заболів?! — скривився Ке Андрій.— Ми п'ємо кисле вино. А подай-но мені, Йоне, сулію. Вище голову, Амузіан. І з піснею — кроком руш.

— Так, пийте і співайте,— сказала Олі.— А я зроблю ясла, щоб покласти в них малого Ісуса. — Вона підступила до Амузіана. Він злегка поплескав її по стегну.

— Я зроблю ясла, а ти приведеш вола, щоб зігрівав Ісуса. Ну, хочеш?!

— Не-е-е можу! — заперечив Амузіан.— Ти думаєш, віл підніметься сходами?! Він розчахнеться, і ми матимемо тоді клопіт...

— Але ж треба, розумієш? — пхикнула Олі.

— Якщо це обов'язково,— сказав Ке Андрій,— то я стану рачки і буду мукати: му-у-у-у! Або, може, Йон, бо він вищий.

— Мені б хотілося справжнього вола,— скрушно мовила Олі.

— Тоді ходімо до стайні,— запропонував Амузіан.— Це простіше. І з цієї нагоди винесемо жолоб та лантух з вичавками. Цебро з суслом залишимо тут.

— Цебро і мене,— сказав Ке Андрій.— Щоб було так, як у трьох царів зі Сходу. І один з вас погріється коло шльондри.

— Думай, що говориш! — гримнув Амузіан. — Я не дозволю...

— Нехай, я така і є, — мовила Олі. — Ходімо до стайні.

І Олі, від слова «Олівія», маг і шльондра, вивела нас у завірюху і з ялинкою в руках почала качатись у снігу, підставляючи губи вітрові й темряві своєї різдвяної ночі.

Коли ми підійшли до стайні, Амузіан сказав:

— Спершу я, тишком-нишком, наче йду ссати корову. А за мною Олі...

І, натиснувши на клямку, він зник у стайні, звідки тхнуло сечею і теплим гноєм. Тоді Олі підійшла, віддала мені ялинку і, просунувши руку між її гілками, погладила мене по обличчю. Пальці її аж пекли. Здавалося, що отой холодний вітер, проникаючи їй у легені, ставав полум'ям.

«Я знаю, що це таке!» — хотів крикнути я, але не встиг, бо Олі зайшла за Амузіаном і вже закривала на засув двері. Коли я повернувся, Ке Андрій стояв посеред кімнати. Ящик з черепахами був відкритий.

— Я знав, що так буде.

— У мене лице, як в утопленика. Спершу зрадила Тіца, тепер Олі...

— Ні, — мовив він, — не тому. Думаю, що ти не брав участі в грі з самого початку...

Тоді він узяв сулію з вином і підсунув до мене.

Збігли тижні хтивого кохання Амузіана та Олі, приглушених надій для Йона. Настало літо, і Олі, тільки вона, увійшла в заручини червня з сонцем, наче у прозору річку, затінену кущами м'яти. Жила в єднанні з травою та землею, зачарована запахами і шарудінням тисяч комах, намагалася розгадати їхнє життя, слухала їхні пісні. Вона була щаслива. Вранці вставала і розпалювала вогонь під казаном на чай, мазала повидлом присмажені на плиті скибки мамалиги, босоніж бігала до вікна, і завжди дивувалася, що гори, сповнені хвилюючих нічних покликів, ще стоять як і стояли. Амузіан пробудив у ній жадобу кохання, і вона любила його. Перед нею стояв лише його образ. І, як у дитинстві, в липні, коли достигають жита, заходила в ячмінь і зривала колоски. А тоді сідала біля печі, кидала у вогонь зернину за зерниною, і поки вони набрякали, лускали і, поширюючи запах кави, ставали попелом, Олі думала про Амузіана і Йона, гралася з їхніми тінями.

У серпні, коли сонячне проміння стає м'яким і мінливим, коли найчистіші його краплини просочуються у виноградини, Олі наснилися ті сім кінських морд.

— Поможи мені, господи! — благала вона, налякана... Вона бачила в уяві виноградник, який простягався між хрестами та горіхами, а над усім тим — очі Йона, які стежили за нею з вишок. Короткі дощі колошматили осіннє листя, і бажання проникало в кров, бентежачи душу. «Ні, не тепер!», думала вона, борючись з тим звабливим покликом.

В той вечір, вечір бунту й протесту, Олі сиділа на колінах у Амузіана під черешнею. Місяць висів над ними, наче відро з кригою, у горах блискало. Амузіан, втиснувшись своїм невеликим тілом у плетене крісло, поміж напхані травою подушечки, гойдав її, краще сказати — колов своїми гострими кістками. Через якийсь час її волосся, в якому білів гребінець зі слонової кості, подарунок хазяїна лісопилки, розпустилося. Олі підняла руки, щоб поправити його, і Амузіан, витягнувши шию, ткнувся своїми шорсткими, змученими тривалим удівством губами їй під пахву. Його розпалив запах її молодого й сильного тіла.

— Кинь оці погані звички! — мовила Олі сердито.

— Полоскотав тебе? — засміявся він, зсуваючи голову до її живота. — Олі, люба дівчинко, ти моя скриня для приданого!

— Скриня зі срібними ріжками, — сказала Олі, встаючи з його колін. — І що б ти хотів заховати в неї? — запитала з неприхованою злістю. — За оті п'ятнадцять років твоєї недуги, скільки разів вона хворіла?! Амузіан, чому вона ніколи не хворіла, коли ти нездужав?

— Хтозна! — хотів захистити ту, що не захворіла разом з ним. — Може, не зважувалась. Була надто квола.

— Мала б хоч раз спробувати. Або зробити такий вигляд.

— Тихше, — попросив Амузіан. — Дивись, ідуть Ке Андрій і Йон. Вони подумають, що ми сваримось.

— Мене це мало обходить, — відрубала Олі.

Але він не звернув на те уваги.

— Коли почала кашляти кров'ю, я більше не хворів.

— Бо знав, що вона помре. Ось що. Бо знав, що помре.

З казанками в руках підходили Ке Андрій і Йон — одержати свої порції. У травні Амузіан перевів їх до хати для поденників, у червні, щоб позбутися блощиць, вони з усіма своїми пожитками перебралися до однієї з вишок. Ке Андрій, який протягом останніх п'яти днів не мав і краплі вина в роті, привітався, клацнувши закаблуками.

— Як ся маєш, Олі? — спитав.

— Добре.

— Не так, Олі, — втрутився Йон. — Коли ти сидиш за панським столом, то мусиш привітно махати крильцями. За це тобі дають тарілку сиру.

— Ти нахаба, — витріщився на нього Амузіан. — І з притиском додав: — Цієї осені я тебе прожену.

Ке Андрій забув про обережність і спалахнув:

— Зажени собаку назад до будки. Не нацьковуй на того, хто тобі вірно служить. Олі, жінка мусить бути феєю і левицею. Але ти сорока, якщо дозволяєш йому кричати на нас обох. Вкуси себе за язик, — повернувся він до Амузіана, — бо людина повинна бути людиною. А якщо ти віл, то де твої роги? Я пробачив тобі, що ти виселив нас з будинку і послав до тієї печери. Нехай, подумав собі, він тішиться. Бо коли на тебе дивляться чудовиська, ти не з'їси смажених курчат. А ти прийшов, трясця твоїй матері, і кричиш: геть! Щоб я одразу втік.

— Підеш, братику, підеш, — мовив Амузіан.

— Коли скінчиться мій строк, — сказав Ке Андрій. — Щоб справитися з нами, тобі треба розірватися, як черв'якові, на четверо, і щоб кожна частинка стала мавпою. Ми підписали угоду на два роки і два роки пробудемо тут.

Йон вибивав дроб по дну казанка і злісно посміхався. Його смішна зухвалість, ота нервова злість вселила в Олі переконання, що через неї він прагне зчинити скандал. «Хоче, аби я прийшла на виноградник, і бачить, що я весь час відкладаю! Що він думає про мене?»

— Перестаньте, — сказала вона. — Ходіть, і я вам дам поїсти.

Та Амузіан не заспокоювався.

— Завтра, — заявив він Ке Андрію, — я поскаржуся на вас у профспілку в Римніку, а тоді прожену.

— Не встигнеш, — відповів старий. — Знаєш, Олі, — повернувся він до дівчини, і та зупинилася, піднявши в руці гребінець із слонової кості, який вийняла з волосся. — Він давно вже не полює на диких птахів. Знаєш, на що витрачає патрони?

— Ні, — відповіла Олі. — Скажи!

— То зовсім інша річ. Ще гірше, ніж він говорить.

— Ти можеш втратити й друге око, — промовив Амузіан, клекочучи од гніву.

— Ану, цитьте, — мовила Олі. — Зчепилися як ті півні.

І штовхнула обох до кухні.

Амузіан, розсівшись у кріслі, обернувся до них:

— Дай їм вина, і хай менше базікають.

Олі збагнула, що Амузіан боїться Ке Андрія. Пізно вночі, в ліжку вона заговорила:

— Спершу виганяєш їх, а потім задобрюєш вином! Вони ж зневажатимуть тебе!

— Не лізь не в свої справи! Спи і дай мені спокій!

Десь опівночі Амузіан кілька разів покликав її, вона не відповіла. Гадаючи, що вона міцно спить, одягнувся, взяв рушницю і вийшов. Олі чула його кроки на плитках круг будинку. «Ступає, наче цвяхи забиває!» Потім почувся його голос, змішався з іншими, трохи тихшими. Вона ступила до вікна, заплутавшись у подолі нічної сорочки, але нічого не побачила. Гілки черешні здіймалися аж до даху, а платани тонули в тумані. Заснула аж на ранок і пробудилась од його подиху. Довго дивилась на нього. Він хропів з відкритим ротом, слина стікала на подушку. У вікно зазирало бліде сонце, схоже на рану. Тихенько злізла з ліжка і зачепила ногою патронташ. Підняла. На гамаку, в якому цілими місяцями вилежувався Ке Андрій, висіли кальсони та штани Амузіана. На них виблискували скалки каменю, хвоя і трава. На колінах кінська шерсть. Під грубкою лежала вуздечка з коня, якого Йон украв на конюшні королівської ферми. За дверима — нечищені черевики і гладенький, блискучий, як гусяче яйце, камінь.

Олі здивовано знизала плечима, зайшла до комори, насипала в отвори патронташа конопляного насіння. Потім вилізла на вікно і обережно, щоб не поламати квітів мальви, повісила патронташ під дахом — для горлиць. Ходила навшпиньках, щоб не розбудити Амузіана.

Але він таки прокинувся, в самій сорочці схопився з ліжка, вилаяв її. І, не звертаючи уваги на людей, які працювали у дворі, схопив патронташ, висипав насіння, щосили жбурнув його на стінку, де поміж кущів жоржини збігав блакитний потічок. А тоді бухнувся головою на край ліжка і заплакав.

Приголомшена Олі стала біля нього на коліна, поплескала долонею по голій худій сідниці.

— Не торкайся мене. Не торкайся, — він заплакав. І Олі злякалася, бо чоловічий

плач, на відміну від жіночого, свідчить про велике нещастя.

Якби у мене на ногах замість підошов були рибини, я, сміючись, ковзав би навколо нього, поки б він не збожеволів. Може, треба було побити його, бо я знав, на що він полює, але мені було огидно. Коли ми повернулись до вишки, я почав лаяти Ке Андрія.

— Ти вкрав у мене рік. Пограбував мене.

— Вісім місяців, товаришу. Спершу я тобі казав: залишайся. Потім говорив: не треба йти зараз, підеш пізніше. Не відпущу тебе, бо хочу разом з тобою випорожнити всі бочки. Та бачу, що зробив погано. І ось кажу: забирайся звідси якнайшвидше. Якщо можеш, то навіть цієї ночі. Щоб не вскочити в халепу.

— Я хочу піти разом з Олі.

Він вибирав ложкою рештки соусу. А тоді поклав казанок і сказав мені:

— Слухай, Мохряну, я зустрічав чимало дурнів на своєму віку! Один, довгий і сухорлявий, як оце ти, був дурний-дурнісінький, такий дурний, що мати голила його. Але ти ще дурніший од нього, якщо хочеш вести до церкви молодицю, у якої, як у чорта, шерсть на спині.

— Сам ти мене вчив, що людина не повинна нічого боятися, тільки першого дощу після смерті.

— Так воно і є. Але тоді ми не знали Олі.

— Давай я скажу їй, куди він ходив ночами, і вона одразу кине його.

— Саме з тієї миті не піде з тобою. Запам'ятай.

— Дивись, — показав я рукою на будинок, — погасили світло.

— А тебе наче обпекло розпеченим залізом! — покепкував він. — Усі з вашого роду мучились через жінок. Але цієї ночі у них нічого не буде, Амузіан знову вийде, щоб піти в гори.

— Ти так думаєш?

— Авжеж. Бо іншого виходу в нього нема. Слухай, це найбрудніша оборудка, яку він тільки міг учинити.

Він поклав казанок на купу лахміття і, ступивши до драбини, почав спускатися вниз. Затримався на найнижчому щаблі, борода на рівні помосту, на якому лежав я.

— Олі спонукала його на це полювання. Місяць, який піднімався, щоб заховатися в горах, освітлював його голову, з рідким волоссям і великими вухами.

— Неправда, Олі не має з цим нічого спільного.

— Коли б не Олі, він засунув би дуло в рот і натис на курок. А сьогодні вже не зробить цього.

— Йому жаль своєї голови, запевняю тебе!

— Без Олі він зважився б, — не здавався Ке Андрій. — Ця загроза виникла тоді, коли Амузіану не схотілося залишити тобі Олі. Її смердюче тіло збаламутило вас обох! Ти йдеш зі мною?

Ми мовчки пішли через виноградник. Лози, підв'язані мотузками, — ананас, мускат, разакія, — і трави з дивним запахом паленого каменю били нас по плечах, а осіннє повітря густе, як мамалига, текло нам у ніздрі, і ми полягали в окопі за пресами на купу бадилля і чекали. Праворуч по стерні, між стеблами мишію шкандибала куріпка з перебитим крилом, у білому місячному промінні тремтів молодий бук, наче сполошений хвилями туману, які котилися з гір. Я хотів дістати цигарку, але Ке Андрій штовхнув мене ліктем: «Увага!»

Я прислухався і почув тупіт копит. «Рушили», подумав з жахом і побачив у небі перекинуті зірки, а потім іскри, викресані підковами. Гурт їхав риссю. Вісім чоловік, наче скроплені з голови до ніг якимсь синявим розчином, а між ними Амузіан на коні, якого я вкрав у Лаковіште. Проїхали на відстані двадцяти метрів од нас, і в Амузіана рушниця висіла не за спиною, а на грудях, і один з вершників, оперезаний згорнутою ковдрою, чомусь намагався схопити її, але рука була коротка, ковдра погано скатана, і заважав автомат, який висів на шиї. Всі разом в'їхали в ліс, потім ми їх побачили на голій вершині — попригиналися на конях і зникли в заглибині гори, поглинуті туманом і невідомістю. Ке Андрій підвівся і сказав мені:

— Цієї ночі він не буде обманювати її. Цієї ночі доведе справу до кінця. Ти знав, що він був жонатий на моїй сестрі? Розповідав я тобі про це? На весіллі я його вдарив межи очі іконою. Коротше: тобі вже треба йти звідси. Бо відтепер цей мерзотник не зупиниться ні перед чим.

— Завтра, — відповів я йому. — Про це повинна знати Олі.

— Ніхто не зважає на прикру долю своїх попередників. Чуєш, що я тобі кажу? Кожен йолоп, пане, хоче своїми руками розп'ясти Ісуса Христа, аби переконатись, що Ісус і справді жив на цьому світі.

А вранці:

— Доброго ранку, Олі!

Вона стояла на ганку під колесом з фарфоровими глечиками, витирала ганчіркою пику генерала і не відповіла йому.

— Бачиш, який ранок? — торочив Ке Андрій. — З двома серцями. Я хочу сказати, що зараз на небі і сонце, і місяць.

— Говоріть тихше, — попросила Олі. — Він спить.

— Цієї ночі, Олі, він продав свого брата, — сказав я їй. — Того, який був пілотом. Він утік у гори, бо його мали арештувати за пропаганду проти комуністів.

— Він підкорився закону, — відповіла Олі. — А ви, будь ласка, не суньте свого носа не в своє діло.

— Ей, негідниці! — крикнув Ке Андрій, аж захлинувшись. — Він спить на трупі свого брата, а ти ще захищаєш його!

— Сліпа тварюка! — вилаяла його Олі. — А хіба ти не такий?

— Ходімо, — потяг мене за рукав Ке Андрій. — Маєш те, чого хотів.

Я пішов за ним. Ступив крок, ще один... Мої ноги вминали солому на подвір'ї. І раптом серед тиші осіннього ранку пронизливо і тривожно задзвеніли фарфорові глечики. Я зупинився. Олі крутила колесо. Над нею, спершись на вікно тієї кімнати, в якій я спав цілу весну, стояв Амузіан, а на сходах лежали рядком у своїх рябих панцирах десять черепах.

— Амузіан! — гукнув я йому задерикувато. — Ти вбивця.

Ке Андрій штовхнув мене, щоб я йшов до складу.

— Іди. Побережи себе. Вертайся до Браїли.

— Але без Олі я холодний як риба.

— Тоді послухай! — закричав він на мене. — Хіба не розумієш, що зараз ти ніщо? Він дає їй усе. А ти? Що ти можеш їй дати? Дві стеблинки трави, щоб зробила собі браслет на руку! Іди, облиш її, нехай заспокоїться. А коли почне думати так само, як ми, коли не зможе простити йому, клянусь, що приведу її до тебе.

І я послухався...

10

...Я знав, що Ке Андрій каже правду. «Олі, якщо зненавидить Амузіана, однаково не прийде до мене». Ця думка не давала мені спокою. І все-таки я чекав Олі. Плавав на жалюгідному суденці. Придбав собі пояс з блискучими мідними гудзиками, і після кожного рейсу йшов на базар і купував хустки, ситець, парфуми та брошки... Бо не міг піти до неї з «двома стеблинами трави». Довге чекання породжує в душі сум і ненависть. Я злигався з однією товстом'ясою молодицею. Віддав їй усі дарунки, куплені для Олі, і прогнав її геть. Вона пішла недалеко. Спинилась у пекаря, через дорогу. Хліб наш насущний, заради тебе ми стільки разів збезчещуємо себе! І коли спогад про Олі почав згасати в душі, коли її тінь потонула, як отой Караметів пароплав — двісті лампочок, зелених, червоних, синіх, а в ніч під Новий рік ще двісті, — з'явився Ке Андрій. Ще з вулиці гукнув мені:

— Знай, Мохряну, Браїла — найнікчемніше місто в світі. Вона забуває тебе, коли ти хоч раз на тиждень не побуваєш там. Хотів був зайти до Біжуліке Багдада, щоб випити цуйки і послухати циган, але там зачинено. А Біжуліке Багдад, кажуть, працює гробарем на кладовищі святого Костянтина. Якщо бог дасть йому життя, то нехай одягне землею стількох людей, скількох роздягнув, коли тримав шинок. А судний день хай застане його на ногах, із заступом на плечі...

— Не забивай мені баки. Розкажи про Олі.

— Люди поділяються на дві групи. Перша — це ті, що народилися раніше, ніж треба. Друга — народилися пізніше. Я плюю на того, хто народився вчасно. І не питай мене про Олі. Це вовчиця! Цілу зиму вона без ніякого сорому качалася під моїм гамаком. Краще розпитай про Плетерешть, про кого хочеш.

— Нейку Жінга! — мовив я навмання.

— Запитуй про сусідній двір. Нейку живе з Боку. Римнічану покинув їх, вернувся назад у гори. Давай про сусідній двір. Там вистрілила рушниця і...

— Кінець я знаю краще.

— Що ти знаєш? То — кінець лише для тебе. А що сталося потім і скінчилось лише два місяці тому, а, може, ще й не скінчилось...

— Гаразд, — мовив я. — Розповідай про Тіцу.

— Вона вийшла заміж.

— Давно?

— Два місяці тому. А тоді, раніш, коли вона мала вийти заміж, Лука вже не схотів женитись, бо така людина — це тварюка, пане. Він пішов од Георге Жінги, розсердився, що не був у неї першим, як ото говорив тобі Тіті Шорічі. А коли побачив, що він ніде не перший — не кажу про жінок, а маю на увазі людей взагалі — вернувся і знову захотів того, що вже мав, але не взяв. Вернувся і сказав: хочу тебе! І подав документи на одруження з Тіцою. Однак тепер уже не був ні другим, ні навіть третім. Та й не останнім. Останній має силу першого, ба навіть більшу, він остаточний, назавжди, він той, з ким ідеш аж до могили. Він сказав: хочу тебе. І вже призначили день весілля. А в суботу, перед тією неділею, коли мали вінчатися, Луку забрали, бо він діяв і словом, і ділом проти нової влади. Робив це ще в Бухаресті, але тільки зараз його знайшли. Коли тобі треба облагодити якесь діло і ти знаєш, що слід тримати язика за зубами, то замовляєш собі намордник, і нехай собі гавкають інші. Лука не мовчав, і його забрали. А в Жінги вже варилися голубці, бо до весілля починають готуватися у вівторок або в середу, нарізана ковбаса була розкладена на тарілках, калачі з горіхами на поличках, рушники роздано сватам, наготовано чотириста білих хлібин і п'ять відер вина та одне горілки для весільного батька. А сам він з Бухареста, казали, що велике цабе. Але повір мені — він справжній дурень. Бо я серед білого дня дав йому випити свяченої води. А він підняв чарку і гукнув до мене... Як ти гадаєш, що він кричав?

«Будь здоров, і не грайся з країною в гудзики, з Європою в кості, а з весільним батьком у монетки». Це великі витрати, купа грошей, самі тільки музики, вісім чоловік, влетіли Жінгу в копійчину. І гоп — молодого уже нема. Приведи його, коли можеш! А звідки і як? Замість весілля почалося голосіння. Попадя ревла, а я сміявся, бо мені завжди хотілося наповнити горщик сльозами попаді. Тіца витирала очі хусточкою, а Жінга і панотець розводили руками: «Що нам робити?» В такому ділі, як оце, кінець веселощам, чого ще там питати, бо якби бабі під зад колесо, вона була б возом! Але ні, прийшов один і сказав: «Пане, якщо його забрали, то можуть тримати рік або й п'ять». І то була правда, бо ж відомо, як ведеться по судах: на тобі п'ять років, на тобі сім, на тобі й дев'ять! Прийшов отой і сказав: «Пане, під час війни відгуляли тисячі весіль без молодого». Я поясню, що то таке, бо ти тоді був малий, не пам'ятаєш. А було ось як. На фронті кожен солдат думав: дівчина, з якою я кохався і яка присягалася чекати мене, може вискочити заміж за іншого. І писали додому: «Мої рідні тату й мамо, коли одержите цього листа, підіть до отакої і скажіть їй, що я хочу взяти її за жінку. І якщо вона пам'ятає, що дала мені слово, влаштуйте якогось вечора невеличке весілля. І мій менший брат або отой двоюрідний, котрого я мав брати за дружка, нехай буде названим молодим, а мою жінку заберіть до себе і бережіть, як зіницю ока». Чимало таких весіль відбулося. Навіть мій Джіку писав мені: «Ожени мене, тату, бо в нашій роті всі жонаті». Але він не мав дівчини. Просив, щоб я підшукав йому. Але ж це тільки божевільна могла вийти заміж, не бачивши нареченого. Та мого Джіку якби й побачила, то не погодилася б. Зрештою, навіщо мені годувати дівку, яка тільки й чекатиме вечора, щоб податись у кущі на берег Дунаю? «Як це так? — аж підскочив панотець Оанча. — У мене один син і того мушу женити заочно?» — Але Жінга, якому не хотілося кидати гроші на вітер, нагримав на нього й заходився шукати названого молодого. «Давайте попросимо сина Аліона Попеску», — сказала Тіца. Однак Аліон не захотів. Кожен боявся встрявати в це діло, щоб не нахапати стусанів. Єдиний, хто погодився, це Думітру Кепелеу, отой коростяний бандюга, що обчухрав мені лозиною шкуру на спині. І почалася гулянка. Люди, замість того, щоб піти геть — бо яке ж то весілля! — юрбою посунули: усім було цікаво, як то воно буде. А якісь п'яндиги затягли пісню, й почався бенкет.

А вночі Тіца втекла з Думітру Кепелеу. Названий молодий став її справжнім чоловіком! В Плетерешті усе виходить навпаки. Хто колись був багатим, тепер ніщо. Вісім днів тому забрали твого двоюрідного брата Джіку Дуне, Ветіну та Георге Жінгу. Сказали, що вони проти перебудови сільського господарства.

— Хто сказав? Тіті Шорічі?

— Я ходив до нього, щоб вилаяти. Але він нічого не знає... — Чуєш, Йоне, — мовив скрушно Ке Андрій, — я незабаром помру. Смерть моя вже недалеко. Позавчора я сидів у Тіті Шорічі, дивився у вікно і раптом побачив двох мулів. Це ж неможливо, думаю собі, у мене одне око, і звідки в цьому селі конокрадів можуть узятися мули? Але мули таки були там, вони бігли і викрешували іскри копитами. І ось раптом вони починають товстішати, і у кожного з грудей виліз невеличкий мул, спершу лише голова та довгі вуха, а потім і передні ноги. І коли ці ноги ставали на землю, ноги в старих мулів відмирали, І оті молоді мули побігли, а старі згинули. Тобто і сліду їхнього не лишилося. А молоді бігли далі й далі. Потім розкрилися і їхні груди, показалися ще дві голови з довгими вухами, а згодом і ноги. А ті зникли. Одна пара народжувала іншу, а сама гинула. Мул виходив з мула, життя з життя, справжній бог із справжнього бога! Знаю, думаю собі, що то за старі й молоді мули. Це по мене прийшла костомаха. Але я не хочу вмирати тут, піду туди, де мене ніхто не знає, щоб усі мої знайомі сказали: Ке Андрій знову подався в мандри і одного дня несподівано повернеться. Бо той, хто кудись пішов, мусить вернутися. Тільки небіжчика вже не чекають. Ви всі будете думати, що я живий і повернусь.

Увечері боцман з яскраво-червоним шрамом на обличчі прийшов на роботу й сказав:

— Нас посилають на спеціальні перевезення, Мохряну. Будемо возити в'язнів у дельту.

Йон силувано посміхнувся.

«Чорт, він наче викручує ротом панчохи!» — скривився боцман.

Та усмішка знову з'явилася на вустах Йона через два дні, коли його посадили на лаву підсудних і голова суду Зіге Доанке, син управителя маєтку Шуцу-Буріка, на закритому засіданні голосно вирік:

— Обвинувачений Йон Мохряну, народжений...

«Мого тата застрелили, а мама втопилася», — хотів крикнути Йон. Але він промовчав, втупився очима в східці, якими мав спускатися після виголошення вироку суддя. «Третя сходинка зламана, там він спіткнеться!» І більше не слухав, весь напружився, чекаючи цієї миті...

. . . . . .

. . . . . .

І ангел сповістив удруге.

Епілог, 1954

II

Навкруги лежала рівнина — чорна земля і хмари, що їх наче зняли зі стін покинутих церков, — а нещодавно тут була пшениця, була Єва. Зараз, у вересні, тут лише ця скіфська рівнина і шістдесят чотири хати; їхня стояла на краю колонії, там росла люцерна, два кущі татарського проса, чотири сливи і молодий бук з червоним листям, а прозорими вечорами було видно, як плаває догори рогами місяць. А ще були і оббиті вітром бур'яни на виднокраї, і темно-сірі стада свиней, що крутилися туди й сюди, рили землю. Гострий, нудотний сморід хвилями напливає на барак біля державного шосе Браїла — Фетешть — Констанца. По шосе за останні дві години проїхали одна-єдина машина з транспарантом — «Вирощуйте мак...» — тільки й можна було прочитати, решта літер заляпані болотом — і шість велосипедистів у строкатих трико й шапочках. З відчинених дверей бараку виривається ідіотська пісня, супроводжувана кінським тупотом:

Ковбой приходить і зникає,
Шерифові — хоч сядь та й плач.

— Йоне!

— А, пан учитель Фулга! Налити вам чарочку горілки? З сиропом, пане вчитель!

— Хочу тобі сказати: нас з'їдять свині. Тут такий сморід, що хочеться втекти світ за очі. Цієї ночі я прокинувся зовсім одурманений, зачинив віконниці і позатикав ганчір'ям щілини в рамах. Просто задихався. Зрештою, довелося спалити дві ялинові гілки.

— Особливо не терплять смороду жінки. Одна (вона вагітна) казала мені, що на ніч кладе коло носа цитрину. Я от чого не збагну. По-перше, де вона бере цитрини? По-друге, чому ви все говорите мені Йоне? Моє ім'я як дірка в підошві чобота. Я страждаю, слово честі, і більше не хочу його чути. Іноді мучуся, навіть не помічаючи того. Кличте так, як називав мене пан Ніно.

— Арізона?

— Так.

— Арізона — це пустеля в Америці. Безлюддя.

— І ми живемо тут, як у пустелі. Вам справді не хочеться випити?

— Здається, іде якась машина, — мовив Фулга.

Йон поправив на животі фартух з клейонки. Високий, трохи згорблений, — йому вже минуло тридцять років, — з тоненькими вусиками, в гумових чоботях та чорному кожусі з розрізаними полами. Незважаючи на зрілий вік, його обличчя зосталося блідим і хворобливим. Блакитні очі, що звикли дивитися і не дивуватися, ховалися під червоними повіками. Він весь час витирав їх долонею. Пішов до дверей, відсунув ногою відро з льодом, глянув ліворуч і праворуч на шосе.

— То трактор, пане учителю. Як я одразу не здогадався. Він зачепив тросом старий склад. Його зруйнують, бо там розвелося багато щурів. — І пішов за прилавок, твердо ступаючи довгими ногами. — Сьогодні я почищу і насос для пива. Вже пора.

Сперся ліктями на прилавок:

— Як ви гадаєте, чи не звернутись мені до «Урядового Вісника», щоб змінити ім'я? «Я, Йон Мохряну, хочу називатися Арізоною». Ну й здивувалися б там!

Він не почув відповіді, бо мембрана патефона, яку він підняв був пальцем, знову впала на пластинку, і ота безглузда пісня, що на мить перервалася — на час, поки кінь, чиї копита цокали по кам'янистому грунту, брав розбіг, — залунала знову.

— Одинадцята година, — сказав Фулга.— Незабаром привезуть пошту.

— Сьогодні четвер, пане вчителю, і машини не буде.

— Та, здається, вчора був четвер.

— Ні, сьогодні. Вчора була середа, я знаю добре, бо нам давали пісну їжу. А сьогодні четвер. У четвер не возять пошти.

— Тоді нам треба поскаржитись, — сказав Фулга.

— Ви можете. Напишіть. Але вище, якнайвище, бо оці внизу стоять один за одного. Чому, запитайте, іншим возять пошту і в четвер, а нам ні? Але слід відзначити, що у нас селище особливе, що тут немає навіть церкви.

— Якщо ти чув, що іншим завозять, то значить, у них нема вихідного дня. Тоді приїдуть і до нас.

— Ні, сюди не привезуть, — мовив Йон і нахилився — спершу опустив голову, потім руки, а тоді все тіло — до латунної трубки насоса. — Почався дощ! — сказав він і випростався...

Ішов дощ, і на даху барака, збитому з дощок, змащених лляною олією, шаруділо, наче там ворушилося безліч черв'яків. У сірій шинелі, яка ледве сходилася на череві, Фулга широко розкритими очима дивився на вирізані з журналів фотографії, пришпилені на стінці праворуч. Там були зображені актори кіно, переважно іноземні, сфотографовані під час роботи, або вдома, якщо вірити написам, у квартирах з комфортабельними меблями, дзеркалами в дорогих рамах, з гарними барами. Вродливі жінки в м'яких сукнях, з напівоголеними грудьми лежали на широких диванах, гладили волохатих песиків, визирали у вікно, милуючись розквітлими деревами, приємно посміхалися, коли їм на обличчя падали перші сніжинки, робили танцювальні па, піднімаючи зігнуте коліно майже до підборіддя, пили шампанське з кришталевих ке-

лихів і цілувалися з високими, широкоплечими і тонкими в таліях чоловіками. Йон Мохряну, на прізвисько Арізона, крейдою написав зверху: «Прилетить, прилетить лелека!» Трактористи, штатні робітники з державного господарства, і «тимчасові», як називали людей, що жили в отих шістдесяти чотирьох хатах, увечері збиралися в бараці, щоб випити горілки, з'їсти оселедця з цибулею і послухати грубі жарти. Вони гукали спершу жартома, потім з справжньою злістю, молодим і дужим чоловікам, що жили в чужому, незнайомому і сповненому насолод світі:

— Вам яке діло?! Маєте гроші, силу. І повій на вибір!

Од далекого запаморочливого світу, в якому вони ніколи не житимуть, їх відокремлювали дощі, дух цибулі та оселедців, горілки й прокислого пива, трав, які липнуть до чобіт, сморід свиней і брудна приглушена лайка.

Ковбой в путі, завжди в путі.
Йому судилось так в житті.

— Зміни, будь ласка, оту огидну пластинку.

Йон підвівся з-за прилавка.

— Я попросив пластинок з популярною італійською музикою, але їх не дали. «Не треба нам італійців, — заявив товариш Сабіє з відділу постачання, — бо вони загарбали Абіссінію і запровадили в себе чорний фашизм».

— То ж було давно.

— Нічого не можна забувати, пане вчителю. Хіба що добро, яке ти комусь зробиш.

— Так, — погодився Фулга, і його широке обличчя з гачкуватим носом зморщилося в гримасі.

— Але ви, — наполягав Йон, — повинні забути. Якщо вам не подобаються фотографії, то я їх позриваю. Але клієнти, які приходять кожного вечора і розглядають їх, будуть невдоволені.

— Чотири дні тому Ніно не було в цій колекції, — показав Фулга на стінку.

— Я знайшов його в газеті. Він мені подобається. Був найпоряднішим в усій тій зйомочній групі.

— За кілька днів важко розпізнати людину, — похмуро мовив Фулга. І, щоб припинити цю розмову, крутнувся на старому стільці, втупився у фотографію Ніно.

Ніно сидів на санях, що зупинились у полі біля хреста, заметеного снігом. Поклавши віжки собі на шию, дивився на снігову рівнину, що тяглася до обрію. Відкинувши комір шуби, він наче напружено чогось чекав, до чогось прислухався. Навколо стояла мертва тиша, наближався вечір, і на обличчі Ніно, кістлявому, вульгарному, поцятькованому волохатими родимками, блукав страх.

— Пан Ніно легко сходиться з людьми, — мовив. Йон. — Я роздивлявся це фото перед тим, як ви прийшли. І мені здалося, що він от-от зійде з фотографії, ущипне мене за щоку й спитає: «Як ся маєш, Арізоно?» «Моє життя, пане Ніно, — відповів би я, — поділяється на два періоди — до землетрусу і після нього». — «Браво, хлопче, тобі не бракує розуму. Я покличу тебе, і ми будемо разом правити службу. А тепер перестав мій стіл у рів, бо я збожеволію від спеки». — «Не маю права, пане Ніно. А якщо приїде контроль?!» — «Якщо приїде, то скажеш, що пан Ніно вчиться входити в землю. Це, братику, єдиний спосіб призвичаїтись до смерті».

«Мабуть, там, у рові, почалося наше розставання з Євою», — подумав Фулга. І в його уяві постав отой серпневий вечір, курний, наче тінь божевілля, що зависло клаптями на червонястому небі. Рів — метрів на два завглибшки — відокремлює барак од шосе. Там, унизу, повівав легенький вітерець, а кущі щебрушки дихали прохолодою. Шестеро — він сам, Єва, Ніно, директор держгоспу Тульгеш, художник-сценарист Філіп — короткозорий, спітнілий, він роздер люшнею свою ліву скроню — та режисер Решкану, двадцятивосьмирічний парубок з білявою кучерявою бородою, вмостилися за столом і п'ють пиво. Єва знімається у фільмі. Ось вона біжить ланом пшениці поміж сорока женців — статистів, яким платили по п'ятдесят леїв за день зйомок, — засапавшись, зупинилася перед Ніно і вимовила тихо, з неприхованим сумом:

— Перепел — птах-багатоженець. Негідник.

Єва — дружина Фулги. Вона також вчителювала у тому селищі з шістдесяти чотирьох хат, ніколи не знала — та й зараз добре не уявляє, — як це грати у фільмі, потрапила до зйомочної групи випадково. Студентка Мурса, яка дістала цю роль за конкурсом, щойно прибула, як одразу захворіла, а Решкану мав терміново здавати картину і запросив замість неї Єву. І вона, щаслива й боязка, сміється, стріпуючи чорним волоссям, великі вологі очі блищать як у малої дитини. Ніно тримає Єву за плечі, і вона, зіщулившись, горнеться до нього, її тонкий напружений стан винувато здригається під червоною блузкою, і Фулга розуміє її. Єва поринула в примарний світ, світ без моральних норм і упереджень. Вона здивована, жести у неї непевні. Щоб приховати цей непевний стан, п'є нарівні з чоловіками і намагається не кривитись. Біля неї Ніно. Він кожну склянку виливає собі в горло, а тоді витирає під пахвами рушником, змоченим у крижаній воді. Тульгеш стоїть напівобернувшись до Єви. Він любить її. Прочитав у якомусь французькому романі, що одна дівчина, закохавшись в офіцера, зробила зі своїх кіс рамку, вклала в неї його фотографію і послала йому. Тульгеш підкреслив ту фразу і подав книжку Єві — на його смаглявому, як у цигана,

обличчі блукає ледь помітна посмішка. Художник-сценарист, над яким звисає кущ шипшини з запорошеним листям, цідить напій крізь зуби і прислухається до розмови операторів, що сидять в соняшниках край рову, п'ють і сваряться. Десь загубився ножик, і оператор напався на шофера похідної електростанції.

— А йдіть ви до біса! — кричить художник, підводячись, і там настає тиша. — Пане директор, — каже він, — ми останні в світі кочівники. І ніяк не позбавимося спокус. А дурні ходять навколо нас юрбою. Ви розумієте мене?

— Іди і лягай спати, — втручається режисер, — бо знову накоїш дурниць.

— Це не дурниця, — перебиває його Ніно, — а справжнє свинство.

— Я вперше, — каже Філіп, — вперше хочу вчинити свинство. Пані Єво, тут можна збожеволіти. Сьогоднішня спека зовсім збила мене з пантелику. І що найстрашніше — це оті стада свиней, яких ви, пане директор Тульгеш, виганяєте пастися на стерню. Безглуздо вирощувати чорних свиней. Це однаково, коли б я намалював церкву і ходив у ній голий-голісінький перед царями Давидом і Соломоном. Єва розповідала мені, що цієї весни свині запрудили залізницю аж до аеропорту. Якийсь адвокат став на приступку вагона, щоб прогнати їх, а вони відгризли йому ногу... Посміхаєшся? Ти винен, пане директор, що показуєш свою чорну, як і оті твої свині, душу.

— Досить! — обурився режисер. — Ти ідіот.

— Давайте покладемо йому льоду до лоба, — запропонував Ніно.

— Бовдуре! — крикнув Філіп. — Нехай він забирається геть зі своїми свиньми! — він грюкнув кулаком по столу. — Хай іде під три чорти!

— А коли я накажу, щоб тебе зв'язали? — каже Тульгеш. — Я вже мав справу з бандитами.

— Я знав, що ти це скажеш. Всі оці нещасні, якими ти командуєш, для тебе бандити.

— Матей! — кричить Єва й хапає Тульгеша за руку.

— Філіпе, я прошу тебе, йди звідси, — каже Решкану. — Зараз-таки. Ти збожеволів, і завтра я тебе відправлю до Бухареста. Товаришу директор, прошу вас заспокоїтись. Це в нього, мабуть, сонячний удар, він цілий день працював з голою головою. Зрозумій це, Філіпе, і йди геть.

— Піду. Але я плюю на нього. Мені гидко, пане, через те я йду! Од тебе смердить так само, як і од твоїх свиней.

Він шарпнувся, перекинув стілець, упав на коліна і, чіпляючись руками за кущі шипшини, вибрався з рову. Оператори і Йон, стоячи в затінку, мовчки дивились на нього.

Сварка, яка зненацька вибухнула в рові, розвеселила їх, але їхні обличчя говорили про те, що вони сподівалися на більше.

Філіп обтрусив свої парусинові, замазані фарбою штани, витер спітнілого лоба і ступив кілька кроків до кладки через рів навпроти барака. В бур'янах росли дві молоді тополі. Низьке небо тануло в розпеченому присмерку. По шосе, закриваючи весь асфальт, наближалося стадо, спонукуване вигуками та ударами батогів. За стадом тяглася рожева пелена куряви. Філіп перейшов кладку й зупинився на краю шосе. Високий і тонкий, у зсунутому на потилицю капелюсі, він похитувався, а коли стадо порівнялося з ним, витяг руку з кишені піджака, враз відскочив уліво і, розмахнувшись, з усієї сили вгородив ножа в спину одного кабана. Цівка крові вдарила йому в груди, свині, наполохані вищанням і несамовитими стрибками пораненого кабана, посунули праворуч. Йон одійшов від альтанки, злякано гукнув Тульгешу: «Товаришу директор, товаришу директор!» А оператори накинулись на Філіпа, скрутили йому руки і потягли до автомобіля. Він не опирався, лише попередив: «Обережно, не розбийте моїх окулярів».

Його поклали на матрац, підсунувши під голову згорнений піджак, і хтось витер йому з обличчя кров. На рівнині, за шосе, рохкали свині, репетували пастухи, вантажна машина, що везла до Браїли труби, протяжно сигналила.

— Увімкніть магнітофон, — мовив Філіп, — поставте стрічку з музикою. Я більше не можу слухати свиней. І не пускайте до мене того бовдура.

— Пане Філіп, — мовив оператор, куйовдячи пальцями своє цупке волосся. — То мій ножик, правда?

— Мабуть, що так. Я знайшов його там, де провадилися зйомки. Хотів тобі повернути. Куплю іншого, не турбуйся. Ану увімкни музику і нікого не пускай сюди!

— Он пані Єва, — промовив хтось.

Філіп звівся на коліна і поповз до дверцят.

Єва неквапно йшла протоптаною в стерні стежкою. Блузка її висунулася з-за пояса, вона розправляла її долонями.

— Єво! — закричав Філіп. — Вернись назад. Не хочу, щоб за мною голосили. Іди туди. Дивись, зловили кабана, щоб дорізати. Авжеж, як треба. Ціла діжка м'яса. Навіщо йому марно пропадати? Пан Фулга чекає на тебе. Вернись.

— Їде машина, — мовив Йон, виходячи з-за прилавка й занурюючи у відро з льодом шланг од насоса.

Зміст цих слів до Фулги дійшов не одразу, — звуки долинали до нього наче крізь воду. Він обернувся й побачив водія. Високий, сивий, у заяложеному кашкеті, той стояв на порозі барака і зігнутим пальцем стукав у дверцята клітки для щигликів.

— Пташки полетіли. Відтепер усе стає непривітним. Можеш писати милом на дзеркалі: прийди, сонце. Але воно й не визирне. Темно, як у могилі, і смердить свиньми.

— Заткни ніс хусточкою, — порадив Йон.

— Ти жартуєш, — сказав водій, переступаючи поріг. — Ви, може, й не відчуваєте смороду, а мені кишки вивертає. Є щось випити? Може, даси чарку ванільного лікеру? Я ще на сімдесят другому кілометрі відчув, що мене нудить.

Побачив фотографії на стінці, посміхнувся й ступив ближче.

— А це хитро зроблено! П'єш горілку і милуєшся ніжками. Ради цієї молодички, чорт би її забрав, варто жити!

«Він такий самий, як і всі тутешні чоловіки, — подумав Фулга. — Витріщає очі на те, чого не має і не зможе мати. Якби жив тут, то увечері, затиснувши в кулаці десять леїв, приходив би сюди, щоб прополоскати горло спиртним, наїстися оселедців з цибулею, побачити людей — машини, які мчать зі швидкістю сто кілометрів на годину, не зупиняються, бо на них чекає місто з безліччю вагонів, з юрбами людей — і отих жінок, яких ні Йон ні хтось інший з них ніколи не обніматимуть десь у стайні, як це вони роблять зі своїми жінками.

— Звідки ти їдеш? — люб'язно спитав Йон.

Знав, що клієнта, хоч би в якому поганому настрої він був, можна розважити люб'язними словами.

— З Констанци, — відказав водій.

— Яка там зараз погода?

— Небо прекрасне, море також як дзеркало. Сьогодні вранці люди смажились на сонці. Сезон у розпалі. Чужоземці не жаліють грошей. Бо мають їх. А коли маєш, то ти живеш. Ну, будьмо! — він перехилив чарку. — Тут, можете мені повірити, тільки вовк пробуде більше години, бо він звик до свинячого смороду.

— Коли вітер віє од Дунаю, тоді в нас нічого не чутно, — мовив Йон.

— Треба накрутити патефон, — озвався Фулга.

— А де ти маєш патефон? —обернувся до нього водій.

Він стояв у дверях, розвівши руки, і під руками в нього Фулга бачив два клапті поля, на які косо падав дрібний, холодний дощ.

— Але в мене лише три пластинки, — сказав Йон.

— Тоді три речі ти знаєш добре, — мовив водій. — Тут, у вас, три пластинки — це три світи. Мені зараз ніколи, увечері маю бути на місці. А то послухав би.

— Може, зайдеш, коли їхатимеш назад...

— Через тиждень. Тільки дивись, не побий пластинки.

— Ти будеш сам? — запитав Йон.

Фулга заперечливо замахав рукою.

— Я тебе зрозумів. Тобі набридло тут жити, — мовив шофер. — Якщо ти будеш тут через тиждень, я не зупинюсь.

— Це він розпитує задля мене, — показав Фулга на Йона. — А я не хочу.

— Він чекає машину з поштою, — пояснив Йон.

І до Фулги:

— За місяць і двадцять шість днів ви одержали тільки одну листівку.

До водія:

— Його дружина поїхала до моря на п'ять днів, її взяли зніматися у фільмі. І більше не повернулась. За місяць і двадцять шість днів написала одну-єдину листівку. Можна сказати, що написала?

Фулга махнув рукою, — мовляв, роби як знаєш.

— «Сьогодні я зустрілася з морем, — читав напам'ять Йон, — ніколи не була такою щасливою, як зараз, і прокляла озеро Капернаум». Капернаум — озеро в біблії. Це я кажу від себе, бо там цього не написано.

— Жінка — щастя для чоловіка, — мовив шофер. — Якщо ти вчасно підставиш їй ногу, вона впаде і викине на землю все, що мала в кишенях.

— Це все дурниці,— буркнув Фулга. — Мої справи нікого не обходять.

— Це так, — підтвердив водій. — Ясно. Я ні в що не втручаюсь. Зайшла мова про пластинки, і я хочу, коли повертатимуся назад, послухати їх. Вони дуже старі?

— Одна зовсім давня, уже й слів не розбереш. Як би це сказати: маю три пластинки, але тільки дві можна слухати.

— Для мене збережи ту, яку вже ніхто не слухає. Коли не чути слів, то можна уявляти що хочеш, навіть те, що хотів би мати в житті. Я буду її слухати і думати, що над бараком пролітає птах. Коли мене огортає сум, я завжди думаю, що наді мною летить птах... Як би це тобі пояснити? — птах, про якого я думаю, має лише пташину шию, довгу, з білого бузку, а його тіло зі складеними крилами — це корпус літака. І звідки в літака шугає дим і полум'я, вилітають пташенята. Їхні шиї також з білого бузку, а тіла як літаки, тільки маленькі.

— Через тиждень, коли будеш вертатися, візьмеш до Констанци і пана вчителя. Треба, пане Фулга, треба вам переконатися самому. Сьогодні вже восьме, — звернувся він до шофера, — через тиждень буде п'ятнадцяте... Отож п'ятнадцятого вирушите. Заразом побачите і Чорне море. Домовились? — спитав він у водія.

— Буду тут уранці, — відповів той і попрямував до машини.

Перш ніж сісти в кабіну, він зупинився, щоб витерти заляпані болотом черевики.

— Мені щастило тільки на погані бараки, — мовив Йон.

— Ти багато говориш, Арізоно! — крикнув Фулга.

— Спасибі. От і ви запам'ятали прізвисько, яке подобається мені.

— Ну, що з тим бараком?

— Він був з пресованого картону, скріпленого залізними скобками, з цементними стовпами. А в ньому нари, ряд над рядом. В'язень 412, мій сусіда, страшенно хропів, і сержант Паксаман, який вартував уночі, завжди лаяв його. Лише я чув його прокльони, бо тоді я цілі ночі не спав, міркуючи, як вийти звідти. А потім уже не думав, падав, як інші, і спав як мертвий, бо то була дуже важка праця — будувати дамбу в снігах. Чотири місяці мені нічого не снилося. А потім приснилося, що я хропів і кусав бронзову брилу. Однієї ночі я не спав, морські хвилі з гуркотом розбивалися об вагони з камінням, що стояли під дамбою; перед тим хтось вистрілив з рушниці, — я чув, як виють вовки, мабуть, була перша година. 412 перестав хропіти, і це здивувало навіть сержанта Паксамана, він пішов поміж нари. Я, вдаючи сонного, простягнув ноги і перепинив йому дорогу. Він ударив мене ребром долоні по колінах — так на медпункті перевіряють рефлекси — і тоді я штовхнув його ногою в живіт. Він схопив мене за вуха і підняв на ноги. Я був номер 362, і коли він підняв мене, то прокинувся і 363, якого ми звали Злодієм.

— Ти б'єшся, Мохряну? — спитав Паксаман. — Я тобі це нагадаю. Підіть і струсоніть 412.

— Не моя черга, пане сержант, — сказав Злодій. — Я боюсь, дуже тонкошкірий. Людина, коли старіється...

— А ти сміливий. Я виб'ю з тебе цю сміливість.

Ми пішли і струсонули 412-го. Він був холодний. Злодій сказав:

— Мир праху його!

— Не може бути! — здивувався сержант.

— Ходіть сюди.

Паксаман підійшов і постукав пальцем по лобі небіжчика, наче кажучи йому: розкрий рота і скажи нам, що з тобою!

— Ще недавно він хропів. Коли ж це він встиг померти?

— Деякі вмирають швидко, — пояснив Злодій. — Він був здоровий, а лікарі кажуть, що здорові люди вмирають нагло.

Злодій говорив із зусиллям. Нижні зуби сягали майже порожніх верхніх ясен. Простягнув руку, взяв з мерця ковдру і поклав на свої нари.

— Дозвольте мені поспати під двома ковдрами хоч до ранку? — попросив сержанта. — Йому вона вже не потрібна.

— Одягайся! — відповів Паксаман.

— Але ж не моя черга! — заперечив Злодій. Однак, як і я, почав одягатись.

Подерта фуфайка ззаду була на дві долоні довша, ніж спереду. Він зірвав з подушки наволочку, обмотав собі шию.

— Кого ще розбудити? — спитав я.

— Триста шістдесят четвертого і триста шістдесят п'ятого.

Це Селянин і Заяча Шапка. У Селянина криві, тонкі, як веретена, ноги і довгаста голова. «Голова, наче снаряд, — сказав якось Злодій. — Одного прекрасного дня ця голова сковзне в черево Селянина, вибухне, і нас засипле пшеницею. Бо живіт кожного селянина — це комора з пшеницею, чи не так?»

365 найстаріший у бараці, він прибув тільки два дні тому, носив заячу шапку — звідси і його прізвисько. Паксаман узяв ковдру з нар Злодія і дав нам, щоб ми загорнули небіжчика. 412 був кремезним чоловіком, і коли ми вийшли з ним надвір, то впали в сніг.

— До старих ям! — наказав Паксаман. І ми підвелися.

— Відпустіть Заячу Шапку, — мовив Злодій. — Він ледве стоїть на ногах. Упораємось без нього.

— Марш уперед! І коли скажеш іще хоч слово, ляжеш у яму разом з чотириста дванадцятим.

— Так, — сказав Злодій, коли ми плентались по снігу, — це було б дуже добре. Одне діло було б зроблене як слід. Це важливіше, ніж дамба. Бо дамбу збудуємо, а солдати влітку під час маневрів зруйнують її. Знову зведемо, і знову розвалять. Єдина розумна річ — це куля.

Сніг, розпорошений вітром, під світлом прожектора з головної вежі здавався жовтим. Супроводжувані сержантом у довгій шинелі, з м'яким хутряним коміром, ми проминули сарай з реманентом і вийшли на стежку, яка з обох боків була обснована колючим дротом. Море шуміло десь попереду, глухо і сердито вили сирени.

— Стійте! Стоп!

— Сержант пообіцяв застрелити мене, — мовив Злодій. — Хочу, щоб він дотримав свого слова.

Селянин важко зітхнув. Паксаман увімкнув кишеньковий ліхтарик. У його тьмяному світлі ми побачили ями. Вони пообвалювалися, їх майже засипало снігом. Злодій узяв під будкою вартового заступ і кайло. Земля була мерзла. Я гупнув по ній і відчув, як щось хруснуло в крижах. Заяча Шапка скоцюрбився під поривами завірюхи.

— Кинемо? — спитав Селянин.

Підійшов сержант. Тримаючи ліхтарик у рукаві, торкнувся носком чобота краю ями. Крутнувся на закаблуках і сказав:

— Триста шістдесят другий, шістдесят третій і шістдесят четвертий, до будки!

Ми всі троє зайшли і прихилилися до дощаних стін. Сержант підійшов до дверей, посвітив на нас і сів на порозі. Він був високий, його плечі сягали верхнього одвірка.

— Триста шістдесят п'ятий, — наказав Паксаман, — починай!

— Я не можу сам, пане сержант, — відповів Заяча Шапка.

— Я не кажу, щоб ти закопував. Це зроблять вони. Я читав твою картку. Розумієш, чого я привів тебе сюди?

— Так, пане сержант, — мовив Заяча Шапка. І, ставши в головах небіжчика, затяг: «Отче наш, іже єси на небесах, хай святиться ім'я твоє...»

Виводив ці слова сумно. Сержант став на коліна, похиливши голову. Ми з будки побачили, що старий на краю ями хреститься обмороженою рукою. Збагнули, що він священик і править службу. А сержант посунувся, щоб дати місце й нам...

Сиділи в кімнаті Тульгеша. Тульгеш був лише в сорочці і грався намистом, перебирав кульки пальцями — надворі за складами рохкали свині, ветеринар вигнав з сотню і кастрував. В повітрі стояв дух крові. Поруч зіперся ліктями на стіл Фулга. Злегка ворушачи товстими губами, читав листа, що його мати надіслала Тульгешу. Спершу, коли Тульгеш показав йому конверт, відмовився взяти. Але цього вечора прийшов сам і попросив:

— Дай мені листа. Цікаво все-таки...

Стара писала:

«Любий пане Тульгеш. Я знаю, що тебе здивує цей лист, але ти мені пробач. Ви з Еудженом приятелі, він сам мені казав. Відчуваю, що так воно і є, відтоді, як ви обидва побували весною в нашій хаті і я дала вам варених яєць, а ви розбивали їх, стукаючи один одного в лоба. Молода людина може робити що завгодно, їй усе личить. Це тільки ми, старі, плачемо, відмолюємо гріхи та просимо собі смерті. З болем у серці пишу тобі і прошу повідомити, що там у Еуджена з Євою? Вони посварились? Чому вона не вертається з моря? І навіщо погодилася зніматися в тому фільмі? Еуджен чимало горя зазнав у житті, і я не хочу, щоб він мучився й зараз. Нам Єва була дорога, ми любили її, як рідну. Але що нам думати тепер? Не знаю, чи розповідали вони тобі, що Єва прийшла до нас у 1946 році під час засухи коли Еуджен був у полоні, і ми цілих три роки нічого про нього не знали. Вона прийшла до нас, тоненька, худа, виснажена. Зупинилась біля воріт і, дивлячись на нас великими очима, сказала: «Я Єва Іспас, родом з Ясс. Я Еудженова дружина. Чи писав він вам про це? Нічого не писав? Ні коли оженився, ні пізніше? Ми побралися одного зимового вечора 1943 року потай од людей, самі перед богом, кожне із свічечкою в руці. А через два дні Еуджена забрали на фронт». Ми воліли б, щоб весілля нашого сина було іншим, але не розгнівались. Якщо він цього захотів, то нехай так і буде. І залишили Єву в себе. А скільки клопоту мали, поки Єва дістала посаду в школі в нашому селі, біля мене й мого чоловіка. Три роки жили разом. Вона казала «мамо», «тату», як і належить, і чесно ждала Еуджена. Не приходило жодного листа, проте вона терпіла, не впадала у відчай і не дозволила нам вважати його мертвим і справляти по ньому поминки в церкві. Він живий і повернеться, казала весь час. На станції у Фошканах, де перебувають у карантині полонені, які вертаються з таборів, щораз з'являється той чи інший, кого вже вважали мертвим. Прийде і Еуджен, він не може не прийти. Я плакала і жаліла її. А коли вернувся Еуджен, поцілувала Єві руки й сказала, що то її віра повернула його нам. І тепер, коли по стількох нещастях у нашій домівці пояснішало, Єва пішла! Пане Тульгеш, якщо можеш, помири їх, хай вони знову будуть разом. І напиши про це мені. Бо я можу тільки молитися всевишньому, аби все було добре. Молюся щодня і чекаю вас у гості. Скоро зберемо виноград, заготуємо бочечку вина. Вип'єте його на здоров'я, а я буду тішитись, що ви щасливі.

2 вересня 1954 року.

Марія Фулга».

— Так! — сказав Фулга, дочитавши листа, і поклав його на стіл.

— А що значить: «Так»? — спитав Тульгеш. І підвів голову, на якій куйовдилось кучеряве, як у цигана, волосся.

— Мама знає лише початок — і все!

В грубці затріщало, сині іскри посипались у піддувало. Фулга примружив очі — його кругле, м'ясисте обличчя почервоніло — і глянув на Єву: ту картину намалював Філіп, вона висіла над вікном з вісьмома шибками, оздоблена трьома буковими листками. Єва — молода, висока, вродлива — сидить на гойдалці і ліниво тримається руками за мотузки, похиливши голову на плече, простягнувши босі ноги в траву. Тінь муки, породженої тією далекою голодною любов'ю, болісною плямою лежить на її блідо-коричневому обличчі.

— Ми з Євою пережили все це, — сказав Фулга. — Відступати нечесно. Ти, якщо кохаєш Єву...

— Нікого я не кохаю, — мовив Тульгеш, кладучи намисто на коліна. — Що це з тобою діється?

— Авжеж, — підтвердив Фулга. — Ми обоє знали, що ти її любиш. Це була наче гра, ми раділи. Єва казала, що ти страждаєш. Їй подобається, коли ти трішки нещасливий. Є люди, які навмисне намага-

ються стати нещасними. Але ти не з таких, бо вмієш стримуватись.

— Арізона справжній дурень. Ти напиваєшся горілки в його бараці і потім верзеш дурниці. Отой Філіп вдавав з себе божевільного. А ти справді навіжений.

— Сьогодні я вже не чекав на машину з поштою. Почав стримуватись. Можеш написати про це мамі.

— Нічого я їй не буду писати.

— Нехай, бо ти, Тульгеш, нічого не знаєш. Я повернувся з полону в 1948 році. Ти бачив нашу хату? Вона ціле літо пахне травами. Стоїть поміж трав, над річкою, і її колише вітер. Коли я зійшов на станції у Фокшанах, був кінець серпня, і літо вмирало. Поклав собі прийти додому, поки не почнуться дощі. Щоб наша хата ще була сповнена пахощів трав. Я був офіцером запасу і добився, що за три дні мене випустили з карантину — після того, як постригли й сфотографували.

Сталося так, що додому я прийшов пополудні. Світило вже негаряче сонце. Наша стара хата на пагорку блищала, а брунатні стебла мишію колихались на березі. Я розувся, почепив черевики на плечі і перейшов річку. Коли заходив у сад, думав, — не знаю чому, — що першим зустріну тата. Однак під горіхом коло паркана угледів дівчину. Вона читала книжку. Не почула, як і підійшов. Я сів по другий бік стола і зняв з каструлі кришку. Вона злякано здригнулася й притулилась до стовбура горіха. Я був в уніформі, хоч і без погонів та відзнак, і вона здогадалась, що я — Еуджен Фулга.

«Пан Фулга! — промимрила і замовкла. А тоді тихо: — Ви повернулись?» — «Хто ти? — спитав я. — Я довго не був удома і багатьох тут не знаю». — «А ви мене не пригадуєте? Ми познайомились у Яссах. Я сестра молодшого лейтенанта Іспаса. Ми катались на санках у Копоу». — «Ні, не пригадую...»

І це була правда, Тульгеш, я не пам'ятав її. Пізніше, набагато пізніше, однієї зимової ночі Єва розповіла мені, що в дитинстві боялася пантофлів, тітчиного подарунку, бо їй сказали, що вони зачаровані і, як тільки вона скаже неправду, самі налізуть їй на ноги і понесуть бозна-куди. І я згадав молодшого лейтенанта Іспаса та його сестру, яка тримала віжки і била батогом коней, що мчали крізь заметіль. Єва була тоді в останньому класі педагогічного училища, ходила в білій хустці і шкіряній куртці. Вона весело сміялась, і великі сніжинки блищали в її волоссі... Пильно подивився на Єву і спитав, чому вона пішла з Ясс, чому живе у нас. «Я ваша дружина», — відповіла вона. «Моя? Як це?» — засміявся я. «Вислухайте мене, а тоді я піду... Ваші батьки подалися в село і повернуться...» — «Якщо ти моя дружина, то підеш, коли захочу я». — «Добре, піду, коли скажете, коли побачите, що мені треба йти. А тепер я мушу розповісти, сказати...»

— Що сказати? — спитав Тульгеш. — Не крути, кажи прямо.

— Хотіла сказати мені, що була засуха і вона гинула з голоду... «Я гинула, — мовила Єва. — Ви повинні знати, що таке голод, це страшне лихо. І ось однієї ночі, вже й не знаю чому, згадала, що ви розповідали, яке багате ваше село, згадала, як воно зветься, згадала, що мій брат знайшов ваше прізвище у списку офіцерів, які пропали безвісти на війні і поїхала сюди, добиралася сім днів поїздом. І сказала старим, що я ваша дружина».

— Але ж у 1948 році вже не було засухи. Вона могла піти.

— Так, те саме сказав їй і я: «Ти могла піти, мусила піти!» — «Ні, — відповіла вона, — я зосталася, щоб віддячитись».

— Це дурниця. Війна і голод. Ніхто ніколи не думав про віддяку. Це ж безсердечно.

— Була інша причина, Тульгеш. Були старі. Вони прийняли її як невістку, і Євине чекання додавало їм віри. Старі вміють чекати. Од якогось часу життя людини стає лише тривалим чеканням. Але коли біля тебе є ще істота, якій двадцять один рік, і вона чекає, а потім має двадцять два роки і все чекає, а в двадцять три теж чекає, то чекання вже не здається таким чорним і безнадійним. Ти теж починаєш вірити, що смерть не могла забрати твого сина.

— Єва вірила, що ти повернешся?

— Ні, не вірила. Але важливо, що вона чекала. Вона ще мала час, могла гратися з ним. Минув би ще з рік, і старі самі б їй сказали: іди, Єво, ти досить чекала, іди і влаштовуй своє життя, поки ще молода. Потім мама сама казала це мені.

— Можливо, — погодився Тульгеш. — Але розповідай далі.

— Увечері мама постелила нам у світлиці, і тоді Єва по-справжньому стала моєю дружиною.

— Умгу! — гмукнув Тульгеш і знову почав перебирати намисто.

— Ти гадаєш, я її примусив! — сердито блимнув на Тульгеша Фулга. — Ми обоє того хотіли. Я не вважав, що цим вона мала заплатити за оті нещасні роки. Вона роздяглась, лягла біля мене і поклала долоню на чоло. Я поцілував її руку. А за стіною плакала мама, батько пив вино з сусідами, на вулиці хтось наспівував. І Єва сказала мені: «Якщо схочеш, я залишуся тут». Через місяць ми поїхали в місто, самі вибрали церкву, де буває мало людей, і повінчались. Ми стояли на колінах зі свічками в руках, і священик правив службу. Таким було наше весілля, таємне весілля, а старі думали, що воно відбулося давно, у Яссах. Ми поцілувались, я заплатив священикові, і ми вийшли. Сутеніло, дув холодний вітер, у вікнах світилося, ми звернули у під'їзд, щоб

вийти на головну вулицю. Єва зачепила якийсь ящик, мабуть, там був склад, бо за тим, що його звалила Єва, зі страшним гуркотом полетіли на цемент ще з десяток інших ящиків. У цю мить згори, з балкона, хтось гукнув: «Міліція!» І враз повідчинялись усі вікна, на нас посипалося картопляне лушпиння, сміття. Нікчемні людці! В темряві вони вважали себе сильними, ладні були бити і вбивати. Так само, як і свинарі, якими ти командуєш: вночі вони тебе підстерігають і гарчать, а вдень із шкури пнуться, щоб догодити тобі. Єва ненавиділа їх. Я думаю, що це вона з відрази до них поїхала і не хоче вертатися.

— Ти не можеш забути Єви, — сказав Тульгеш, — через те проклинаєш їх. А насправді жалієш і потай співчуваєш їм. Знаєш, дуже добре, що жоден з них не був, як про них кажуть, провідником або контрабандистом.

— Так, сам жоден не був. Але кожен мав там родича, приятеля або знайомого, і вони ховали його.

— Ну й лихий, лихий ти, Еуджен Фулга! Однак ти осел, так і знай! — заскрипів зубами Тульгеш.

Кутки його широкого рота тремтіли, а на високому лобі набрякли жили.

— Ти не маєш права ображати людину, на яку звалилося нещастя.

— Вони самі себе ображають. І підстерігають одне одного.

Вечір. У бараці Арізони, де стоїть дух горілки та пива, зібралися семеро колоністів, щоб відсвяткувати «суботу водяних млинів». Фулга, сидячи за столом, звідки добре видно стінку з пришпиленими фотографіями з ілюстрованих журналів, курить і слухає, як шугає по кутках барака вітер. Арізона, оперезаний фартухом, відкриває бляшанки з оселедцями, а з патефону, що стоїть під прилавком, лине повільна американська пісня про сумну безкраю рівнину і цокають кінські копита.

— Сьогодні треба б шоколаду, — каже Арізона.

— Зупини пластинку! — попросив парубок з групи «тимчасових».

Його звали Дестельніку. Тонкий, але гарно збудований. Біляві вуса підкручені, і говорить суворо, гнівно. Він налив склянки і повернувся до Томи, сорокалітнього чоловіка з коротко підстриженою бородою. Колись він був бухгалтером, а тут — обліковець.

— Говори, Томо.

Той глянув на нього, посміхнувся, але не знав, про що повести мову. Склав пальці на склянці і тільки й сказав:

— Ще рік нам тут бути! Дав би господь, щоб це був останній рік. Так, щоб повернулися додому всі здорові, де хліб солодкий і сам ламається на столі.

Він цокнувся з усіма й випив. Те саме зробили й інші.

— А який у вас Дунай? — спитав Арізона, накладаючи на бляшану тарілку рибу.

— Дунай? — повторив Тома. — Він сумний.

— Чому? — невдоволено озвався Арізона. — Тут, у нас, до його берегів сім кілометрів. Якщо ти маєш хатину і човна, то Дунай дасть тобі все, що треба.

— А в нас він сумний, — затявся Тома. — Який він тут, я не знаю, не бачив. Ми крутимося в цьому колесі і не маємо права вийти з нього, а воно не сягає Дунаю. Але яким він може бути, коли його берег підривають стада свиней?!

— Говори про щось інше, — порадив йому Арізона. — Не можна, сам знаєш, вести такі розмови. Бачите, ви ще нічого не навчилися. Навіть оце ваше свято — безглузда витівка. «Субота водяних млинів!» Сьогодні субота, гаразд. А де ж водяні млини? Не смішно.

— Згоден, не дотепно, — погоджується Тома. — А що, по-твоєму, смішно? Тебе, нас усіх, крім директора й трактористів, приведено сюди під вартою... Це смішно?

— І пан учитель Фулга, — мовив Арізона, — також не з власної охоти...

— Там, де є діти, мусить бути і вчитель.

— Ми говорили про те, що смішно і що не смішно, — вів далі Тома. — Ти, Арізона, продаєш нам напої і харч і не одержуєш ніякої платні. Робиш, що тобі звеліли. І не обдурюєш нас. Це добре. Те, що сталося з тобою, стосується тільки тебе. Ти побував і в тюрмі. А ми? Що з нами? Оселилися в чужих мазанках — тут земляна долівка, в кожній кімнаті ліжко, скриня для борошна і грубка. Все навпаки. А ми дотримуємось звичаїв тих країв, де Дунай сумний. Твоя правда, це не смішно. Вже два роки ми мелемо в паровому млині, кожного місяця четверо з нас, кому випадає черга, набирають два вози лантухів і їдуть, пропадають десь цілу ніч і вертаються з голови до ніг у борошні, дуже втомлені землею. Бо що нас убиває, то це чорна земля, похмура, крихка, неприязна, без річок, без лісів. Вони розповідають про величезну споруду, де гуркочуть вальці і з тріском обертаються кам'яні жорна. Але про наші водяні млини ми все-таки думаємо. Не смішно, звісно. Але там ми жили. Побачив би ти, яка там метушня зараз, у вересні. Вози, коні, люди!

— У наших коней гриви, а не мичка, — мовив Дестельніку. — З однієї гриви там зсукаєш мотузку, якою можна зв'язати весь район.

— Видно, ви були багаті, — мовив Арізона. — А з грішми можна все зробити. Я тутешній, з плавнів, бідна людина. Але біда не вибирає. Вона звалюється і на багатого, і на вбогого. Мені, на відміну од пана вчителя Фулги, подобаються й свині. Їхнє м'я-

со найсмачніше. Якби я мав гроші, то пізніше, взимку, зацементував би канаву, нарізав би свиней, наповнив канаву червоною кров'ю і найняв якусь жінку, щоб начинила ковбас, на цілий кілометр. Отак. Навіщо мені напихатися самою картоплею?

— Дай боже, щоб ми якнайшвидше повернулися додому, — заговорив дідок. — Там, зі своїми, я їв би саму мамалигу з цибулею, це мені байдуже.

— Колись усі повернетесь до своїх домівок, — запевнив Арізона. — Хто зостанеться живий.

— Якщо я помру, — попросив старий, — то заберіть мої кості туди. Не кидайте мене тут.

— Не турбуйся! — озвався Тома. — Заберу тебе туди, до мого двоюрідного брата Местекеняну.

— А хто такий Местекеняну? — спитав Арізона.

— Голова району. Влітку, за два місяці до того, як нас привезли сюди, я пішов до нього. Він головував уже три місяці. А два минуло відтоді, як він оженився. Голова саме збирався в села. «Їдемо зі мною, якщо хочеш поговорити», — сказав мені. Я сів у машину. А жінка йому з порога: «Ти будеш сьогодні на озерах? Привези мені чайку. Я ще ніколи не бачила чайок».

— Авжеж, — погодився Арізона, — тільки жінці може спасти на думку така дурниця. Тут є одна. Вона прокидається вночі і набридає своєму чоловікові: «Розкажи, що тобі снилося».

— Коли б у мене була така, перебив би їй щелепи. Ну розказуй про Местекеняну.

— Приїхали ми в село Мара і вийшли з машини. Озеро біля самісінького шосе. Местекеняну скликав працівників примарії і каже: «Піймайте мені, хлопці, чайку». Вони одразу в човни і заходилися ловити. Спеціальними сітками, які треба кидати здалеку. Але світило сонце, засліплювало їм очі.

— Треба було ловити на сильце, — сказав Арізона.

— Тоді ми поїхали далі, — розповідав Тома. — Їхали довго. Села безлюдні, а озер багато, вони блакитні й непорушні. Цілих три години розшукував Местекеняну людей, яких йому треба було.

— Та хіба хтось дурний, щоб виходити назустріч, коли їде комісія? — спитав Арізона. — Я відчуваю її за два дні. У мене починає свербіти тіло. Хоч би як чухався, не перестане. Хоч дряпай спину скреблом, не допоможе. І знаю напевне, що хтось нагряне.

— Коли приїхали в сьоме село, Местекеняну розсердився. Покликав чергового і кричить: «Де начальство? Приведи його сюди. Слухати не хочу, що не знаєш, де вони!» «Знаю, чом не знати?! — відповідає черговий. — Вони на озері, пішли ловити чайку». Розумієш, Арізона? Розумієш, пане Фулга? Местекеняну і досі там. А чому? Я кажу, що це його треба б пригнати сюди батогом. «Бери копай землю, доглядай свиней!» А ти що скажеш?

— Скажу, що тобі б краще говорити про щось інше, — порадив Арізона.

— Твоя правда, я надто балакучий. А про що говорити?

— Хоч би й про птахів, — мовив Арізона. — Але інакше. Ти, Дестельніку, — спитав у парубка з білявими вусами, — бачив коли-небудь дрохв? Отих диких птахів, великих, як індики? Не бачив. Ти пасеш свиней, і, напевне, свині їх лякають. Вони полохливіші за бекасів. Дрохв багато в тій частині, під Береганом, але ми не можемо податися туди. Потрібен дозвіл. А поки добудеш його, дрохва давно вже не там, подалася геть. Коли ти побачиш дрохву, то завмираєш на місці, в голові ніяких лихих думок, і тобі хочеться стиха наспівувати.

— Може, якоїсь ночі я піду туди, — задумливо мовив Дестельніку.

— Дурень! — вилаяв його старий, який не хотів умирати на рівнині.

— Дурень! — повторив і Арізона.

— Бачиш, Тульгеш, — сказав Фулга, — вони дратуються і самі роблять своє життя неможливим. Своє і тих людей, що поруч з ними. Якби говорили тільки про птахів, посидів би з ними. Кожен з нас щось знає про птахів. Я, а зі мною ще чоловік двадцять, сиділи цілий день під акацією і слухали, як висвистували два дрозди. А внизу, на воді, на нас чекав пароплав, інший мав прибути аж увечері. Хотілося бути якнайдалі від тих місць.

— Ти вмієш обвинувачувати, — відповів Тульгеш. — Але я також, якби не знав, що ти повернувся звідти і не мав жінки цілих шість років, міг би лаяти тебе за те, що ти одразу поволік Єву в ліжко, як повію. І ще міг би тобі сказати, що ти після того, як зробив її своєю жінкою, зі шкури пнувся, аби зникнути ще на рік.

— Але ж мене несподівано арештували! — обурився Фулга. — Я ніколи не виступав проти колективізації. В селі не любили мого батька і насолили йому, засудивши мене.

— Вірю тобі, — погодився Тульгеш. — У нас іноді порушують закон. Але ти повинен вірити й іншим. І насамперед — Єві. Коли щось підозрював, то не треба було її відпускати.

— Хотів і я чекати на неї. Вона мене ждала три роки, не знаючи, живий я чи ні. А потім ще рік. Думав собі — почекаю п'ять днів і скажу їй: «Я тебе ждав і думав лише про тебе».

— А тепер уже не ждеш?

— Жду, Тульгеш. Але вона не вернеться. Хто побував на морі, вже не може повернутися в цей сморід. І знаю, чого боїться.

— Чого?

— Усього, що залишила позаду. Це я збагнув, відколи живу сам. Пам'ятаєш, на тій листівці, яку прислала мені з моря, писала: «І прокляла озеро Капернаум». Є озеро між Урзічень і Слобозією, зветься Глибоке, я ж називаю його Капернаум. Коли я вийшов з тюрми, то подався з Євою туди відпочивати. Сім'я, що через мене залізла в борги по саме нікуди — батька тоді звільнили з роботи — не могла дати грошей, щоб ми поїхали кудись в інше місце. Це озеро на рівнині, солоне, повне мулу і плазунів. На його берегах стоять полотняні намети. Можеш уявити, хто туди приїжджає: ревматичні діди із засуканими до колін кальсонами. Вони смажаться на сонці далеко один від одного, бо соромляться знайомитись. І ще бідні міщухи. На плитах, складених з кількох цеглин, димлять горщики й каструлі, циганки продають кавуни та варену кукурудзу, а гімназисти з сусідніх сіл гуляють з дівчатами. Розумієш, чого вона боїться?

— Так. Але поки я тут, нічого не станеться, — сказав Тульгеш. — Запевняю тебе. Я все знаю.

В цю мить хтось тихо постукав. Тульгеш перестав гратися з намистом, Фулга підвівся і відчинив двері. На порозі стояв Йон Мохряну. Зняв каптур, відстебнув од гумового плаща й зібгавши засунув за пояс. Високий, трохи згорблений, він, здавалося, виник із заметілі. Простягнув руки до грубки — так роблять селяни, коли опиняються біля вогню — і заходився потирати широкі долоні.

— Тільки що забрали Тому, — сказав. — За розмови, які він тут вів.

Тульгеш здригнувся і зблід. Фулга похмуро посміхнувся.

— Бачиш! — мовив до Тульгеша якось сумовито і водночас ніби тріумфуючи.

І Тульгеш враз збагнув той жест, з яким Філіп загнав ножа в спину кабана.

— Іди! — попросив він Йона. — Залиш нас самих!

І коли Йон вийшов, упав ліктями на стіл, довго мовчав, не зводячи очей з картини, на якій Єва терла об траву босі ноги.

Вітер, який вдень лише колихав бур'яни, тепер подужчав. Зійшов місяць. Обабіч шосе, збігаючи двома рядами в ніч, гойдалися тополі. А обрій тонув у тьмяному світлі.

Йон побачив стада. Свині посувалися поволі, риючи землю. І огидний сморід, що йшов од тисяч морд, залягав між хатами, просочував траву, одяг.

Жуючи в'язку цукерку, він перетнув вузьку стежку, біля якої ріс єдиний у поселенні бук, обійшов хату, де плакала дитина. Ступивши до барака з напоями, накрутив патефон.

Ковбой приходить і зникає,
Шерифові — хоч сядь та й плач.

Насос невдало вкрутили в бочку з пивом, і в цинкову миску, повну брудних склянок, стікала піна. На пляшки, що вишикувались на полицях, падало світло лампи, і вони блищали й світилися, наче очі кішки.

Йон слухав пісню, цокотіння копит по скелі, шурхіт піску. І водив пальцем по розпоротому череву оселедця, який лежав у банці з олією. В ній плавали зерна перцю та два кружальця моркви.

— Арізона!

Йон повільно підвів голову, закліпав червоними повіками.

— Я сидів у рові й чекав на тебе.

— Хочеш випити? — спитав Йон.

— Арізона, ти продав Тому!

— Схаменись! — стрепенувся Йон. — Ти верзеш дурниці.

— Тільки ти міг виказати його...

— А йди ти до біса, бовдуре! Я...

Коротко блиснуло межи очі якесь полум'я, гаряче, приголомшливе. Йон упав, ухопившись руками за шию коня, що мчав у якісь незнані гори чи темну долину, і з'єднався з Некулає Мохряну — тільки це єднання було пізнім — в землі. Потім земля потече в Дунай, з потрощеними кістками, роздертими кіньми і утопленими жінками, — трагічне єднання землі і води, і вітру, немилосердний біг у забуття.

Двері в бараці рипіли цілу ніч, навколо була тільки ніч, і скіфський степ, чорна земля, а хмари наче зняті з покинутих церков.

— Це той, що топить пароплави, — сказав удень Еуджен Фулга.

— Не розумію, — відповів Тульгеш, стоячи біля стіни з фотографіями акторів.

— Це той, що топить пароплави, — повторив Фулга. — Й іноді навіть до того, як їх збудують.

. . . . . .

І тоді ангел сповістив утретє, повідомляючи про народження.

Браїла — Сінайя — Могошоайя, 1961—1968.

АНДРЕ МОРУА

ОЛІМПІО, АБО ЖИТТЯ ВІКТОРА ГЮГО

РОМАН

Переклад з французької
Юрія КАЛИНИЧЕНКА
за редакцією Анатоля ПЕРЕПАДІ

ЗА МІСЦЕ В ТЕАТРІ

На «Ернані» я був не в червоному камзолі, а в рожевій жилетці. Це дуже важливо.

Теофіль Готьє

1829 рік був для працелюба Гюго одним із найплідніших. Він почав писати «Собор Паризької богоматері», складав багато віршів, а передусім хотів завоювати театр. П'єсу «Кромвель» ще не ставили, але романтики слушно вважали, що публіка вимагає тепер чогось іншого, ніж псевдокласичні трагедії. Те, що Корнель, ба навіть і Расін, були великі, могли заперечувати хіба що фанатики. Але їхній геній відводив багато місця умовностям: трьом єдностям, античній або східній темі, піднесеній мові — всім тим правилам, що в XVIII віці в руках посереднього таланту породжували банальність і монотонність. «Невід'ємними атрибутами, — писав Віньї, — були вестибюлі, що нікуди не вели, особи, що нікуди не йшли й говорили про незначні речі і то якось нерішуче, невиразно, самими натяками, переживали ніжні почуття, дозволені пристрасті й кінчали або граціозною смертю, або вдаваним зітханням. Пуста фантасмагорія! Тіні людей серед тіней природи! Порожні королівства!..»

Тож нічого дивного, що публіка вподобала мелодраму. Піксерекур, бульварний Шекспір, дав глядачеві новий взірець — герой, героїня, зрадник, блазень — і, набагато випереджаючи передмову до «Кромвеля», поєднав гротескне з трагічним. Сам великий Тальма казав Ламартінові: «Не пишіть більше трагедій, пишіть драми».

1822 року один директор театру, Жан-Туссен Мерль, людина ділова, запросивши трупу англійських акторів зіграти Шекспіра, зіткнувся з упертим опором лібералів. Людовіка XVIII вважали за людину проанглійських настроїв. Цього виявилося достатньо, щоб «Макбета» освистали. Афіші Мерля незграбно повідомляли: «Отелло» найславетнішого Шекспіра у виконанні найвірніших слуг його величності короля Англії». Партер вигукував: «Не хочемо чужинців! Геть Шекспіра! Це лейтенант Веллінгтона!» Мерль капітулював, і, щоб побачити англійську трупу в Парижі, довелося чекати 1828 року. Клімат тепер уже зовсім інший, трупа — чудова: Кін, Кембл і чарівна Гаррієт

Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 9, 1971 р.

Смітсон. Успіх був такий, що не одному письменникові захотілося перекласти Шекспіра на французьку мову. Еміль Дешан і Віньї зробили вдвох переклад «Ромео і Джульєтти», а Віньї невдовзі взявся за «Венеціанського мавра», з допомогою, безперечно, дружини-англійки.

1822 року Гюго написав за романом Вальтера Скотта «Кенілворт» п'єсу «Амі Робсар». Він поклав її в шухляду, згодом не раз повертався до неї, переробляв, але не вірив, що з неї щось вийде. Нарешті він поставив її в «Одеоні» під ім'ям свого шурина Поля Фуше, котрий мав тоді ледве сімнадцять років і не виявив до цього заходу аніякісінького інтересу.

Поль Фуше до Віктора Гюго, січень 1828 року: «Через кілька днів дають цю нещасну «Амі Робсар»; єдиним для мене зиском буде репутація фігуранта, людини, що позичає своє ім'я. Все-таки декотрим людям не щастить...» П'єсу публіка прийняла гірше, ніж можна було сподіватися, і Гюго обачно відмовився від неї. **Віктор Гюго до Віктора Паві,** 29 лютого 1828 року: «Ви вже знаєте про цю прикрість, що сталася з Полем. Це, звісно, нещастя невелике... Я зарадив йому, як тільки міг. Зрештою, це я у всьому винен. Плебеї-інтригани, що освистували «Амі Робсара», були переконані, що освистують цим самим «Кромвеля». Нікчемна інтрижка в класичному дусі, не варта зрештою того, щоб про неї говорити...» Можливо, було б краще й не згадувати про неї зовсім.

Гюго вирішив спробувати сили під власним ім'ям, цього разу вже на іншу тему: «Маріон Делорм» (первісна назва п'єси — «Дуель за часів Рішельє»). Дія п'єси відбувається за часів Людовіка XIII; це досить банальна історія куртизанки, очищеної коханням до серйозного й незіпсованого юнака Дідьє, гарного й похмурого, істоти фатальної, вигнанця, що забезпечувало йому симпатію автора, глибоко враженого драмою Лаорі. Віктор Гюго прочитав на цю тему численні памфлети, мемуари, історичні праці, «Сен-Мара»; Віньї навіяв йому образ романтичного Рішельє, «людини в пурпурі»; він дуже слушно підхопив тон «Смішних манірниць»: багато віршів було гарних. Словом, драма була високохудожня, справляла враження викінченого, довершеного твору, як і все, що писав тоді Гюго.

Барон Тейлор попросив прочитати п'єсу, і Гюго прочитав її 10 липня 1829 року в «покої з золотою лілією» в товаристві всіх друзів: Віньї, Дюма, Мюссе, Бальзака, Меріме, Сент-Бева, обох братів Дешан, Вільмена і художників, які бували в цьому домі.

«Віктор Гюго читав сам і читав добре... Треба було бачити це обличчя, бліде й гарне, і передусім його очі, застиглі, трохи неспокійні, що в момент збудження блищали, наче блискавки... П'єса була цікава й могла викликати захоплення, але в ті часи звичайне захоплення не мало великого значення. Треба було стрибати, тремтіти, вигукувати разом з Філамінтою: «Вже не можу! Я млію! Помираю з розкошів!» Щохвилини лунали тихі вигуки, хтось впадав в екстаз. Маленький Сент-Бев кружляв навколо великого Віктора... Знаменитий Александр Дюма, який не був ще тоді відступником, у захваті вимахував своїми довжелезними руками. Пригадую навіть, що після читання він схопив поета і, піднявши його, як Геркулес, у повітря, вигукнув: «Ми понесемо вас до слави!» Подано прохолодні напої й солодощі: бачу й досі, як велетенський Дюма запихається тістечками і повторює з набитим ротом: «Чудово! Чудово!» Ця комедія, що так весело доповнювала ту похмуру драму, кінчилася лише о другій годині ночі».

14 липня Театр-Франсез зустрів п'єсу оплесками. А через три дні Віньї читав «Венеціанського мавра» перед тією ж самою аудиторією, збільшеною численною світською публікою. «Щохвилини називали,— пише Тюркеті,— якогось графа чи барона». **Віньї до Сент-Бева,** 14 липня 1829 року: «Сімнадцятого, в п'ятницю, точно о пів на восьму «Венеціанський мавр» житиме і вмиратиме перед вами, мій друже...» П'єсу було сприйнято з такою ж самою теплотою, як і «Маріон Делорм».

Всемогутня тоді цензура дозволила виставити «Мавра» і заборонила «Маріон». Віконт де Мартіньяк схвалив рішення цензури; він вважав, що портрет Людовіка XIII, як його подав поет, таїть у собі небезпеку для монархії. Віктор Гюго, переконаний, що не погрішив проти історії, звернувся від міністра до короля і був незабаром прийнятий Карлом X у Сен-Клу. Звіт про цю зустріч, де король виявив доброзичливість, а поет — щирість і шанобливість, з'явився в «Ревю де Парі» за підписом директора часопису Луї Верона; насправді текст вийшов з-під пера Сент-Бева, з намови самого Віктора Гюго. Поет сказав Карлові, що з часу «Весілля Фігаро» на світі багато чого змінилося. За абсолютної монархії опозиція, вимушена до мовчанки, намагалася здобути права голосу в театрі; при конституційному ж режимі, разом із Хартією, преса стала запобіжним клапаном. Король пообіцяв особисто прочитати «небезпечний» четвертий акт. Прочитавши, він підтвердив заборону. Але оскільки Гюго був поетом, завжди зичливим до трону, то спробували власкавити його гнів доказами прихильності й запропонували нову пенсію в дві тисячі франків. Він листовно, з гідністю, відмовився.

Віктор Гюго до графа де ля Бурдонне, міністра внутрішніх справ, 14 серпня 1829 року: «Прошу, ваша високість, переказати королю, що я благаю дозволити мені й надалі зберігати те саме становище, яке я мав, перш ніж він знову виявив до мене

свою доброту. Що б там не сталося, мені нема потреби повторювати запевнення, що нічого ворожого не вийде з-під мого пера. Від Віктора Гюго король може сподіватися лише доказів вірності, лояльності й відданості...»

І незабаром — працьовитість його видається просто-таки неймовірною — він починає писати нову драму «Ернані». Ім'я героя запозичене від назви іспанського містечка, яке він проїжджав у 1811 році; сюжет нагадував «Маріон Делорм». Епіграфом узято: «Tres para una». Троє чоловіків б'ються за одну жінку — один молодий, сміливий, запальний вигнанець, як і слід сподіватися,— це Ернані (відповідник Дідьє); другий немилосердний стариган дон Рюї де Сільва; третій — імператор і король Карл V. Джерела маловідомі, очевидно, романсеро, Корнель, іспанські трагедії; певно також те, що поет з особистих листів до нареченої зачерпнув багато любовних мотивів. «Ернані» — це драма, яку він сам пережив з Адель. Боротьба двох молодих коханців проти фатальності нагадала власне минуле. Стосунки дядька — Карла V — міщанина і деспота, з гарненькою племінницею, часто викликали вибухи ревнощів у Гюго. Бажання вмерти після першої ночі кохання властиве молодому Вікторові. Часто «Ернані» порівнюють із «Сідом». Це дуже й дуже слушно. Умовності різні, а героїчний клімат той самий. Та в Гюго більше пишномовності й «нагромадження зооморфічних метафор»: лев, орел, тигр, голуб.

Драма була написана в неймовірно короткий строк. Гюго розпочав її 25 серпня, закінчив 29 вересня, друзям прочитав 30 вересня, а в Театр-Франсез 6 жовтня, де її було сприйнято з овацією. Цензура не без опору дала згоду, і навіть розійшлася чутка — щоб винагородити афронт, учинений «Маріон Делорм». Віньї лютував, бо «Ернані» мали ставити раніше за «Венеціанського мавра». В гуртку вже заговорили про сварку, коли «Глоб» опублікував листа Гюго в чисто кастільському дусі: «Я прекрасно розумію, що завжди, незалежно від того, коли п'єсу прийнято до постановки, «Отелло» міг би бути зіграний перед «Ернані», але «Ернані» перед «Отелло» ніколи...»

Що ж сталося? А те, що актори театру Комеді-Франсез, ображені зверхністю, з якою Віньї ставився до них на репетиціях, самі запропонували віддати першість Гюго. Але він знав, що йому всі люто заздритимуть. «Страшенна буря збирається над моєю головою. Ненависть усієї цієї журналістської зграї така, що все, що свідчить на мою користь, вони вже не беруть до уваги...» — написав він у листі до Сент-Бева. Справді, в підвалах газет Жанен Лятуш гострили вже зброю, котра мала прислужитися як проти «Отелло», так і проти «Ернані». Віньї не визнавав цієї солідарності. Тим часом якийсь В'єнне однаково засудив «двох молодих безумців, чиї безглузді доктрини торують шлях абсурдній літературі». І, як приклад цього «руйнівного, авантюристичного духу, що не визнає нічого святого», дратівливий класик процитував три рядки з «Венеціанського мавра»:

То завтра ввечері, чи у вівторок вдень,
Чи краще ввечері, чи в середу, ачень
Уранці, час давай призначимо з тобою...[1]

«Отелло» ставили першим, але вирішальна битва мала розгорнутись довкола «Ернані».

ET NE NOS INDUCAS...[2]

Душа кололася моя об терн бажань...
Сент-Бев

Протягом усього 1829 року Гюго працював з ранку до вечора, а іноді й з вечора до ранку; він писав, бігав до театру та видавців або блукав старим Парижем навколо Собору Паризької богоматері; часто віршував на ходу, гуляючи в Люксембурзькому саду. Сент-Бев узяв собі за приємну звичку приходити на вулицю Нотр-Дам-де-Шан щодня по обіді, а то й двічі на день. Він заставав мадам Гюго саму біля місточка в саду. На траві гралися діти. Сент-Бев довгий час був «якоїсь невизначеної думки про неї», що зумовлювалось «витонченою повагою». Але, лишаючись з нею наодинці, він помітив, що вона, коли поблизу не було її знаменитого чоловіка, не проти того, щоб поділитися сімейними таємницями. Сент-Бев, який любив грітися біля чужого гніздечка, мав природжений смак для ролі сповідника. «Він народився, щоб носити сутану,— скаже згодом про нього Паві,— і я пригадую, як одного разу він признався: «В інший час я був би духовним і охоче став би кардиналом...» Але цей священик, який розминувся з покликанням, не міг вирішити, хто йому ближчий — трапісти чи телемці. Ніхто, зрештою, не пояснив краще цієї його поведінки, як він сам: «Мене цікавили звичаї, норови, подробиці життя якогось дому: новий інтер'єр був для мене милим серцю відкриттям; ще з порога мене охоплювало якесь хвилювання; за мить я зачаровано спостерігав картину, домислював найменші деталі. Але замість того, щоб використати як слід цей свій природний талант і вчасно поставити йому справжню мету, я скеровував його помилково до цілей, зовсім протилежних, зробив із нього оманливе й згубне мистецтво і провів більшу частину своїх днів і ночей, блукаючи довкола парків, наче злодій, і мріючи про гінекеї...»

[1] Тут і далі вірші подаються в перекладі Михайла Литвинця.
[2] І не введи нас... *(лат.)*

Про те, що він тоді відчував, Сент-Бев щиро признався у віршах до мадам Гюго:

Як тягнеться життя у літні довгі дні,
І сум який тяжкий той час несе мені!
Не світло лагідне, а сонце, пил і спека;
Лиш ранок відійде, я жду, щоб день пригас, —
Коли ополудні проллється, як із глека,
О третій я люблю відвідувати вас;
Саму заставши вас, — о мати і дружина! —
І діти ваші там, на галяві, незмінно,
І муж пішов кудись помріять, погулять, —
Проте я входжу, й ви, краса, мене сідать,
Не звівшись, просите; бесідуєм, і щиро
Я одкриваю вам і серце, й біль без міри,
І молодість свою, що швидко відплива,
І чую приязні на відповідь слова...
Говоримо про вас і щастя вселюдське,
Що понад шляхом вам лягло, як тінь, легка,
Про ваших діточок, що в радощах завважу,
Про мужа славного — велику гордість вашу;
Й коли закінчиться блаженне і просте
Оповідання, то, сумні, ви додасте,
До неба синього зіниці чорні звівши:
«Чи є десь на землі за мене щасливіша
Хоча б одна з жінок, — я віри не пойму,
Та іноді, бува, не відаю чому,
Печаль охопить враз, я плачу і зітхаю,
І чари сипле знов життя мені без краю;
І ще гарніший світ, ще зеленіший луг,
Ясніші небеса, й чистіше все навкруг,
І ще миліший муж, як в перші любі роки,
І діти радісні, і чути їхні кроки,
І легший і м'який вітрець, що й не дихне, —
Та навертає щось таки до сліз мене...»

Чому ж вона плакала? Бо плачуть усі жінки; бо так любо, коли нас хто пожаліє; бо шлюб з геніальною людиною іноді здається тягарем; бо її знаменитий чоловік до того ж ще й невгамовний і ненаситний коханець; бо вона вже народила четверо дітей і боялася мати більше; бо почувала себе якоюсь пригнобленою. Сент-Бев остерігався будь-яких необачних слів, співав хвалу Вікторові, але запевняв, що його зв'язує з чарівною співрозмовницею «братерство болю», і дозволяв їй помалу «навертати його знову до господа».

Згодом у листі до Гортензії Аллар він напише: «Свого часу я трохи займався християнською міфологією; вона вже випарувалась, а тоді це було, як для лебедя Леди, способом наблизитися до красунь і снувати найніжніше кохання...»

У 1829 році він був ще далекий від такого цинізму. Не зовсім одірваний ще від віри свого дитинства, він охоче дозволяв «навертати себе» жінці, чия краса так бентежила його спокій. Вони розмовляли про бога, про безсмертя; Сент-Бев цитував святого Августина і Жозефа Делорма: «Я дуже хотів би, боже; я хочу; чому ж я не можу?» Адель Гюго пишалася, що людина, відома в літературних колах своїм небуденним розумом, сприймає розмови з нею поважно. І вона теж мала чим похвалитися — з хистом малювала, писала непогані вірші,— але спільне життя з метромегоїстом іноді приносило їй незаслужені образи. Сент-Бев гоїв цю вражену гордість. Час від часу мати родини дозволяла собі якийсь жест кокетства, навряд чи й свідомий. Коли зима прогнала їх із саду, Адель приймала друга в своїй кімнаті. «Байдужа до дрібниць», вона іноді залишалася в негліже. Вечорами, коли Гюго затримувало щось у місті, двоє покинутих допізна засиджувалися біля захололого каміна: «О ці хвилини! Найпрекрасніші, найщасливіші в моєму житті... Ці спогади принаймні не змушують мене червоніти...»

Подорожуючи, Сент-Бев писав до Віктора й міг розкошувати щастям, відомим лише закоханим, прохаючи переказати привіт мадам: «Усе це для Вас, мій дорогий Вікторе, і для мадам Віктор; передайте, що мені бракує її товариства, я напишу їй з Безансона...»

Сент-Бев до Адель Гюго, 16 жовтня 1829 року: «Справді, мадам, що за нерозважлива думка спала мені в голову, щоб так без підстави покинути Ваш гостинний притулок, зректися щирих і підбадьорливих слів Віктора та своїх щоденних двох візитів, один з яких призначався Вам. Я все ще караюсь, бо відчуваю порожнечу... Моє життя кинуте на поталу всім вітрам, і, як дитина, я шукаю поза собою те, що може вийти лише з мене самого. В моїй шаленій нуді й постійному блуканні є тільки одна точка, стала і певна, що підтримує мене, — це Ви, Віктор, ваша сім'я і дім...»

Оскільки у Віктора боліли очі, Адель запропонувала, що відповість сама, і він допоміг їй скласти Сент-Беву листа. Віктор і в голові не покладав ревнувати до нього. Сент-Бев був його другом і щонайменше годився в спокусники. Та й Сент-Бев з Адель вірили в цілковиту невинність своїх почуттів, але диявол наблизив той день, коли Адель так усе влаштувала, що Сент-Бев, прийшовши о третій, побачив, як вона саме розчісується:

Відкинула назад ти хвилю теплих кіс;
Я вийти вже хотів, ти ж мовила: «Лишись!»
Стояла, і дощем з-під пальців полилося,
Запахши квітами, розпущене волосся.
За зброю — гребінець, і чорний свій шолом
«Безсмертна» молода здіймає над чолом.
Такою ти мені, з лиця, як Дездемона,
О воїнко моя, з'явилась невгомонна,
Божественна була...

Така гра навіть небезпечна, точніше, дуже небезпечна для заміжньої, чесної жінки. «Хвилювання підкупає, неспокій заразливий; кожен її жест, кожне слово, здавалось, заохочували. Я сказав би, що її волосся, недбало зібране на потилиці, розсиплеться одного дня й сховає твоє обличчя; її постать, мов розквітла квітка, випромінювала запах насолоди...»

Першого січня 1830 року Сент-Бев прийшов на вулицю Нотр-Дам-де-Шан. Він приніс іграшки дітям і водночас хотів почитати друзям передмову до «Втіх». Вона була адресована Вікторові Гюго й оспівувала дружбу, що має бути союзом душ перед богом, бо всяка інша дружба зрадлива й нетри-

вала. Через чоловіка кілька фраз про чисті й побожні почуття призначалися й для його жінки. Два вірші, вельми інтимні й досить вдалі, були присвячені мадам Гюго. Віктор, як завжди довірливий, не добачив у них нічого поганого, та й Сент-Бев був щирий: «Втіхи» в моєму житті — то був тільки певний період, шість небесних і скороминущих місяців...» Так, протягом шести місяців він переживав гарний роман і думав, що він невинний, і розчулювався над самим собою: «Чому від ранніх літ у моєму житті не було ангела?» О, коли б так, як у його друга, поруч нього жила біла красуня, ніхто не бачив би, як він блукає «без думки, без мети з похиленим чолом...» чи тулиться до стін, «свій геній тягнучи каліки соромливо», як разом із Мюссе він відвідує недоброї слави місця й марно намагається свою гіркоту й меланхолію заглушити розпустою, хоч часто, зрештою, до неї й не доходило, бо Сент-Бев не був Геркулесом.

Новий, 1830 рік поклав, на жаль, кінець тим небесним і скороминущим дням. Січень для подружжя Гюго минув у сум'ятті. Репетиції «Ернані» в Комеді-Франсез перетворювалися на запеклу війну між автором і акторами. Звичайно, цей гарний і молодий автор здавався їм безмежно привабливим й аж «промінився генієм та славою». Але їх вражали панібратський тон, палка пристрасть, смерть на сцені. Всевладна мадемуазель Марс, яка на репетиції справді була дуже сумлінна, щодня наражала поета на якусь прикрість. Гюго, холодний, спокійний, ввічливий і суворий, тамуючи гнів, спостерігав за цією дратівливою богинею. Й одного дня терпець його таки увірвався, і він попросив мадемуазель Марс віддати роль доньї Соль. «Безперечно, ви — жінка великого таланту,— сказав він їй,— але є одна річ, якої ви, здається, не помічаєте й про яку доведеться вас попередити: а саме — я теж, мадам, чоловік великого таланту; прошу взяти це до відома й відповідно до мене ставитися». Мадемуазель Марс скорилася.

Віктор Гюго, зайнятий репетиціями, був тепер гостем у власному домі. «Ви знаєте, який тягар пригнітив мене нині, придушив, придавив, розчавив,— писав він до своїх друзів.— Комеді-Франсез, «Ернані», репетиції, закулісне суперництво акторів, акторок, інтриги газет і поліції; а з другого боку, мої особисті справи теж дуже заплутані: ще не ліквідовано спадщину мого батька... Наші піски в Солоні продаються вже півтора року; доводиться судитися з мачухою за будинки в Блуа... отже, останні рештки такої великої спадщини не приносять нам нічого, крім судових процесів та клопоту. Отаке моє життя, і як тут знайти час для друзів, коли не маєш його навіть для самого себе?..»

І це тоді, коли він поставив собі за мету бути взірцевим чоловіком і батьком, він перестав належати родині. «Ернані» будь-що мав принести йому успіх, бо судова тяганина поглинула всі родинні заощадження. Адель допомагала чоловікові в цій боротьбі, що мала їх урятувати, бо її гаманець теж був порожній. Невдача «Амі Робсара» показала їм, що таке сила клаки, і Гюго вирішив будь-що заповнити театр у день прем'єри власним військом, якого йому не бракувало. Стати на захист найбільшого поета Франції проти перук класицизму вважав за справу честі кожний молодий художник. «Хіба не природно було протиставити молодь — недолугості, чуприни — лисим черепам, ентузіазм — рутині, майбутнє — минулому?» Жерар де Нерваль, якому доручено набрати прибічників, мав повні кишені червоних квадратних аркушиків з таємничою печаткою: Hierro. Це був вигук Альмогавара: Hierro despiérta te! (Залізо, прокинься!

Сент-Бев, приходячи тепер щодня о третій годині, заставав мадам Гюго в оточенні гривастих хлопців, які схилялися над планом театральної зали. Жінок завжди приваблюють герої, а вона цікавилася битвою, від якої залежала слава її чоловіка й достаток дому. Адель мала тільки двадцять п'ять років, і ці молоді ентузіасти, здавалось, розбудили її з постійної задуми. Безперечно, молода гвардія доброзичливо приймала «вірного Ахата», ад'ютанта метра. «А, це ви, Сент-Бев,— кидала Адель,— добридень. Сідайте. Ми саме в розпалі битви, як бачите...» Він був у відчаї, що не заставав уже її саму, ревнував до цих вродливих молодиків і сердився на Гюго (хоч і не усвідомлював собі цього цілком ясно), що той з цілковитою довірою розраховує на його похвалу в пресі, тимчасом як велемовність цієї драми була для нього антипатична. Сент-Бев був неспроможний сприйняти стихійний розмах «Ернані», а це його принижувало: водночас він розумів, що не хоче цього. Звідси його нехіть до всієї цієї затії, меланхолія й пригніченість від того, що гостинне гніздечко «таке галасливе й таке брудне. Виходить, не можна вже бути самому з дорогими твоєму серцю людьми? О, яка прикрість, який сум!..»

Невдоволення, яке не знаходить собі виходу в звіряннях, зростає, загрожує вибухом. За кілька днів перед прем'єрою він пише до Гюго неймовірно жорстокого листа, в якому виправдується за те, що не дасть статті про «Ернані»:

«Правду кажучи, коли я бачу, як Ваше життя принесено всім у жертву, як у Вас немає вільної хвилини, як давні благородні друзі залишають Вас, а їхнє місце займають дурні чи божевільні, як на Вашому обличчі з'являються зморшки й гримаси невдоволення, котрі годі пояснити лише працею чи високими задумами, мені лишається тільки

сумувати, жаліти за минулим, зробити прощальний жест і зникнути, сам не знаю куди...

Я не можу тепер і п'яти хвилин думати про «Ернані» без того, щоб ці сумні висновки не снували в моїй голові; я не можу не думати про ту дорогу битв і одвічних поступок, на які Ви йдете, про Вашу ліричну чистоту, нині заплямовану, про тактику, яку Вам доведеться застосовувати при кожному своєму кроці, про ницих людей, з якими Вам доведеться стикатися і тиснути їм руки. Я кажу Вам усе це не для того, щоб відвернути Вас від прийнятих рішень, бо люди такого розуму, як Ви, непохитні й повинні бути непохитні — таке вже їхнє покликання. Я кажу це для того, щоб пояснити Вам свою мовчанку й відмову...

Порвіть усе це й забудьте. Щоб цей лист не додав Вам ще одної прикрості до стількох Ваших прикростей. Але я відчував потребу написати до Вас, бо ми вже не можемо більше говорити віч-на-віч, Ваше родинне вогнище видається мені тепер спустошеним. Постійно Ваш, хоч невтішний

СЕНТ-БЕВ».

«А мадам? Та, чиє ім'я не повинно дзвеніти на Вашій лірі інакше, ніж коли слухаєш Ваші пісні, впавши навколішки; та сама, яка щодня, виставлена напоказ перед очі невігласів, роздає квиточки більш як вісімдесятьом молодим людям, з якими тільки вчора встигла познайомитися; ця чарівна невимушеність, справжня ціна дружби назавжди втратила свіжість серед натовпу; слово «відданість» збезчещено, корисливість цінується понад усе разом з матеріальними підрахунками!!!»

Постскриптум писано навскоси, на берегах, і почерк видає лють. Цей божевільний вибух про мадам нагадував сцену ревнивого коханця, і дивно, як Віктор Гюго його стерпів. Тепер він уже не міг мати ніяких сумнівів щодо природи почуттів Сент-Бева. Але довкола вирувала битва, і кожне непорозуміння зі своїми прибічниками послабило б її. Отож обидва письменники співпрацювали й далі пліч-о-пліч. Сент-Бев від імені «друга, обтяженого надміром праці» розсилав шанувальникам квитки в партер. У день прем'єри (25 лютого 1830 року) він прийшов до театру разом з Гюго за вісім годин до початку вистави, щоб у неосвітленій залі спостерігати прихід вірних прихильників. Молодий Теофіль Готьє, очолюючи цілий загін червоних квитків, надяг свою знамениту рожеву жилетку, ясно-зеленого кольору панталони й фрак із вилогами з чорного оксамиту. Йшлося про те, щоб ексцентричністю вбрання вразити філістерів.

Ложі хизувалися химерними зачісками новочасної школи, а тим часом молоді художники, поглядаючи на лисі голови класичної школи на балконі, гукали: «Лисих на гільйотину!» Ці письменники, художники, скульптори, що складали залізну гвардію, були аж ніяк не «збіговиськом нехлюйних волоцюг». Розтикані по всіх кутках, де міг би причаїтися свистун, вони хотіли бути захисниками вільного мистецтва. Їхнє завзяття свідчило про силу. Це була епоха, сповнена ентузіазму й поривів, коли роялісти і ліберали, романтики і класики зчіплювалися в театрі, перш ніж почали битися на барикадах.

Нарешті пролунало три удари. Уже перший вірш викликав сварку. «Потаємні двері» — «Котра година?» — «Скоро північ» — усе це вражало одних і захоплювало інших. Якби не страх перед загонами Гюго, шепіт невдоволення переріс би в голосні протести. Обидві армії не спускали одна з одної очей. Фраза: «Я з твого почту, пане! З твого почту я» — різонула по «численному племені лисих нестерпною пилкою». Але лицарі-ернанці не дозволяли жодного поруху, жодного жесту, жодного звуку, які б не свідчили про захоплення й ентузіазм. На площі Театр-Франсез під час антракту видавець Мам запропонував Гюго п'ять тисяч франків за право видання п'єси. «Ви ще не знаєте, що купуєте! Успіх може зменшитися».— «Але може й зрости. В другому акті я подумав запропонувати вам дві тисячі; після третього — чотири; зараз пропоную вам п'ять... Боюся, що після п'ятого акту мені доведеться запропонувати вам десять тисяч». Гюго вагався. Та Мам простяг йому п'ять тисячофранкових банкнотів. На цю хвилину в домі на вулиці Нотр-Дам-де-Шан не лишилося й п'ятдесяти франків. Гюго взяв банкноти.

Коли вщухли останні оплески, «вся зала повернулася до прегарного жіночого обличчя, блідого ще після ранкових турбот і хвилювання вечора; тріумф автора відбивався й на другій найлюбішій половині його власного «я».

Після вистави редактори «Глоба» зібралися в друкарні газети. Тут був і Сент-Бев з Шаряєм Маньєном, який мав написати статтю. «Ми дискутували, вихваляли, робили зауваження, але до самої радості тріумфу разом з іншими почуттями домішувався ще й неспокій. Як саме виступить «Глоб»? Чи підтримає він успіх п'єси, що зрештою лише наполовину відбиває його теорії? Співробітники вагалися; я вже не знав, що й думати, як раптом один із дотепних редакторів (а був то не хто інший, як пан Дюшатель, згодом міністр фінансів) гукнув через усю залу: «Давай, Маньєн, пиши: чудово!» Отож «Глоб» пише про перемогу. Зате «Національ» займає ворожу позицію й нападає на друзів автора, «що не знали ні міри, ні добропристойності». Треба було порадити вірній сторожі не ляпати по щоках своїх сусідів. Наступні вистави Гюго організував з такою самою пересторогою. Завжди ті

самі вірші викликали невдоволення. Еміль Дешан радив усунути: «Цей дід нахабство має ще кохати!» Щоденник Жоані (виконавця ролі Рюї Гомеса): «Люті інтриги. В них уплутані шляхетні дами... Юрба і весь час той самий галас; все це тішить тільки з погляду касових зборів...» 5 березня 1830 року: «Зала повна, а свист дедалі запекліший; у цьому є якась суперечність. Якщо п'єса така вже погана, то навіщо на неї йдуть? А якщо вже на неї так сунуть, то навіщо свистіти?..» Щоденник академіка В'єнне: «Клубок неправдоподібності, глупоти й безглуздя... Ось чим одна літературна група намагається заступити «Аталу» й «Меропу»... під патронатом таємничого барона Тейлора, введеного колись у те галасливе збіговисько міністром Корб'єром для того, щоб підірвати французьку сцену...»

Касові збори перевершували всякі сподівання. «Ернані» підняв фінансове становище молодого подружжя. Тисячофранкові банкноти, досі такі рідкі в цьому домі, громадилися тепер у шухляді Адель. Радісний Віктор звикав до поклоніння. «Недоброзичливі статті викликають у нього спалахи гніву,— пише Тюркеті.— Він вважає себе уособленням офіційної гідності. Повірите, через кілька неприхильних слів у статті «Котідьєн» він погрожував побити критика ціпком. Сент-Бев вимахував ключем, виголошуючи прокляття...»

Сент-Бев до Адольфа де Сент-Вальрі, 8 березня 1830 року: «Дорогий мій Сент-Вальрі, сьогодні сьома вистава «Ернані». Картина починає прояснюватися, чого не можна було сказати раніше. Три перші вистави, підтримувані друзями й романтичною публікою, пройшли дуже вдало, четверта була бурхлива, але перемога залишалася за сміливцями; п'ята — сяк-так: інтригани поводилися помірковано, публіка байдуже, навіть поблажливо, та в кінці дала себе захопити. Касові збори чудові, а ще трохи допомоги з боку друзів — і мис Доброї Надії залишиться за нами; оце такі новини. Віктор поводиться спокійно, дивиться у майбутнє, намагається знайти час, щоб узятися за іншу п'єсу, справжній Цезар чи Наполеон, nil aetum reputans[1] тощо. П'єса завтра вийде друком; з видавцем він склав вигідну умову — п'ятнадцять тисяч франків; три видання по дві тисячі примірників кожне, і то протягом певного часу. Ми всі ледь живі, бо немає свіжої підмоги до кожної баталії й треба весь час починати її наново, як у кампанію 1814 року...»

Це були слова, гідні лояльного ад'ютанта, а проте в душі Сент-Бев злостився. Він щойно довідався, що в травні подружжя Гюго переїжджає на вулицю Жан-Гужона. Домовласник з вулиці Нотр-Дам-де-Шан, наляканий патлатими малярами, захисниками «Ернані», попросив звільнити квартиру, але граф де Мортемар найняв подружжю Гюго третій поверх щойно збудованого особняка. Несподівано розбагатівши, вони могли вже думати про Єлісейські поля. Адель чекала п'яту дитину, і Гюго не мав нічого проти, щоб віддалити її від Сент-Бева. Отож прийшов кінець приємним щоденним візитам. Зрештою, чи ж були вони можливі надалі? Ненависть і захоплення, які Жозеф Делорм виявляв до Гюго, стали нестерпними. Тепер він уже знав, що відчуває до Адель не дружбу, а кохання. Дехто гадає, що він розповів про свою муку Вікторові, і той попередив дружину; інші дотримуються думки, що ця сцена сталася набагато пізніше. Те, що вона була, здається цілком певним; Сент-Бев використав її у «Втіхах». Та й Гюго, починаючи з травня 1830 року, мав поважні причини для гіркоти, це видно з його тодішніх віршів. І все ж до Сент-Бева, що гостював тоді в Руані у свого приятеля Гуттінгера, він писав сердечно, як завжди: «Якби Ви тільки знали, як нам Вас останнім часом бракує! Яка то була для нас пустка і смуток — цей переїзд без Вас до спорожнілого містечка Франціска Першого; як кожної хвилини бракує Ваших порад, підтримки, ввечері розмов із Вами, а ще більше Вашої дружби! Скінчилося. Звичка вже вросла в серце. Сподіваюсь, у майбутньому Ви більше не захочете так залишати й кидати нас напризволяще». Але того самого місяця він написав вірші, сповнені розчарування, зовсім не схожі на тріумфальні «Східні мотиви». Перечитуючи свої «Листи до нареченої», він із сумом згадував той час, коли «брехню надія співом колихала»:

О, юних літ листи, привіт мого кохання, —
Це ви! Я весь сп'янів, тремчу від хвилювання,
Узявши вас до рук.

Верніть хоча б на час минувшину чудову,
Щоб молодим я став і з вами плакав знову,
Німий од щастя й мук...

О, наша молодість, пора така безхмарна,
Бува, всміхнеться ще, і знов її намарне
Ми ловимо тоді,

Хапаємо в сльозах за край легкого плаття,
Її нема, і в нас в руках одненьке шмаття
Від райдужних надій!..

Адель багато плакала, і чоловік говорив їй про це з болем:

О, чом ти криєшся? Ти ж плакала тут знов.
Так хто в задумливих очах твоїх пройшов?
І тінь яка в душі тріпоче?

Це був тривалий жаль чи темне пречуття?
Чи молоді згадки із років забуття?
Чи непокоєння жіноче?

А тим часом Сент-Бев був у свого романтичного приятеля Ульріка Гуттінгера, серед гортензій та рододендронів, і з гордовитою нескромністю звірявся йому в своєму коханні до Адель. Сповідник сповідався, а Гуттінгер, який у клані романтиків вважався великим експертом у сердечних справах і називав себе другом Гюго, розпалював у

[1] Ні в чому не відступає *(лат.)*.

ньому грішні думки. Перебування в Руані не пішло Сент-Беву на користь: донжуанство річ заразлива. Повернувшись до Парижа, він і далі навідував родину Гюго, але почував себе непевно. **Сент-Бев до Віктора Гюго,** 31 травня 1830 року: «Я вирішив написати до Вас, бо вчора між нами панував такий холод, такий смуток, ми так зле попрощалися, що все це мені потім дуже боліло. Після повернення від Вас я страждав весь вечір і всю ніч і вирішив так — якщо я не можу бачити Вас постійно, то й не можу робити цього часто такою ціною: бо ж про що, справді, нам говорити, розповідати? Нема про що, бо ми вже не можемо надалі ділитися всім, як раніше... І прошу мені повірити, що хоч я й не буватиму у Вашім домі, але мої давні почуття до Вас ні в чому не зміняться...»

Сент-Бев до Віктора Гюго, 5 липня 1830 року: «О, не осуджуйте мене, мій дорогий, великий друже; збережіть про мене бодай одну-однісіньку згадку, повну, живу, невитравну — я розраховую на неї в своїй гіркоті. Мене посіли жахливі, недобрі думки, мучать ревнощі, ненависть, мізантропія. Я не можу більше плакати; я перебираю в думках усе, що сталося. Коли людина перебуває в такому стані, їй ліпше сховатися і спробувати заспокоїтись: дати час усістися жовчі й не бовтати її каламуті; оскаржити себе перед самим собою, перед таким другом, як Ви, так як я зараз роблю це. Не відповідайте мені, мій друже, не запрошуйте до себе: я не зможу прийти до Вас. Передайте мадам Гюго, щоб вона пожаліла мене й помолилася за мене...»

Щирість чи стратегія? Безперечно, те і те! Сент-Бев занадто шанував і любив Гюго, бачив його великодушне ставлення до себе, щоб так швидко забути про свою прихильність. Хоч, правда, він інколи ненавидів його й тоді тим завзятіше вишукував причини для ненависті, чим сильнішою була до Гюго його любов. Щоб заглушити в собі жаль, який будила в нього сила Гюго, він називав його в потаємних записах свого щоденника силою «водночас дитинною і титанічною». Він закидав поетові, що з усієї грецької спадщини той розуміє лише те, що в ній було «циклопічного», і зображував його Поліфемом, який кидає навмання величезні уламки скель. Він писав, що в «Останньому дні смертника» Гюго «з якоюсь зверхністю проповідує милосердя», коротше, вважав його важким, нестерпним готом, який повернувся з Іспанії. «Гюго був молодим королем варварів. У часи «Втіх» я спробував його цивілізувати, але мені в цьому не дуже пощастило. Бридка річ, такий Циклоп!» Згодом, намагаючись провести паралель між суперником і собою, він занотував: «Гюго — це велич і дикість, Сент-Бев — витонченість і відвага». А міг би записати: «Гюго — це геній, Сент-Бев — талант».

ANANKÈ[1]

Нотр-Дам старий; коли б не поховав він скоро
Париж, що свідком був народження собору...

Жерар де Нерваль

На початку січня 1831 року Гюго закінчив «Собор Паризької богоматері». Він написав цей роман за шість місяців, не порушивши терміну, визначеного Госсленом. Що ж до матеріалу, то він збирав його протягом трьох років. Гюго перечитав чимало — історичні анекдоти, хроніки, привілеї, реєстри. Він провів розвідку Парижа часів Людовіка XI й оглянув усе, що залишилося із старих будівель. Передусім він грунтовно вивчив собор, його кручені сходи, таємничі кам'яні келійки, давні й нові написи. В цьому романі, сподівався він, усе буде правдиве: і обстановка, і дійові особи, і мова. «Зрештою, не це найважливіше в книжці. Її вартість, якщо вона має якусь вартість, у тому, що вона є витвором уяви, домислу й фантазії...» І справді, якщо підгрунтя її реальне, то дійові особи здаються надреальними. Архідиякон Клод Фролло — це монстр; Квазімодо — це один із тих огидних головастих карликів, що роїлися в уяві Гюго; Есмеральда — скорше чарівне видіння, аніж жінка.

І все ж цим персонажам судилося жити в уяві людей усіх країн і рас, бо їм притаманна була одвічна велич епічних міфів і та інтимна правда, що її давали таємні зв'язки з переживаннями автора. В Клодові Фролло було щось від самого Віктора Гюго, роздвоєного між хтивістю і прагненням чистоти; в Есмеральді, смаглявій з великими чорними очима й тонким станом було щось від Адель в юності; була найголовніша для Гюго тема потрійного суперництва за циганку між архідияконом, горбатим дзвонарем і капітаном Фебом де Шатопером. Tres para una. Зрештою в сліпій покорі Клода Фролло перед силою фатуму було щось і від сум'яття, яке охопило Гюго 1830 року. Ні одного безпосереднього звіряння. Пуповину перерізано. Але твір живився кров'ю автора. Читач відчував цю таємну пересадку — невидима й благотворна, вона оживляла роман.

А роман жив передусім життям речей. Справжнім його героєм є «величезний Собор Паризької богоматері. Відбиваючись на тлі зоряного неба чорним силуетом своїх двох веж, кам'яних ребер і величезного заду, він здавався гігантським двоголовим сфінксом, що всівся посеред міста...» Як у своїх начерках, так і в описах Гюго зумів яскраво освітити модель і на ясне тло кинути химерні і чорні силуети. «Епоха була

[1] Доля, фатум *(гр.)*.

для нього грою світла на дахах, оборонних валах, скелях, рівнинах, горах, гомінких юрбах, війську, відблиск підпалював тут якусь білу вуаль, там костюм, а там вітраж...» Здатний любити або ненавидіти неживі предмети, автор обдаровував незвичайним життям собор, місто, шибеницю. Його книжці судилося справити глибокий вплив на французьку архітектуру. Доренесансні будівлі, які до цього часу вважались витвором варварів, віднині шановано, як біблію в камені. Створено комітет охорони історичних пам'яток. Гюго (не без впливу Нодьє) 1831 року зробив справжній переворот у художніх смаках.

«Собор Паризької богоматері» не був католицькою, чи навіть християнською книжкою. Багатьох читачів шокувала історія священика, охопленого жагою й закоханого в циганку. Гюго вже позбувся своєї недавньої крихкої віри. У вступі до твору він написав: «Anankè...» Фатум, а не провидіння... «О грифе фатуму, хіба не ти тримаєш у своїх пазурях рід людський?» Переслідуваний ненавистю, розчарований у дружбі, автор ладен був відповісти: «Так». Жорстока сила панує над світом. Фатум, драма мухи, котру зловив у свої тенета павук; фатум, драма Есмеральди, чистої невинної дівчини, схопленої в лабети святої інквізиції; Anankè — верховна, внутрішня приреченість людського серця. Адель, навіть Сент-Бев — бідолашні мухи, що марно намагаються виплутатися з павутиння, накинутого на них долею, були недалеко від цієї філософії. А може, як голосна луна своєї доби, Гюго піддався антиклерикалізму довколишнього оточення: «Ось це вб'є те... Преса вб'є церкву.... Кожна цивілізація починається з теократії й закінчується демократією...» Судження в дусі часу.

Ламене, прочитавши роман, докоряв авторові, що книжка його не досить католицька, але похвалив образність уяви, а Готьє привітав гранітний стиль, такий же нерушимий, як сам собор. Ламартін писав: «Витвір цей колосальний, камінь ще до потопу. Це Шекспір у романі, це середньовічна епопея... І тільки відсутність провидіння, досить таки помітна, робить його неморальним; все є в цьому храмі, окрім бодай краплини релігійності...» Від Сент-Бева, «попри все», Гюго чекав великої статті про «Собор Паризької богоматері», переконаний, що своєю поведінкою в грудні 1830 року цілком заслужив на те, щоб літературна дружба — ба й дружба в цілому — перемогла домашні чвари. Він намагався уявити собі любов Сент-Бева до Адель як любов гріховну, але чисту й безнадійну, в дусі Вертера. Адже Вертер шанував Альберта, чоловіка Шарлотти. Словом, незважаючи на тримісячну мовчанку, він був певен, що йому легко вдасться знов повернути дружбу Сент-Бева.

Та він помилявся. Сент-Бев за час цієї мовчанки дуже змінився. Покинувши небесний тон «Утіх», він знов заговорив гірким й ущипливим тоном Жозефа Делорма. Безсоромно розповідав про Адель усім друзям і навіть священикам, наприклад, абатові Барбу й Ламене. Це стало однією з паризьких пліток. Коли в березні Сент-Бев одержав листа від Гюго, де той повідомляв, що, по-перше, рекомендував його Франсуа Було, який саме «відроджував» «Ревю де Де Монд», а по-друге, що надсилає примірник «Собору Паризької богоматері», то йому здалося непристойним оплачувати наперед запобігливою послугою послугу, очікувану від нього. Він не мав рації: послугу робилося скорше. Було, але Сент-Бев цього не зрозумів. Його ще раз здивував «несвітський егоїзм» Гюго, і він залишив листа без відповіді. Гюго, занепокоєний, знов звернувся до нього, запропонував прийти й «поговорити щиро й відверто», і з датою 13 березня 1831 року отримав різкого листа, не за формою, старанно завуальованою, а за змістом. Прихильність? Захоплення? Все це залишилося, запевняв Сент-Бев, але «казати, що ця прихильність залишилася такою, якою була, казати, що це захоплення живе в мені, як свій, домашній, родинний культ, означало б брехати, і навіть коли б я повторював це Вам безліч разів, Ви б не повірили...» Річ несподівана, виявляється, це він мав до Гюго претензії! «Знаю — я був винний перед Вами, а Ви не вважали мене винним, але, незалежно від міри моєї вини, мені здається, мій друже, що, зваживши на близьку дружбу, яка нас єднала, Ви теж у чомусь переді мною завинили, і то через брак простоти, довіри та щирості. Я не збираюся ворушити ці сумні спогади. Але рану треба шукати саме тут. Ваша поведінка, якби Ви її виставили на суд усього світу, була б бездоганною; вона була б сповнена гідності, рішуча й шляхетна, але не така ніжна, не така зичлива, не така незвичайна й не така виняткова, як могла б бути в тій щирій дружбі, в якій ми жили...»

Кожну людину дивує те, що про неї думають інші. Гюго онімів. Відповів він лише на шостий день, 18 березня 1831 року:

«Я не хотів писати безпосередньо під враженням від Вашого листа. Він надто сумний і гіркий. Міг би і я бути несправедливим. Я визнав за краще почекати кілька днів. Сьогодні я принаймні спокійний і можу читати Вашого листа, не роз'ятрюючи тієї глибокої рани, якої він мені заподіяв. Мушу Вам одразу сказати: я ніколи не думав, що те, що сталося між нами, що відоме лише нам двом у цілому світі, можна коли-небудь забути. Ви повинні пам'ятати те, що сталося між нами в найболючішу годину мого життя, в ту хвилину, коли я мав вибирати між нею і Вами. Ви пам'ятаєте, що я Вам сказав, чим я пожертвував,

що я Вам запропонував, сповнений рішучості дотримати обіцянки й зробити так, як Ви захочете; згадайте і подумайте, що мені Ви написали: «в тій справі мені бракувало простоти, довіри й щирості!» Ось що Ви змогли написати десь за три місяці після всього. Я вибачаю Вам сьогодні. Можливо, настане день, коли Ви самі собі цього не вибачите...»

На берегах цього листа проти «що відоме лише нам двом у цілому світі» Сент-Бев написав (безперечно, для нащадків): «Неправда, він хвалився цим перед нею і приписував мені те, чого я не говорив», а навпроти «чим я пожертвував» він гнівно пише: «Брехав і вів подвійну гру». А на конверті: «Вів подвійну гру. Писав до мене великодушно, а робив усе навпаки. Відтоді й триває цей запеклий поєдинок між нами».

Запеклий поєдинок, бо обидва домагаються Адель, а ці помітки на берегах листа свідчать, що й на неї падає частка вини. Не можна заперечити й того факту, що влітку 1831 року вона перестала кохати свого знаменитого чоловіка. Він сам, розтерзаний, визнає це, та ще й перед суперником. Чому ж охолола Адель? Безперечно, як і в його батька, вимоги плоті в Гюго перевищували вимоги простого смертного. Адель прагнула перепочинку й ухилялася від подружніх обов'язків. Сент-Бев тріумфував:

Адель, м'яке ягня! З борні ти в тінь сховалась,
Бо твій ревнивий лев здіймає люто галас,
І місце при тобі спішить зайнять своє,
І вимагає прав, твою він вроду п'є,
А ти, в його руках залізних обімліла,
Незнані хитрощі весь час знаходиш вміло,
Щоб вірність зберегти побіднику, який
Лиш серце зна твоє, хоча й біжать роки...

А потім, видатній людині зовсім не обов'язково бути люб'язним зі своєю дружиною. Скорше навпаки. Так, як мати віддає себе дитині, так і поет віддається своєму твору. Гюго став владолюбним, вимогливим, нетерпимим. Адель, як вона й передбачала ще під час заручин, відкрила в ньому володаря і тирана; їй було жаль сором'язливого й покірного повірника. Безперечно, вона зустрічалася з Сент-Бевом таємно: зустрічалася на самоті й необачно переказувала йому чоловікові слова, а потім пара змовників узяла собі за звичку критикувати «Циклопа» і критикувала його безжально.

Цей перехід від подружньої вірності до зради серцем і розумом тривав кілька місяців. У квітні, після обміну різкими листами, Адель натисла на обох чоловіків, щоб вони помирилися. На них іще справляло враження те, що їхня сварка їй неприємна. **Сент-Бев до Гюго:** «Можна мені прийти потиснути Вам руку?» **Гюго до Сент-Бева:** «Приходьте цими днями до нас пообідати, згода?» Слід нагадати, що на цей час Сент-Бев уже прочитав «Собор Паризької богоматері» і, хоч не скупився на похвалу, проте книжка сподобалася йому не так, щоб написати про неї статтю. Гюго знав це й послав запрошення без усякого розрахунку. Те повернення, бодай наполовину, до близьких стосунків не було щасливе. І з того, і з іншого боку бракувало довіри. Коли Сент-Бев і Адель залишалися самі, Гюго пильнував за дружиною й приятелем. Лишаючись наодинці з нею, він робив їй сцени. Спочатку вона намагалася заспокоїти його лагідністю, але згодом терпець їй увірвався: «Хіба моя вина в тому, що я тебе менше люблю, коли ти мене мучиш?» Тоді він падав їй у ноги й благав: «Прости мені». Щоб погамувати його ревнощі, вона попросила його завжди лишатися вдома, коли приходить Сент-Бев; можливо, це були тільки жіночі хитрощі, але вони ще збільшили побоювання Віктора.

Наприкінці червня йому всміхнулася надія. Спочатку Адель з дітьми поїхала погостювати до Бертенів у Рош. Цей гарний замок збудований посеред великого парку недалеко від містечка Б'євр; біля його підніжжя слалася долина. Луї-Франсуа Бертен, званий Бертеном-старшим, фундатор «Журналь де деба» (його сміливий портрет залишив нам Енгр), приїздив туди на відпочинок. Сусідами його були самі друзі: сім'я Ленорманів, сім'я Дольфусів, котрі мали свої ткацькі фабрики. Бертен мав двох синів, Едуарда й Армана, перший був художник, другий — журналіст. Дочка Луїза грала на фортепіано й часто виконувала в колі сім'ї опери на теми Вальтера Скотта. Гюго познайомився з ними 1827 року. Після опублікованої статті в «Деба» про «Оди і балади» він приїхав подякувати панові Бертенові, а той, як і Дюбуа, був зачарований святою родиною поета. Між Гюго і Бертенами зав'язалася щира дружба. Особливо мадемуазель Луїза, позбавлена вроди, але напрочуд спокійна, «чоловік розумом і жінка серцем», «добра фея щасливої долини», стала повірницею Віктора Гюго і водночас другою матір'ю його дітям.

У Роші Віктор Гюго відкладав своє берло голови школи, скидав романтичну маску й знову ставав найпростішим з людей, батьком родини, паризьким міщанином, щирим у своїх почуттях. Бачити свіжі травники й лісисті схили замість бульварів та сірих від пороху берестів було для нього великою радістю. «Я віддав би половину світу за Рош, а половину людства за Вашу сім'ю,— писав він до мадемуазель Луїзи й додавав: — Усі ялини Шварцвальда не варті акації, що росте на вашому подвір'ї». Деде знаходив там свої корови, Тото і Шарло картонні візочки, змайстровані для них батьком, а поважна Дідіна, на прізвисько Лялечка, благала мадемуазель Луїзу, щоб та грала їй на фортепіано. **Віктор Гюго до Луїзи Бертен,** 14 травня 1840 року: «Якби можна було повернути минулі роки, я б хотів знову прожити бодай одні з тих чарівних канікул, коли ми так гарно проводили

вечори при Вашому фортепіано: діти бавилися коло нас, а ваш неоціненний батько зігрівав нас усіх і освітлював...» Повернувшись до Парижа, діти писали до мадемуазель Луїзи листи або просили батька написати за них. А коли лист виходив не так, як треба, Дідіна додавала постскриптум: «Тато відповів не так, як я йому сказала».

Цього літа 1831 року, такого для нього бурхливого, заспокійливий вплив Бертенів зробив справжнє чудо. При світлі місяця поет прогулювався серед «верб замріяних, плакучих над водою». Він чув лиш музику й щебіт дітей; загублений серед природи, забув про «фатальне місто». Його дружина також, здавалося, піддалася чарам цього життя. Казали, що Сент-Бев прийняв запропоновану бельгійцями професорську кафедру в Льєжі. Суперник, отже, їхав геть. На жаль, на початку липня Гюго мав необережність написати йому, що все йде чудово й Адель, здається, знову дуже щаслива. Сент-Бев, стривожений, відмовився від професури в Льєжі. І тоді, забувши про всяку гордість та обережність (це свідчить, наскільки він був уразливим), Гюго признався йому в своїх побоюваннях.

Віктор Гюго до Сент-Бева, 6 липня 1831 року: «Те, що я маю Вам написати, дорогий друже, завдає мені великої прикрості, але треба, щоб я таки Вам написав про це. Ваш від'їзд до Льєжа звільнив би мене від цієї необхідності, й саме тому Вам іноді здавалося, ніби я прагну того, що раніше було б справжнім щастям для мене — Вашого від'їзду. Та оскільки Ви лишаєтесь, і я визнаю, що Ваші підстави можуть бути слушні, треба, мій друже, щоб я скинув перед Вами тягар зі свого серця, бодай востаннє! Я не можу більше терпіти того становища, яке Ваше перебування в Парижі може продовжити на бозна-який час... Отже, облишмо зараз наші зустрічі для того, щоб ми могли зустрітися колись ізнов, але вже назавжди. Напишіть мені бодай слово. На цьому я закінчую... Спаліть цей лист, щоб ніхто, навіть Ви самі, не могли його перечитувати. Прощайте. Ваш друг, Ваш брат Віктор. Я дав прочитати цього листа єдиній особі, яка повинна прочитати його раніше за Вас».

Відповідь Сент-Бева була сповнена штучної солодкуватості. Ролі помінялися: він тріумфував у глибині душі і вдавав із себе невинного. Що так уразило Гюго? І чи справді його щось уразило? «Зрештою, мій друже, хоч цей лист і гнітить мене й завдає болю, проте ніяк не сердить; я дуже жалію й караюся, що для такої дружби, як наша, я став каменем спотикання, уламком леза, ввіткнутим у рану, смертельним знаряддям, що крає Ваше велике серце. Стережіться, мій друже, кажу це Вам без гіркоти, стережіться, поете, заселяти дійсність власною фантазією, плекати підозри під промінням власного сонця й прислухатися надто сторожким вухом до звичайної луни свого голосу...»

Бідолашний Гюго відповідає: «Ви в усьому маєте рацію, Ваше поводження було лояльне й бездоганне, Ви не вразили й не могли нікого вразити... Все це витвір моєї хворобливої уяви! Я люблю Вас зараз більше, ніж будь-коли, я ненавиджу себе без ніякого перебільшення, ненавиджу, що шалений і хворий аж до такої міри. Того дня, коли моє життя зможе Вам знадобитися, я віддам його Вам, і це буде невелика жертва. Бо, кажу це тільки Вам, я більше не почуваю себе щасливим. Я переконався, що та особа, якій я віддав усю свою любов, перестала мене любити, і що це, можливо, не зв'язано з Вами. Даремно я повторюю собі все, що Ви мені кажете, і те, що, може, навіть ця думка — шаленство, бо досить краплини отрути, щоб отруїти все моє життя. Так, так пожалійте мене: я й справді нещасливий. Сам уже не знаю, ким я є для двох істот, найдорожчих мені на світі. Ви — одна з них. Жалійте мене, любіть мене, пишіть мені...» Лист розкішний для самолюбства Сент-Бева. Отже, божество саме визнає, що вже не стоїть на п'єдесталі в очах своєї служниці. Зі спокоєм людини, яка виграла, Сент-Бев пропонує Гюго тепер свої поради.

Сент-Бев до Віктора Гюго, 8 липня 1831 року: «Дозвольте сказати Вам ще й таке: чи певні Ви, що під впливом цієї фатальної уяви Ви не вносите в стосунки з такою слабою й дорогою Вам особою щось надмірне, що вражає і змушує стискатися її серце? Отож виходить, ніби Ви самі своїми підозрами доводите її до такого стану, що ті підозри, мов відбиваючись у ньому, повертаються до Вас ще нестерпнішими? Ви такий сильний, мій друже, такий самолюбний, Ви так перевищуєте наші пересічні виміри й наші невиразні відтінки, що особливо в хвилини піднесення, напевне, бачите в довколишніх речах барву власних поглядів, якою Ви наситили ті речі, відбиток власних видінь. Постарайтеся ж, друже, щоб цей прозорий струмок знов міг текти побіля Ваших ніг, нічим не скаламучений, і тоді Ви скоро побачите в ньому своє відображення. Я не казатиму Вам: «Будьте великодушні, будьте добрі», бо Ви, хвалити бога, такі й є! Але я скажу Вам так: «Будьте добрі попростому, доступні в дрібницях». Я завжди вважав, що жінці, дружині генія, вготована доля Семели [1]: великодушність бога в тому, що він пригашує своє проміння, притьмарює блискавки. Але там, де йому здається, ніби він лише грається і блищить, він часто вражає й палить своїм вогнем...»

[1] Семела *(міфол.)* — дочка Кадма і Гармонії. Зевс любив її, поєднався з нею у вигляді дощу, і вона народила Діоніса. Але ревнива Гера, прийнявши образ її колишньої годувальниці, намовила її просити Зевса, щоб той з'явився перед нею в супроводі блискавок і грому. Семела падає, вражена блискавкою. Зевс урятував дитину, яку вона носила під серцем, і забезпечив коханці місце на Олімпі. За іншими переказами. Діоніс спустився шукати матір у пекло і забрав її на небо.

Добрий апостол! І в той же час він листується з Адель, яка отримує його листи то до запитання як «мадам Сімон», то через Мартіну Гюго, бідну родичку Віктора — той прийняв її в свій дім, а вона віддячила йому зрадою. Сент-Бев присвячував своїй полоненій обранці вірші, в яких дозволяв собі поетичне звертання на «ти», що підсилювало їхню інтимність. Ці любовні елегії він вважав найкращими взірцями своєї творчості.

Адель відповідала йому листами (їх відносила тіточка Мартіна), в яких називала Сент-Бева: «Мій ангеле... Мій скарбе...» Сердешна Адель! Маленька Фуше не була створена ні для романтичної драми, ні для любовної комедії. Це була жінка, призначена для родинного життя, прекрасна, любляча мати. Почуття її дрімали. Вона всім серцем хотіла зберегти і чоловіка, і друга. «Люби і його, — радив друг і втішав її, — чистота не сходить з наших облич». Чистота відносна, зручна для людини, призвичаєної пов'язувати те, що тілесне, з тим, що продажне, і від своєї дами спокійнісінько йти до якоїсь там Готон. Одначе він хотів добитися Адель, і реванш над Гюго мав бути повний того дня, коли вона йому віддасться.

«ОСІННЄ ЛИСТЯ»

Добре, коли люди знають, що інша людина перестраждала.

Гете

Не люблю, як хтось суворий до жінок: їм стільки доводиться страждати.

Мадам Фуше

Щоб заспокоїти Віктора й відвернути його увагу, Сент-Бев намагався, як і колись, прислужитися йому на літературнім терені. 1 серпня у «Ревю де Де Монд» з'явилась біографія поета, вельми похвальна. Гюго був саме зайнятий репетиціями п'єси «Маріон Делорм» у театрі Порт-Сен-Мартен. Уряд липневої монархії дозволив поставити п'єсу, колись заборонену Карлом X. Марі Дорваль мала грати Маріон. Вона захоплювалася роллю, але просила, щоб Дідьє в кінці п'єси простив. Гюго волів невблаганного Дідьє, але зрештою поступився. Хтось передав йому слова Сент-Бева: «Дідьє — це другий Гюго, схильний більше до пристрасті, ніж до ніжності». Сент-Бев це заперечував і пропонував свої послуги щодо «Маріон». «Мені хотілося б, мій друже, стати Вам у пригоді...» І водночас і далі писав елегії для Адель. Він уявляв собі подругу, зачинену «похмурим чоловіком», віддану маренням «про сором'язливого переможця», який ніколи не одержить від неї «нічого іншого, крім її серця». Шарлеві Маньєну, колезі по «Глобу», він урочисто передав, на випадок своєї смерті, великий запечатаний конверт, де, безперечно, були їхні листи та його вірші.

У вересні йому щастить домогтися зустрічі. Спочатку в якійсь придатній для цього церкві, де можна тихенько порозмовляти, стоячи за колоною, потім у його кімнаті. Як йому вдалося довести цю побожну й сповнену всіх чеснот жінку до таких необережних кроків? Ревнощами. Він удав, ніби намагається — а може, й справді намагався — шукати розради з іншою, і тоді, боячись його втратити, вона дала йому, о, небагато, а проте цілком досить для певності, що він уперше в житті завоював жінку, яку досі вважали неприступною і яка призналася, що кохає його.

Над первістка-дитя і над гірке «прощай», —
Що в своїй славі муж, твоя дочка, твій рай!
Упала ти мені на груди, що киплять:
«Я вчула, друже мій, як душі в нас болять».

Дивне визнання, звернене до чоловіка, зовсім нездатного до кохання, бо він сам проголошує:

Ти в нашім забутті не звідав, ніжний, тихий,
Ні ласки, ні зізнань, крім ввічливості слів;
Любов не принесла ні пестощів, ні втіхи,
Хоч я любила, ти любив.

Казуїстика, адресована надто чеснотливій коханці, бо «груди, що киплять», повинні б відчувати якусь насолоду від доторку жіночого чола; що ж до марнославності, то її потішено, бо весь Париж заговорив про цю перемогу. Фонтане Сент-Бев розказував, що Віктор Гюго негідник, що він з ревнощів тримає дружину під замком і що вона через це аж розхворілася. Ламене, який хотів узяти його з собою до Рима, він заявив: «Для мене це було б щастя, але важливі й невідкладні справи змушують мене затриматись у Парижі», а священикові Барбу: «Пристрасть, яку я тільки передчував, якої прагнув, я тепер спізнав цілком; вона триває, пустила коріння...»

А Віктор Гюго? Не дійти до нього ці чутки не могли. Він казав друзям, що має намір поїхати до Італії, Сіцілії, Єгипту й Іспанії. Чи спала б йому думка покинути Францію, самому, на цілий рік, якби він не почувався нещасним? Та й як йому не бути нещасним? Він усе своє життя поклав до ніг кохання; боровся три роки, щоб завоювати цю жінку; вісім років прожив в ілюзії, що вона його кохає, мріяв про ідеальне подружжя, водночас романтичне, чуттєве й чисте. Поглинутий своєю творчістю і боротьбою, він не помітив, що близьке йому серце спіткало розчарування. Прозріння було жахливе: «Горе тому, хто кохає без взаємності! Так, це страшно. Придивіться до цієї жінки. В неї прекрасна душа, вона привітна, чиста і правдива — радість і окраса дому. Але вона вас не любить. Хоч і не зневажає. Не кохає та й годі. Зміряйте, якщо насмілитесь, глибину такого горя. Гляньте на неї — вона вас не зрозуміє. За-

говоріть до неї — не почує. Вся ваша жага звернена до неї; вона холодно приймає вашу ласку, не намагаючись ані втримати її, ані прогнати... Навіть скеля посеред океану не може бути байдужішою, безпристраснішою, непорушнішою і глухішою, ніж вона в глибині серця. Ви кохаєте її, але, на жаль, усе загублено. Мені не доводилося читати нічого жахливішого, страшнішого, ніж ці слова з біблії: «Нерозумна й нечула, як голубка...» Такі думки доводять до божевілля. Але поетові силою таємничого перетворення дано перелити свій біль у пісню. В листопаді 1831 року в світ виходить збірка «Осіннє листя», яка набагато перевищувала «Оди й балади» та «Східні мотиви».

Сент-Бев, небажаний гість, виявився добрим учителем. У тиглях чорнокнижника інтимна поезія Жозефа Делорма набула досконалої форми, не втративши свого «тону скарги». Як сказав автор у передмові: «Юнакові ця поезія промовляє про кохання, батькові — про сім'ю, дідові — про минуле». А через те їй судилося безсмертя, «бо завжди будуть на світі діти, матері, дівчата, діди й чоловіки, які любитимуть, радітимуть і страждатимуть... Цього вже не назвеш крикливою і галасливою поезією; це прозорі й спокійні вірші, вірші, котрі всі пишуть або снують у мріях, вірші про сім'ю, родинне вогнище, особисте життя; вірші про те, що всередині душі. Це наче сумний і відсутній погляд, кинутий на все те, що нас оточує, й передусім на те, що було...»

Відчувати, як усі, й висловлювати це краще, ніж усі, — ось чого прагнув тепер Гюго. Це йому вдавалося. В «Осінньому листі» можна подибати найкращі вірші, які будь-коли писалося про дітей, про милосердя, про сім'ю. Сповнена покірності меланхолія, якою пронизано всю збірку, здивувала й уразила читачів 1831 року. Так, це й справді осіннє листя, готове ось-ось упасти додолу, бо хіба можна інакше зрозуміти ці рядки розчарування, де поет оплакує самого себе: «Ось так його роки кудись летять немов — той радість забира, а той — його любов...» Як же це так? — спадає думка. Поетові немає ще й тридцяти, а його мрії такі безрадісні?

І сонце в хмарищі сховалось наостанку.
Назавтра йде гроза, і знову вечір, ніч;
І знов зоря встає в прозорому серпанку;
І потім ночі, дні — і час тікає пріч!

Листя передчасної осені. Душа з часом черствіє. «Людина ідучи блука, шукає правди. В кущах над шляхом щось усі лишають завжди: Отари — шерсть свою, людина — доброту». Ніхто краще за Сент-Бева не сказав про зворушливу красу й водночас болючий скептицизм цих віршів: «Після ще непорушеної довіри перших молодечих років, після палкої віри, після дівочої молитви християнської й стоїчної душі, після містичного обожнювання єдиної істоти, вкритої серпанком, після легких сліз, після слів рішучих, чітко окреслених, як енергійний профіль молодика, приходить черга гіркого пізнання нікчемності речей, болісного прощання з молодістю, що минає, з вродою, якої ніщо не поверне; замість коханця — батько; нові радощі, галасливі, дитинні, оточують його, але вони змушують і хилити чоло в нових турботах, виповнюють смутком батьківську душу... Вже не стає сміливості молитися за себе, хіба тільки зрідка, і зрештою віру підірвано, марення ведуть тепер до безодні, обрій померк; якась безвладність навіть у зреченні нібито дає над собою запанувати неминучому фатуму, слова поспішають, роїться, наче падають з вуст діда, який сів розповідати, але в їхньому тоні, в ритмі стільки розмаїтості, стільки квітів, стільки чоловічої твердості, стільки високих прикмет, що вони — ніби іграшка пальців творця, хоч це ні в чому не применшує глибокої скарги душі...»

Скарга вперта й монотонна, Сент-Бев знає її таємницю й лише дивується, можливо, не без заздрощів, як поет зумів відбити ці тривоги й сумніви, не втрачаючи своєї величної і суворої філософії. «Яка сила духу! Щось подібне можна знайти лише в мудрості гебрейського царя». Це правда. В цій ясності без надії й без бунту є щось від Екклезіаста. Але рушійна сила самозречення тут у поетичному генії. Як неземні акорди «Реквієма» підносять душу над стражданням, надаючи жалобному плачу міри й чистоти, так Віктор Гюго, втративши найбільше кохання і найбільшу дружбу, перемагає гіркоту, вбираючи її в довершену й водночас просту форму. Гідне подиву й те, що Сент-Бев зумів подолати злопам'ятність і визнав досконалість мистецького твору. Не без щему бачимо ми в цих сумних віршах умерлу дружбу й занапащене кохання, і все ж приємно усвідомити одне — барви осені ще багатші, ніж кольори весни, і мистецтво, як і природа, з того, що змінюється, робить те, що ніколи не вмирає.

Один примірник збірки Гюго послав з посвятою «вірному й доброму другові Сент-Беву, попри мовчання, що інколи розділяє нас, як нездоланні ріки».

ЛЮБОВ І СУМ ОЛІМПІО

ПЛОЩА РУАЙЯЛЬ

З одкритих рветься вуст ненависть проти мене...
Віктор Гюго

1832 рік. Віктору Гюго лише тридцять років, але боротьба і смуток далися взнаки. Від ангельського чару його юності й від переможного вигляду в перші дні по одру-

женні не лишилося і сліду. Тепер у ньому більше мужності, ніж зухвалості, в погляді, зверненому всередину, часто видно задуму; а проте ще часто в хвилини веселощів до нього повертається чарівна життєрадісність. Згодом Гюго напише, що в ньому живе чотири «я»: Олімпіо — ліра, Герман — коханець, Малія — сміх, Гієрро — битва. Він і справді любить битви, тільки щоб хтось його підтримував. Тим часом надійні друзі здибаються дуже рідко. Сент-Бев спостерігає й вичікує, але без доброзичливості. Ламартін завжди тримався осторонь, а зараз він подорожує на Сході. Поетам з гуртка не до вподоби, що їх випередили. Сен-Вальрі, Гаспар де Понс, такі привітні до Гюго, коли він був ще молодий і бідний, тепер нарікають, що він жертвує ними задля нових приятелів. Альфред де Віньї, якого Сент-Бев і Гюго ущипливо прозвали «дворянчиком», погано переносить успіхи того, хто був колись «дорогим Віктором». Коли «Ревю де Де Монд» пише про Гюго: «Драма, роман, поезія — все тримається тепер на цьому письменникові», «дорогий Альфред» протестує й домагається спростування. Сент-Бев присягається Гюго, що ім'я Віньї більше не з'явиться в його статтях. Цієї обіцянки не буде дотримано, і він не мав би її давати.

Друзів меншає, зате ворогів стає дедалі більше. Гюстав Планш, колись прихильний до Гюго, набирає неприязного тону; Нізар, Жанен аж скаженіють, нападаючи на нього. Дивно, бо він завжди був сумлінним письменником, лояльним і послужливим товаришем по перу. Але тріумфи Гюго в останні роки порушили межу, яку може винести самолюбство суперників. Від часу появи «Ернані», «Собору Паризької богоматері», «Осіннього листя» Байрон помер, доживали останні дні Гете і Вальтер Скотт, мовчали Шатобріан і Ламартін, і Гюго, безперечно, став першим письменником світу, а це якнайменше подобалось іншим. «Вся поезія здається безбарвною в порівнянні з його поезією». І в вірші, і в прозі його фраза вирізняється «сміливою чеканкою», має симетрію діаманта. До нього мова була пласкою, він повернув їй опуклість завдяки словам, що виступали над іншими, завдяки різким контрастам світла і тіні. Але він занадто добре знає про це. Його гордість, його віра в себе розквітає. Це щось ніби «усвідомлення божественної місії», він шанує в собі самому «живий храм».

В передмові до «Маріон Делорм» він висміював тих, хто твердив, що час геніїв минув: «Хай кажуть собі, юначе! Якщо б наприкінці XVIII століття хтось сказав, що Карли Великі можуть воскреснути, всі сучасні скептики... засміялися б і знизали плечима. Але ж на початку XIX століття була в нас імперія й імператор? Чому ж тепер не прийти поетові, який у порівнянні з Шекспіром був би тим, ким Наполеон відносно Карла Великого?» Неважко вгадати, якого поета він має на увазі, а все ж сучасники засуджують цю пиху. Молодий Антуан Фонтане, сповнений пошани до Гюго, дивується, чуючи з його вуст: «Коли б я знав, що не повинен бути перший і перевищувати всіх, то буквально завтра став би нотарем». Це те ж саме, що: «Я хочу бути Шатобріаном, або нічим», але в п'ятнадцять років він писав про це нишком у щоденнику, а тепер виголошує прилюдно, а такі слова нотуються і поширюються.

«Я мав його за приятеля, а це був заздрісник. Його ворожість до мене виросла з колишніх близьких стосунків і тому була озброєна від голови до ніг...» Випадок з Сент-Бевом був дивний. У літературному плані він лишався офіційно спільником; у плані людському він зраджував, виправдуючись перед собою пристрастю. До Гюго він більше не навідувався і вдовольнявся лише новинами про «дорогу родину» в таких випадках, як, наприклад, весною 1832 року, коли малий Шарло заслаб на холеру (так принаймні думали). І все ж таємно він зустрічався з Адель.

Сент-Бев до мадам Гюго: «Моя кохана Адель. Якою доброю і прекрасною Ви були вчора! Ці півгодини, проведені в закутку каплиці, залишаться мені довіку найприємнішою згадкою. Люба моя, чотирнадцять років я не приходив туди й ось прийшов, так, через чотирнадцять років я ступив туди з тими самими живими і ніжними почуттями. Я був тоді вельми богобоязливий, це був перший рік мого життя в Парижі... О! Моя кохана, чотирнадцять років розлуки не втрата для мене, оскільки я знов зміг опинитися на тій самій лаві, майже в тому ж самому куточку за колоною, з невигаслою ніжністю і побожністю в серці, та ще й ніжно любленим...»

Бажаючи підлестити почуттям Адель, а також через свій природний нахил до цього, він і далі забарвлював свою чужоложну любов туманним містицизмом. Про свої любовні переживання він написав роман «Насолода» і перечитав собі для науки чимало подібних творів.

Гюго суворо стежив за дружиною, і все ж наступ завжди тріумфує над обороною:

Ревнивець, як харциз, при зброї все блукає;
Та я, терплячий, жду і поборю його.
Як той вояк-дикун в криївці вірній, жду я,
І дні, і місяці незрушний, потайний;
Вона ж, у домі, там його близенько чує...

Чи Адель відвідувала Сент-Бева цього року, чи лише наступного? Невідомо. Хоч офіційно — його адресою лишалась адреса матері, спочатку на вулиці Нотр-Дам-де-Шан, а потім на вулиці Монпарнас, він, щоб ухилитися від обов'язків солдата національної гвардії й мати більшу волю, мешкав у вбогому готелі «Руан» при торговій палаті, де на чуже ім'я найняв невеличку кімнатку за двадцять три франки на місяць.

Літо, як і минулого року, родина Гюго провела в замку Рош. Мадемуазель Луїза Бертен грала, співала: «Зроду в цім гарнім місці» або «Фебе, настала пора». На сюжет «Собору Паризької богоматері» вона компонувала оперу «Есмеральда» й вимагала з цією метою від Гюго сентиментальних віршиків. Старанна, радісна, слухняна Дідіна чарувала батьків і господарів. Погода була єлісейська. Не чути «ні гамору міста, ні людських голосів». Ця тиша була люба поетові, котрий цурався тоді людей «з нахилу до самотини». А Адель? «Моя дружина, — писав він, — щодня проходить два льє пішки і все одно повніє...» Жінка, яка проходить щодня по вісім кілометрів і ці прогулянки стають їй так у пригоді, повинна мати на це якісь душевні причини. Дуже можливо, ці прогулянки, такі сприятливі для здоров'я, приводили Адель до маленької романської церкви в Б'єврі, де вона зустрічалася з Сент-Бевом.

У статті «Про інтимний роман» він писав: «Всяка жінка, створена для того, щоб кохати, здатна кохати вдруге, якщо перше кохання прокинулось у ній надто рано. Перше почуття, почуття вісімнадцятирічної, скажімо, найпалкіше, якщо допустити, що всі умови були для нього найсприятливіші, ніколи не триває довше, ніж до двадцяти чотирьох років; потім починається перерва, серце ніби поринає в сон, готуючись до нових пристрастей...» Урок для Адель. Тим часом він і далі публікує похвальні статті про Віктора, листується з ним про те, як організувати протест проти запровадження урядом стану облоги, й закінчує свої листи словами: «Я вас люблю». Гюго свої відповіді підписував: «Ваш брат Віктор». Обидва добре знали, що роблять, і розуміли, чого варта насправді їхня дружба.

В жовтні 1832 року родина Гюго ще раз переїхала. Віктор найняв у липні велику квартиру на площі Руайяль, під номером 6, на третьому поверсі готелю Гемене — пристойного дому, збудованого близько 1604 року, з вікнами на найкращу площу Парижа: зелень садів, червона цегла і вкриті черепицею мансарди. Плата була висока — тисяча п'ятсот франків, — але кімнати були величезні, і коли Віктор, закоханий у старовину, звелів оббити їх червоним адамашком, заповнити готичними меблями й меблями в стилі Ренесанс, потрісканими вазами й тарелями, венеціанськими свічниками й картинами своїх улюблених художників, вони набрали майже королівського вигляду.

Коли наступного літа подружжя Гюго запросило туди своїх друзів і ворогів (часто це були ті самі люди), освітлені вітальні, відчинені вікна, а в них усміхнені жінки з оголеними плечима являли собою чарівне видовище. Салон на площі Руайяль затьмарив салон Арсеналу. Адель, сама краса, сама оздоба, приймала гостей краще, ніж славна мадам Нодьє, і блиском свого погляду надолужувала вбоге частування. Сюди слід було з'являтися «самим духом, лишаючи шлунок у передпокої». Але чи треба дивуватися? Гюго мав на утриманні дев'ять осіб, давав п'ятсот франків щомісяця лише на прожиток; крім того, платив за пансіон, щоб полегшити долю Ежена, і мусив заробляти на це все своїм пером. Що ж до Сент-Бева, то хоч він і був бідний, проте найняв, відколи Адель переїхала на площу Руайяль, недалеко звідти нову кімнату в готелі «Сент-Поль». Адель могла, не втомлюючись, приходити туди пішки.

Хоч сама площа і помешкання були великопанські, проте вони містилися в центрі народного кварталу. «Ми, бідні робітники з передмістя Сент-Антуан», — любив говорити Гюго. Афектація? Можливо, але афектація не вдавана. Сам зазнавши нужди, Гюго розумів і жалів тих, хто страждав. Особистий успіх муляв його сумління. 1828 року він видав «Останній день смертника»; 1832 року — «Клод Ге». Та сама тема несправедливої кари. Ті самі нападки на закони суспільства, створеного для багатих і можновладних. Вигнанці, з якими довелося зустрітися в дитинстві, жили й далі в ньому; він задумав написати великий роман про бідність, а надто про якогось переслідуваного законом злочинця, котрий, одначе, заслуговує на прощення. Відтепер він виношує величний образ єпіскопа й веде нотатки про священика Міолліса, Діньського єпіскопа, людину святу. Він прагне стати соціальним письменником і захисником бідняків. Але водночас, річ дивна, прагне збити багатство і торгується з видавцями при складанні угоди. А втім, хіба це вже так дивно? Щоб забезпечити майбутнє чотирьох дітей, потрібні гроші. Саме біда навчила його вести рахунки з такою скрупульозністю. Він дуже дріб'язковий. Фонтане, який не раз був свідком його ранкового туалету, сердила його манера голитися: «Треба було бачити, як неймовірно повільно він править бритву, як потім на чверть години кладе її в жилетну кишеню, щоб вона нагрілася, як розпочинає митися трояндовою водою, а потім як виливає усе горнятко на голову...»

Найкоротшою дорогою до літературної фортуни здавався тоді театр. Драма, що витримує п'ятдесят вистав по дві тисячі франків, «дає» сто тисяч франків збору, тобто дванадцять тисяч для автора, який одержує додатково п'ять тисяч за опублікування п'єси (п'ятнадцять тисяч франків за перші три видання «Ернані»). «Собор Паризької богоматері» принесе йому заледве чверть цієї суми. З іншого боку, Гюго знає, що театр може і повинен справляти моральний і політичний вплив на глядача: «Театр — це трибуна, театр — це амвон». Улюбленою темою його драм лишається захист смертника, вигнанця від тих, хто його гнобить. Неясний спогад дитинства, сповне-

ного драматичних подій. Отож з усіх вигнань найсправедливіше те, що зумовлене народженням (безбатченко Дідьє в «Маріон Делорм»), або фізичними вадами (таким буде карлик Трібуле в п'єсі «Король забавляється»).

Задум останньої драми виник у Блуа. Трібуле, блазень короля Франціска I, народився недалеко маєтку генерала Гюго. Віктор відкрив цю постать в «Історії Блуа», знайденій у батьковій бібліотеці. Зі справжніх пригод Трібуле він не запам'ятав нічого й побудував навколо Франціска I мелодраму, в якій Трібуле, посередник у королівській розпусті, був покараний у своїх батьківських почуттях. Інтригу становив збіг найневірогідніших обставин, підпертий гострим чуттям драматичних ефектів, а подекуди й комічною дотепністю. Та ще кількома блискучими тирадами. Сент-Бев, який був у Комеді-Франсез на читанні п'єси, нотує в кисло-солодкому тоні: «В мене є свій скромний погляд на такого роду п'єси і ступінь їхньої людської правдивості, проте нема ніякого сумніву, що п'єса справить враження, не кажучи вже про величезний талант, з яким написано цей твір, осяяний красою вірша...» А в потаємному записнику: «Гюго створив колись таку роздуту фразу, що стала балоном і піднесла його вгору. Спочатку він сам себе роздув — його ошукала власна риторика; сьогодні він щирий».

Прем'єра п'єси «Король забавляється» відбулася 22 листопада. Хоча молоді демократи, «Молода Франція», всі люди Теофіля і Деверіа були на постах, зала реагувала холодно. Проте тирада Сент-Вальє забезпечила успіх у першому акті, й амфітеатр уже виспівував, притупуючи ногами: «Академія вмерла — Міронтон тон тон, міронтен» [1].

Але кінець другого акту, коли блазень допомагає дворянам викрасти свою напівголу дочку Бланш, дав привід ложам, обуреним атаками проти Коссе, Монморенсі та інших благородних сімейств, кричати про аморальність. Це ж ваші матері з лакеями блудили! Усі ви — байстрюки!» — кричав їм Трібуле. Їм це не подобалося. Коли востаннє впала завіса, крик зчинився такий, що актор Ліж'є ледве зміг вимовити ім'я автора. Наступного дня міністр, граф д'Аргу, «зваживши на те, що багато місць становлять образу для добрих звичаїв», заборонив п'єсу. Справжнім мотивом заборони було те, що двір не міг стерпіти, аби на сцені глузували з монархії, хоч би то була монархія Франціска I.

Віктор Гюго, підтриманий Еженом Рандюелем, видавцем п'єси, виступив проти такого рішення. **Віктор Гюго до Ежена Рандюеля:** «Здається, любий пане, для Вас, для мене, для розголосу книжки і всієї справи, дуже важливо, щоб напередодні процесу цей випадок був якнайшвидше висвітлений у пресі. Надсилаю Вам сім коротеньких заміток і прошу використати весь свій вплив, щоб вони з'явились завтра в семи головних опозиційних газетах...» Талант Гюго проявлявся ще й у тому, що він умів кожну неласку обернути на славу для себе. Щоденник Фонтане: Вистава «Король забавляється» заборонена урядом. Яка послуга Вікторові! Біжу до нього. Він добре грає свою роль: «У нього забирають двадцять тисяч франків з кишені...»

Комерційний трибунал заявив про свою некомпетентність. Гюго виголосив різку промову проти липневого уряду, звинувачуючи його в зневажанні всіх прав, здобутих Революцією. Наполеон також не шанував свобод. Так, безперечно, не шанував, але він не крав їх. «Лев, — сказав Гюго, — не має звичок лиса. Тоді в нас забрали свободу, це правда, але яке величне видовище дали нам навзамін... Тоді існував відділ цензури, наші п'єси викреслювали з афіш, але у відповідь на наші скарги ми могли почути: «Маренго! Ієна! Аустерліц!..» Слід зазначити, що промовець листувався тоді з Жозефом Бонапартом, якому писав, що коли б герцог Рейхштадт гарантував громадянські свободи, Віктор Гюго був би його найвірнішим прихильником.

ПРИНЦЕСА НЕГРОНІ

Гюго мав щось від мирського євангелізму, що й розжалобило його, коли Жюльєтта розказала про своє минуле... В ньому було щось передтолстовське.

П'єр Льєвр

Син генерала Гюго ніколи не боявся битв. Заборона ставити п'єсу «Король забавляється» не тільки не зломила його, але збудила в ньому прагнення негайного реваншу. Він мав напоготові п'єсу «Вечеря в Феррарі» — три акти в прозі, написані під впливом «Поетичної Галлії» Маршанжі. Вона підказала йому думку показати, як вельможі весело вечеряють у ворога, котрий вирішив їх згубити, як при останній страві з'являються ченці сповідати гостей. Страх стукає в двері бенкетної зали, молитви тих, хто конає одразу ж після застольних співів, біле і чорне, — цей контраст хвилював його завжди. Не раз у своєму житті (арешт поліцією Лаорі за столом, божевілля Ежена під час весілля) він чув моторошну ходу Командора. Він переробив анекдот Маршанжі і за героїню взяв Лукрецію Борджіа. Змалювати її, гріховну і порочну, а потім реабілітувати через материнську любов, як свого часу він облагородив Трібуле через батьківську любов, така тема мала його привабити, і драму було написано за два тижні. Насправді нічого нового автор у ній не по-

[1] На мотив відомої пісеньки: «Месье Мальбрук помер — Міронтон тон тон, міронтен».

казав. «Маріон Делорм», «Король забавляється», «Лукреція Борджіа» — три варіанти того самого сюжету: велике почуття рятує істоту, занапащену розпустою. Драмам Гюго було далеко до його ліричної поезії. Але сцена має власну естетику; мелодрама тріумфувала тоді над трагедією; цілком природно, що «Лукреція Борджіа» була поставлена в тому самому театрі, де побачила світло рампи «Нельська вежа»[1]. Цим театром був театр «Порт-Сен-Мартен», директор якого, Арель, мав за коханку мадемуазель Жорж, видатну акторку, перебіжчицю з Комеді-Франсез, осяяну ореолом імператорських спогадів (вона була коханкою Наполеона). Вже на порозі свого п'ятдесятиріччя, вона жадібно хапалася за любовні ролі і вміла їх зіграти на сцені, як і в житті. Перший раз Віктор Гюго прочитав п'єсу в неї і для неї, потім у фойє «Порт-Сен-Мартена» для Фредеріка Леметра. На другому читанні була молода і вродлива акторка Жюльєтта Друе, яка дуже хотіла дістати роль, і саме роль принцеси Негроні. «В п'єсах пана Віктора Гюго, — писала вона до Ареля, — немає маленьких ролей». Віктор Гюго не знав її, але якось побачив на балу в травні 1832 року цю «чорнооку, молоду, ставну і вродливу білявку», прикрашену коштовностями, одну з найблискучіших красунь Парижа, і зважився тоді до неї звернутись.

Як птиця, що з вогню зродилась небувала,
Ронила в душі жар, хоча того й не знала,
І з неї всі очей не зводили палких, —
Вона, чарівна, йшла й осліплювала всіх!
І ти назустріч їй не смів зробити й порух,
Здаля милуючись, — боїться іскри порох!

Під час читання він кілька разів перехопив її погляд. У ньому вгадувалася симпатія і згода; його серце було тоді спустошене й смутне; вони одразу ж сподобались одне одному. Заводячи про неї мову з багатьма особами, розпитуючи, він довідався, що мадемуазель Жюльєтті двадцять шість років, що народилася вона в містечку Фужер 1806 року, що батько її, кравець Жюльєн Говен, боровся, як шуан, у дев'яносто третьому. Сироту з колиски, Жюльєнну (прозвану Жюльєттою) виховував дядько, молодший лейтенант Рене Друе, канонір берегової артилерії у Бретані. Цей добряга дав їй дитинство, привільне і дике, всіяне не одною колючкою, а згодом, коли дівчинці сповнилося десять років, влаштував її до пансіону сестер бенедиктинок, де виховувалися її дві кузини. Жюльєтта стала там улюбленицею черниць, її хоч і пестували, але дали прекрасне виховання. Вона вже збиралася дати обітницю послуху, та раптом світлий архієпіскоп Парижа Келен, відвідавши монастир, звернув увагу на цю гарну дівчину, заговорив з нею і, переконавшись, що чернече життя не для неї, звільнив її.

Її дивна краса, «фатальний дарунок богів», зграбна постать привели її 1825 року (їй саме сповнилось дев'ятнадцять) якимись незнаними шляхами до майстерні скульптора Жана Прадьє. Коли Жюльєтта з ним познайомилася, йому було тридцять шість років. Фах і природа зробили з цього женевського гугенота романтичного вільнодумця з темними очима, довгим волоссям і схильністю до химерного вбрання: камзол, чоботи з китичками, панталони в обтяжку, пелерина мушкетера. В його майстерні фехтували і грали на фортепіано. Він був незлий від природи, але пристрасний і несталий. Жюльєтта позувала йому для актів, більш ніж сміливих, і в перерві між двома сеансами він став батьком її дитини — Клер, якої ніколи не визнав, але ніколи й не зрікся. 1827 року він став членом Інституту[1] і, думаючи про добропорядний шлюб, штовхнув Жюльєтту на шлях театральної кар'єри, давши їй досить розумні поради про акторське мистецтво, та кілька інших, вільних від усяких ілюзій; зокрема про мистецтво спокушати й утримувати біля себе чоловіка. «Мої поради ніколи не будуть порадами пристрасті й не матимуть особистої зацікавленості. Дружба, яку я до тебе почуваю, збережеться, аж доки ти будеш її гідна...» Не дуже ясно, що він хотів цим сказати.

Жюльєтта діставала спершу в Брюселі, а потім у Парижі незначні ролі й мала успіх скорше завдяки своїй вроді, ніж таланту. Акторка без підготовки й школи, вона, як сама писала в листі до Прадьє, діставала «постійний ангажемент» лише «в ломбарді». Вона пролила чимало сліз і боялася, що нічого не доб'ється в житті. «Дурниці, — відповів Прадьє, — не здавайся!.. Вбий собі в голову, що ти французька королева і ти нею станеш... Завоюй собі симпатію насамперед акторок, бо в кожній країні вони однакові відьми... Грай комедію навіть поза театром». І підписувався: «Твій відданий друг, коханець і батько». Зіпсута цинізмом скульпторської майстерні, Жюльєтта мала багато коханців, які нітрохи не підвищили її думки про «сильну стать»: п'ятдесятитрьохлітнього італійського пронозу Бартоломео Пінеллі, збанкрутілого декоратора Шарля Сешана, безсоромного журналіста Альфонса Карра, котрий обіцяв одружитися й позичав у неї гроші; нарешті, нероба й казково багатий князь красень Анатоль Демидов, гарний, поривистий, важкий на руку: 1833 року він умеблював для неї розкішну квартиру на вулиці Ешік'є. Кар'єра справжньої куртизанки, але Жюльєтта зберегла свіжість почуттів, бретонську мрійливість, палку любов до дочки, ніжний оксамитний погляд, що ніби «відкривав на якусь мить її

[1] Історична драма Александра Дюма-батька, написана в співавторстві з Гаярде.

[1] Тобто Французької Академії, що поділяється на п'ять інститутів.

неземну душу», і не позбавлену дотепності веселість, таку чарівну й привабливу!

Згодом Віктор Гюго напише в Жюльєттиному записнику: «В той день, коли твій погляд уперше стрівся з моїм поглядом, з твого серця до мого проникнув промінь й освітив його, як зоря руїну». Втративши Адель, Гюго прагнув віднайти разом з любов'ю віру в самого себе; Жюльєтта знала досі одну пристрасть, хоч ще з шістнадцяти років мріяла стати «палкою подругою чесної людини». Коли Альфонс Карр захотів повести її з собою в місця розпусти, вона відповіла: «Мені здається, моя душа має свої бажання, як і тіло, а може, ще й більше... Ви даєте мені втіхи, після яких я почуваю втому й сором. Я ж прагну, навпаки, спокійного, постійного життя. Я надто горда, щоб брехати: я піду від вас, покину вас, землю, навіть життя, якщо зустріну людину, чия душа пеститиме мою душу так, як ви любите і пестите моє тіло...»

Під час репетицій «Лукреції Борджіа» Жюльєтта подвоїла старання й кокетство. Гюго зайняв оборонну позицію. Чи завжди був він досі вірним чоловіком? Важко сказати, але його поведінка, його поезія про родинне життя вимагали, щоб він був саме таким. Він побоювався акторок, «закулісних інтриг» і поводився «поштиво й обережно». Навчений гірким досвідом з п'єсою «Король забавляється», він готував свою нову прем'єру з дріб'язковою ретельністю. На читання п'єси запрошено «ветеранів «Ернані». Вистава пройшла з тріумфом.

Її успіх немалою мірою забезпечив талант мадемуазель Жорж і Фредеріка Леметра, але й Жюльєтта зачарувала глядачів. «Їй довелося промовити два слова і пройтися по сцені, — сказав Теофіль Готьє. — Але й цього було досить, щоб створити образ чарівної, справжньої італійської принцеси з урочою й смертельною усмішкою...» Що ж до автора, то він з радістю приймав думку глядачів, котра була також і його думкою: «Яка вона гарна, славна, що за стан, що за пишні плечі, що за чарівна акторка! Яка скромність і вишуканість! Ще рік, і вона набереться досвіду й стане неперевершеною; вона буде нашою характерною акторкою. Що за славна її німа гра, скільки в ній душі!..»

Він помилявся, але не щодо вроди, справді прекрасної, а щодо таланту акторки, бо мадемуазель Жюльєтта була лицедійкою невправною, «переграваля». Та кохання завжди сліпе, а Гюго був закоханий. Щовечора він приходив до «Порт-Сен-Мартена» побачити — в ту коротку мить, коли вона з'являлася на сцену, — ці чарівні очі, постійно звернені до його очей. Він відчував нездоланну спокусу. Адель вже довгий час уперто не допускала його до себе. Під маскою молодого переможця він приховував таємний і гострий біль.

В мені живуть скорбота й біль.
Під дахом гість у мене марний.
Я — це висока вежа гарна,
В якої потемнілий шпиль.

Щовечора він заходив до Жюльєтти в убиральню, давав поради, п'янів од цієї доступної йому краси. Через чотири дні після прем'єри, 6 лютого, він сказав їй: «Я люблю тебе!» Саме цього вона чекала й прагнула. В ніч проти 17 лютого в останню суботу карнавалу (все своє життя вони думали, що це було у вівторок, але помилялися або ж днем, або числом) автор п'єси і акторка мали піти разом після вистави «Лукреція Борджіа» на бал до театру. Цю ніч вони вирішили провести в Жюльєтти, котра мешкала ще на бульварі Сен-Дені, чекаючи, поки буде готове її «гніздечко» на вулиці Ешік'є. **Жюльєтта до Гюго:** «Пане Віктор, прийди сьогодні ввечері по мене до мадам Крафт. До вечора! О, цей вечір буде всім. Я буду твоя до останку...» Через вісім років він нагадає їй про цей день:

«Ти пам'ятаєш, кохана? Наша перша ніч — то була ніч в останній вівторок карнавалу 1833 року. Не пригадую вже, в якому театрі і який давали бал, куди ми збиралися піти разом. (На хвильку уриваю писання, щоб поцілувати твої солодкі уста, і знов пишу далі.) Ніщо, навіть сама смерть, не зітре в мене цієї згадки. Кожна година цієї ночі спадає зараз мені на думку одна за одною, як ті зорі, що ніби пропливають перед очима моєї душі. Так, ти мала піти на бал і не пішла, і чекала мене. Мій ангеле! Скільки в тобі доброти й кохання! Твоя кімнатка була сповнена якоїсь урочистої тиші. За вікнами Париж сміявся і співав, покрикували маски. Посеред загальної радості ми усамітнились і заховали нашу власну тиху радість. Париж піддався фальшивому хмелю, а ми справжньому. Не забувай ніколи, мій ангеле, цієї таємничої години, яка змінила твоє життя. Та ніч 17 лютого 1833 року була символом і ніби лицем тієї великої й урочистої переміни, що сталася в тобі. Тієї ночі ти лишила за порогом, далеко від себе, гамір і галас, фальшиві блискітки, натовп, щоб вступити в таємницю, пізнати самотність і кохання!»

Віктор Гюго зачарований. Колись така жадана, Адель не змогла йому дати нічого, окрім лякливої покори молодої дружини; і раптом у нього прекрасна, які не часто трапляються, коханка, «очі — діаманти чистої води, ясне і чисте чоло... Шия і плечі майже античної досконалості, вони сміливо могли б надихати скульпторів і бути допущеними на конкурс краси разом з молодими афінянками, що скидали свої шати перед Праксітелем, задуманим над статуєю Венери...» Це тіло з «тугими бретонськими персами», що не поступалося красою перед найкращими стародавніми скульптурами, вміло піддаватися всім любовним витівкам. Тої «священної ночі» Жюльєтта відкривала

радощі кохання тридцятирічному чоловікові, який сам був добре обдарований для того, щоб спізнавати, давати втіху, і який обмежувався досі подружнім ложем. Пестощі — це мистецтво, як і поезія. Жюльєтта була в них віртуозом.

Розмови з нею теж були втіхою. Вона могла стільки розказати: про Бретань, про життя босоногої школярки, або про монастир, про бідність. Маючи за собою життя важке і сповнене пригод, вона збуджувала цікавість письменника своїми розповідями. «Я сам народ», — з гордістю казала вона про себе. Отож, попри напади наївної благородної зарозумілості, в «барона» Гюго було щире бажання пізнати народ. А втім, зважте, поетові треба, щоб його розуміли. Як тільки він присвятив їй вірші, вона прийняла їх з безмежною радістю, чого не можна було сказати про Адель.

Байдужа дружина, здавалось, зовсім не цікавилася його рукописами, чернетками; Жюльєтта, «колекціонер з природи», берегла все з побожністю. Вона надавала смаку славі, що сама по собі прісна. То чи ж не заслуговувала вона на гарні присвяти? На восьмому виданні «Східних мотивів»: «Тобі, моя краса, тобі, моє кохання!» На четвертому виданні «Гана Ісландця», що з'явилося в травні 1833 року:

Мій славний ангеле, не слухай у замрії
Парижа, що внизу кричить і плаче, й мліє;
Послухай краще вже, що серце мовить нам.
Ось почуваєш ти, воно ж для тебе б'ється.
Його ти чуєш, так? Говорить більше серце,
Ніж міста стоголосий гам.

Для Гюго після року приниження ця любов була воскресінням. Те, що він має коханку, що проводить ночі поза домівкою, спочатку лякало його, співця домашнього вогнища й родини. Проте згодом це стало для нього джерелом гордості. Він розповідав про свою перемогу всім, навіть Сент-Беву, який підсміювався з нього: «Гюго уявляється мені насамперед як людина, котра має лише одну ваду: надто любить жінок. Він запевняє, що про славу зовсім не думає. Кожен з нас має два пороки: той, у якому ми признаємося, і той, який ми приховуємо...» Природно, весь Париж заговорив про цю історію, і побожні друзі Віктора захвилювались. Але Гюго хотів вірити, що таке велике щастя не може бути провиною. **Віктор Гюго до Віктора Паві:** «Я ще ніколи стільки не грішив, як цього року, і ніколи не був кращий. Принаймні набагато кращий, ніж у часи моєї невинності, за якою ви всі так побиваєтесь. Так, колись я був невинний; тепер я поблажливий, а це великий поступ. Бог про це знає. Біля мене мій добрий ангел, моя щира й дорога подруга, яка знає про все, яку ви шануєте так, як я, яка прощає мені й любить мене...»

Тим ангелом усепрощення була Адель. А втім, чому б їй і не прощати? Чому б то вона могла вимагати від нього подружньої вірності, коли сама не бажала бути йому дружиною? Зрештою, родинне щастя не розладналося. **Дідіна до Луїзи Бертен:** «Я вже так давно тебе не бачила... Тіточка Жюлі (Фуше) приїхала з монастиря... Тото і Деде вперше постригли... Жюлі каже, що не любить узурпаторів, не терпить Луї-Філіпа», а Гюго, великий грішник, додавав: «Вибачте мені, мадемуазель, що пишу на цьому аркушику, користуючись із чистого місця, залишеного Лялечкою... В цьому нещасному Парижі дуже нудно. Доводиться сумувати за літом, коли були заворушення й коли лютувала холера... Тепер я цілими днями копаюся в старих шпаргалах, щоб вибрати щось до двох томів «Літературної суміші» (і крутої суміші)... Увечері ми з дружиною ходимо на прогулянку в бік Рапе, берегом річки...» Ідилічний образок, родина в дусі Греза [1].

Коли Адель, як завжди, влітку виїхала з дітьми на відпочинок у Рош, Сент-Бев почав никати довкола замку. Тільки Гюго покидав Б'євр, Адель виходила пішки з дому, зустрічала на дорозі Сент-Бева, який наймав карету, і вони були щасливими так, як уміли. А бути щасливими вони вміли не дуже. Ця любов із самого початку була приречена. «Вона насичується тонкими переходами вечора в церквах, куди ми навідуємось... — писав Сент-Бев до мадам Гюго. — Я ніколи не вмів жити надією на краще, мені завжди чогось бракувало; моїм почуттям завжди бракувало трохи сонця в сприятливу пору...» А тим часом Віктор у Парижі водив Жюльєтту до помешкання на площі Руайяль, і наступного дня вона йому писала:

«Як це мило було з Вашого боку відкрити переді мною двері свого дому; для мене це було більше, ніж тільки задоволення цікавості, я вдячна, що Ви познайомили мене з місцем, де Ви живете, думаєте. Але, щоб бути до кінця щирою, мій коханий, мушу Вам сказати, що додому я повернулася дуже сумна і пригнічена! Тепер я краще, ніж будь-коли, відчуваю, як багато розділяє мене з Вами і наскільки я Вам чужа. Це не Ваша вина, мій коханий, і не моя, але так воно є. Було б нерозважливо з мого боку приписувати Вам більшу роль у моєму нещасті, ніж це є насправді, інакше я б не могла Вам, коханий, сказати, що з усіх жінок я вважаю себе за найнещаснішу. Якщо маєте хоч трохи жалю до мене, мій любий, то допоможіть мені позбутися цього принизливого становища, в якому я живу і яке є мукою, як для моєї душі, так і для тіла. Допоможіть мені звестися на ноги, мій добрий ангеле, дайте мені змогу повірити в Вас і в майбутнє! Прошу Вас, благаю».

Покора цілком щира. Драма Жюльєтти полягала в тому, що вона стала куртизан-

[1] Грез (1725—1805) — французький живописець і гравер, відомий майстер ідилічних жанрових картин.

кою ще зовсім недосвідчена, вважаючи за цілком природну річ своє прагнення, щоб такі, як князь Демидов і подібні до нього оточили її розкішшю. І ось вона полюбила вимогливого метра, який зневажав усяку продажність, не допускав можливості поділу й надто сильно перестраждав колись від ревнощів, щоб не домагатися тепер вірності. А що він кохав її «глибоко, ніжно, палко, безмежно», то хотів, щоб вона була така ж чиста, як і прекрасна. А тим часом у неї не було інших засобів до існування, крім щедрості багатих благодійників. В театрі заробляла дуже мало, та ще й доводилось ростити дочку. І хоч яка вона була закохана у Віктора, проте вагалася при думці про цілковитий переворот у своєму житті. Зовсім недавно вона переїхала в гарні апартаменти на вулиці Ешік'є; звичайно, вона й далі приймала там усіх своїх благодійників — шаленого Демидова і його друзів, — через що Віктор ставився до неї, як до жінки пропащої. Якийсь Бальзак лише б посміхнувся. Але Гюго переживав тут одну з своїх драм. Іноді, вражена «образливими підозрами» (що були цілком обгрунтовані), Жюльєтта хотіла з ним порвати. Вона втікала, а потім поверталася до свого немилосердного судді й прекрасного коханця і просила «освятити й оживити в ній усе добре і порядне».

Він ладен був усе вибачити, якщо вона порве з минулим. Зрештою вона послухалася й відразу ж побачила, яка вона нещасна. В січні 1834 року вона мала закладених у ломбард «48 вишитих батистових сорочок, 36 простих батистових сорочок, 25 суконь, з них дві без рукавів, 31 вишиту спідницю, 12 вишитих камізельок, 23 пеньюари, 1 кашемірову спідницю з воланами, 1 шаль індійського кашеміру тощо». Цей старанний і сумний список нагадує посмертний реєстр майна. Принцеса Негроні вмерла, а Жюльєтта Друе боролася, щоб вижити. Їй не давали проходу кредитори, і їхні візити ще дужче розпалили ревнощі Віктора Гюго. Коли вона поділилася з ним деякими своїми клопотами, ощадливий міщанин обурився, а романтичний герой заявив, що бере всі її борги на себе.

Віктор Гюго до Жюльєтти Друе: «Ці гроші — Ваші. Я заробив їх для Вас. Мені хотілося в такий спосіб пожертвувати Вам решту моєї ночі. Треба було обов'язково написати річ, яку в мене просили на ранок, або не писати її зовсім. Не раз перо випадало з моїх рук, але я казав собі: «Це для неї», — й брався до праці. Я не такий, як інші чоловіки: я — частина самого фатуму. Навіть у своєму падінні Ви для мене найщедріша душа, істота, найбільш гідна шани, і найшляхетніша, скривджена колись долею. Я не з тих, хто здатен знущатися над бідною занепащеною жінкою. Ніхто не має права першим кинути в Вас каменем, крім мене. Коли б хтось це зробив, я затулив би вас самим собою...»

Далі, оскільки Гюго розлучив її з усіма, кого вона колись знала, а сам жити з нею не міг, він дав їй роботу. Цілком природно, що письменник робить жінку, яку любить, своєю секретаркою. **Жюльєтта до Гюго:** «Ще немає й шостої, я саме скінчила переписувати вірші, які ти мені учора дав...» Вона мусила давати йому звіт про все, що робила: «Вчора після повернення я читала твої вірші, повечеряла, зробила підрахунки. Потім лягла, почитала твої газети. Заснула, бачила тебе уві сні. Прокинулась о восьмій, майже одразу встала й зайнялася трохи господарством — латала те, що мала на собі вчора... О пів на третю взялася за переписку й відразу після закінчення пишу тобі. «Ось рапорт, мій командире, ви задоволені? Черговий капрал також задоволений». Після вечері проведу репетицію з дітьми й полічу вірші з «Осіннього листя»...»

Але Жюльєтта була добре винагороджена. Він купив для неї зошит, оправлений у чорний ріг, інкрустований золотом: «Нотатник про бали і вечори», куди щовечора, покидаючи її, щоб повернутися на площу Руайяль, записував якусь банальну й сентиментальну думку: «В перший день року я напишу: кохаю тебе, в останній день року — боготворю тебе... Завдяки твоїй ніжності я люблю землю; завдяки поглядам розумію небо... Я дав би тобі визначення, мій друже: ти — ангел у пеклі... Краса, розум, серце — все це в тебе є. Якби суспільство повелося з тобою так, як це зробила природа, ти сиділа б дуже високо. Але не журись: суспільство могло зробити з тебе щонайбільше королеву, природа ж зробила тебе богинею...» Хоч і дуже закоханий, Віктор і далі лишався Дідьє й не переставав думати про цю Маріон Делорм як про грішного ангела. Вона й сама себе зневажала. Серйозність, урочистість почуття Гюго, яке так нудило Адель, подобалися Жюльєтті, тим паче, що іноді він умів бути веселим, як студент. Ці переміни чарували її.

Для неї лишалася одна надія: театральна кар'єра. Після довгих суперечок Гюго пообіцяв Феліксові Арелю нову драму для «Порт-Сен-Мартена» — «Марію Тюдор». Він хотів дати в ній дві ролі, майже рівнозначні, для мадемуазель Жорж і для мадемуазель Жюльєтти; перша мала бути королевою Англії, друга — Джейн, бідною дівчиною, грішною й чарівною, яку прощає коханець. Репетиції були тривожні. Владна й зухвала мадемуазель Жорж була не з тих жінок, які терплять суперниць. Хоча вона не кохала Гюго, однак насилу зносила, що автор п'єси висловлює таку пошану до звичайної фігурантки. Жовчна й зарозуміла, вона жалілася на пересічність партнерки. Вродливий П'єр Бокаж з її намови відмовився від ролі Жільберта, а перед тим на репетиціях не раз ображав Жюльєтту. Як близький

друг Александра Дюма, він не бажав успіху Гюго, бо, незалежно від них самих, цих двох романтичних драматургів протиставляли одного одному, як суперників. Завдяки Бокажу, Сент-Беву і навіть самому Арелю ще до прем'єри п'єси згадки про неї у пресі були недоброзичливі. Говорили, ніби вона вщерть виповнена жорстокістю і вбивствами, на сцені з'являється кат, а передусім Жюльєтта не витримує ніякої критики.

Напередодні прем'єри директор сказав Гюго: «Мадемуазель Жюльєтту випускати на сцену неможливо; мадемуазель Іда, коханка Дюма, знає роль і готова її зіграти». Гюго був надто закоханий у Жюльєтту і справедливий до неї, щоб відступитися. Розлючений Арель в останню хвилину відмовився дати частину належних автору квитків. Дюма по-лицарському віддав свої місця суперникові. Вистава почалася в тривожній атмосфері. Два перші акти ще сяк-так пройшли, але в третьому сцену з Жюльєттою освистали. Приголомшена ворожістю партнерів і публіки, вона, на жаль, виправдала побоювання і критиків. Наступного дня під тиском Сент-Бева, Адель і «ветеранів «Ернані» Гюго не без жалю й гніву погодився, щоб нещасна Жюльєтта через нездужання (зрештою справжнє, бо їй довелося лягти в ліжко) відмовилася від ролі.

Гюго до Жюльєтти: «Ви ні на хвилину не перестали витримувати палкий і патетичний тон. Ті, хто не слухали, скаржаться, що не чули його. Та нехай собі кажуть. Ви були прекрасні й зворушливі наприкінці, гарні й чарівні на початку. Все, що Ви говорили, Ви говорили, ні на хвилину не втрачаючи делікатного чуття відтінків, а це річ рідкісна й складна, коли йдеться про пристрасть... Будьте спокійні: прийде день, і Вам віддадуть належне...»

Цей жорстокий прийом публіки вбив у бідолашній Жюльєтті ту крупинку хисту, який вона мала. «Я більше не наважусь. Ці люди позбавили мене віри в себе. Я не зможу більше грати на репетиціях, я паралізована».

РІК 1834

Якщо двоє розлучаються в гніві — значить, їх єднали надто близькі стосунки.

Поль Валері

На початку 1834 року Гюго опублікував «Етюд про Мірабо». Чому про Мірабо? Тому що ця тема давала йому змогу висловитися непрямо. Бальзак змалював його в ці похмурі роки як людину «нещасливу й гнану».

Так воно й було насправді. Про нього злословили з будь-якого приводу. Навіть Сент-Бев єлейно вдавав, ніби його дивує така упередженість: «Уже кілька місяців критика зчиняє проти його творів і його самого одностайний і справді незрозумілий галас». Щоправда, Мірабо свого часу теж терпів від такої несправедливості, йому протиставляли Барнава, який мав ті самі політичні погляди, що й Мірабо, але не мав його геніальності, так як 1798 року ставили вище Моро, ніж Бонапарта, як 1834 року дехто вихваляв Дюма-батька, не помічаючи Гюго.

«Народу, і саме великому народу, — писав Гюго, — не властиве почуття заздрощів, і саме народ був за Мірабо». Гюго вже тоді сподівався, що той народ візьме гору «над порядними людьми, які власне є непорядними людьми». Так само, як він колись писав: «Нам потрібен свій Шекспір», він тепер говорив: «Після наших великих людей Революції нам потрібна тепер велика людина поступу. Французька революція відкрила для всіх соціальних теорій величезну книгу, подібну великому заповіту. Мірабо, Робесп'єр, — кожен з них вписав у неї своє слово. Людовік XVIII дещо в ній перекреслив, Карл X розірвав сторінку. Палата депутатів 7 серпня майже склеїла її знов, але не більше. Книга й перо лежать. Хто насміліться написати щось тепер?..» І стиха відповідав собі: «Ти!» Крім літературної слави, йому починала світити політична кар'єра.

Цього самого року після незначної переробки він видав у Рандюеля під заголовком «Література й філософія» збірку своїх юнацьких творів. Метою його було зіставити «молодого якобінця» 1819 року з «революціонером» 1830 року і довести, що, коли його погляди і зазнали еволюції, то лише в бік відвертості й безкорисливості. Ця збірка статей залишилася майже непоміченою. **Гюстав Планш у «Ревю де Де Монд»:** «Пан Гюго, в інтересах своєї ж таки слави не повинен був вигрібати цієї книжки з-під пороху, яким вона припала...» Сент-Бев опублікував статтю «Про Мірабо», похвальну для автора збірки, але Гюго небезпідставно відчув у ній якесь лукавство щодо своєї особи. **Віктор Гюго до Сент-Бева:** «Я знайшов у ній, мій друже (і кому як не нам це розуміти), надмірну хвалу, пишномовні вислови, але по суті — і це мене глибоко засмутило — ніякої доброзичливості... Я б волів менше похвал, а більше симпатії... Віктор Гюго не може хотіти чогось більшого, але Вікторові, вашому давньому Вікторові, прикро». Сент-Бев запевнив його в дружбі, «яка все-таки є найбільшою моєю гордістю в літературній царині, як була першим великим почуттям у моєму житті». Але даремно було розводити цю котячу ввічливість. Злісні плітки, розмови, які поспішали донести обом до вух, безповоротно отруїли стосунки між цими двома людьми. Розрив настав раптово. **Сент-Бев до Віктора Гюго,** 30 березня 1834 року: «Зрештою зупинімося на цьому. Надто багато місця треба присвятити не, як ви кажете, негідним людям, а негідній темі. Пишіть нам гарні вірші, а я постараюсь писати сумлінні статті. Вертай-

теся до своєї творчості, так як я до мого ремесла. Я не маю храму і нікого не зневажаю. Ви маєте храм, і уникайте скандалу в ньому».

Віктор Гюго до Сент-Бева, 1 квітня 1834 року: «Мене тепер оточує стільки ненависті, я став предметом стількох підлих переслідувань, які другові довелося б ділити зі мною, що я добре розумію — навіть найвипробуваніша дружба відступає перед цим і рветься. Отже, прощай, мій друже. Кожен з нас поховає мовчки те, що в нас уже давно вмерло і що Ваш лист щойно вбив у мені...» Після цих прощальних слів обидва письменники і далі тиснули один одному руки, коли професійні обов'язки зводили їх. Щороку 1 січня Сент-Бев присилав подарунок своїй хрещениці, але дружби вже не було.

Для Віктора Гюго і Жюльєтти Друе 1834 рік був роком хаосу. Високі вершини, темні провалля. Єдиною постійною віхою в мінливому плині їхнього спільного життя лишалася взаємна любов, тілесна й духовна. Жюльєтта виражала її зворушливо: «Якби за щастя можна було б платити життям, моє б уже пішло на плату...» 26 лютого 1834 року: «Добрий день, мій коханий, добрий день, мій великий поете, добрий день, мій боже! Який гарний день, сповнений любові і сонця, він настав, щоб нагадати усім, що це день твого народження... Мій Тото, люблю тебе, ти зробив мене такою щасливою цієї ночі; аби вона могла тривати так довго, як моє життя, я б не жаліла і не прагнула нічого іншого...» Недруги Жюльєтти Друе говорили, що їй бракує лету. Яка несправедливість! Можна покепкувати з її правопису, часом дещо примхливого, але не з її стилю. Вона так чарівно наслідувала на початку одного з листів романтичні епіграфи свого поета і з гідною подиву вигадливістю знаходила сто способів, щоб сказати «люблю тебе». «Пишу до Вас те, що підказує моє серце, кохаю Вас, як жінка раю, але кажу про це, як пташниця... У мене в серці повно кохання, а дотепності повно у вашій голові...» Вона знаходила інтонації, гідні «Листів португальської черниці» [1]. Гюго одразу оцінив її ліричний хист і старанно зберігав її листи.

Але самим коханням чи дотепністю ситий не будеш, а вона була лише бідна жінка, обтяжена боргами. Дванадцять тисяч франків ювеліру Жаніссе, дві тисячі п'ятсот франків мадам Лебретон і Жерар, торгівцям кашеміровими тканинами, тисяча франків галантерейникові Пуавену; чотириста франків Віленові за парфуми... Загалом двадцять тисяч франків (від п'яти до шести мільйонів на теперішні гроші). Спершу, вражена підозріливістю свого пана і володаря, Жюльєтта спробувала піти на переговори з кредиторами, заставила в ломбарді одяг, всюди позичала за посередництвом відданих друзів, Жака-Фірмена Ланвена та його дружини. Звідси таємниці, підозрілі оборудки і ревнощі Гюго, який прибирав позу «Великого інквізитора». Не раз протягом року вони ладні були розлучитися. Запис Віктора Гюго від 13 січня 1834 року, пів на дванадцяту ночі: «Сьогодні ще один коханець. Завтра...» Жюльєтта, яка все пожертвувала і добровільно прирекла себе на злидні, щоб зберегти єдиного коханця, не могла не страждати від такої суворості. «Ніщо з усього цього не допомогло знайти ласки у Ваших очах. Для Вас я сьогодні та ж сама, ким була рік тому для всіх: жінка, котру бідність може кинути в обійми першого-ліпшого багатія, якому заманеться її купити. Саме з цих серйозних і незаперечних причин ми мусимо розійтися, бо такого становища я не можу більше терпіти...»

Вона мала й інші приводи для муки: майдан Руайяль, де Віктор Гюго жив на широку ногу і де вона майже не бувала (іноді траплялося, що, стомлена очікуванням, вона приходила під його вікна, і так само як колись перед Тулузьким готелем, дивилася на вогні і слухала сміх); легкість, з якою він сприймав за щиру монету плітки (або й правду) про минуле Жюльєтти з уст Іди Ферр'є, або підтоптаної мадемуазель Жорж, що випитували з лицемірною турботою, чому з-поміж усіх жінок він вибрав саме цю «фальшиву, марнославну кокетку й вітрогонку», нарешті брак зацікавленості її акторською кар'єрою. 1834 року він влаштував її до Театр-Франсез, з платнею три тисячі франків на рік, що дозволило оплачувати помешкання на вулиці Ешік'є, 35, за яке Демидов, зрозуміло, вже не платив. Але їй не давали жодної ролі, і вона вирішила, що як акторку коханець засуджує її так само безжально, як публіка. Яке ж майбутнє чекало її? Залишитися бідною жінкою, без кар'єри і житла, коханкою ревнивця, що її зневажає? Коли кредитори вигнали її на вулицю і навіть забрали меблі, вона всерйоз задумала накласти на себе руки.

«Віктор, цієї ночі, щоб завдати мені болю, Ви повторювали брудні наклепи отієї мадам Жорж, нагадували моє нещасне минуле. Ви взяли на глум п'ятнадцять місяців любові і страждання, яке ми пережили разом. Прошу Вас, не відкидайте правдивого, чистого і міцного кохання, яке я почувала до Вас. Не наслідуйте дітей, які, побачивши старого діда, не хочуть повірити, що він був колись молодий і сильний. Я кохала Вас усіма силами моєї душі. Тут усі Ваші листи і хустка, яку ви колись мені принесли, вона не моя...»

Жюльєтта повторювала те, що говорила й раніше про роль Джейн в «Марії Тюдор»: вона не могла так жити далі.

«Сьогодні йдеться не про роль, а про все моє життя взагалі. Тепер, коли мене гнітить наклеп, коли осуджено моє життя, не ви-

[1] Мається на увазі роман Дені Дідро.

слухано мене, як у твоїй п'єсі мене було вислухано, тепер, коли моє здоров'я і розум вичерпалися в цій битві без користі і без слави, тепер, коли мене публічно визнано за жінку без майбутнього, я не маю вже відваги жити. Цей страх спонукає мене на самогубство...»

Згодом, оскільки тіло і серце Віктора були мудріші за його гординю, він повернувся до Жюльєтти спокутувати свою провину. Дивлячись на неї, коли вона спала, він написав:

«Ти знайдеш цю записочку, згорнуту вчетверо, на ліжку, коли прокинешся і всміхнешся до мене, правда? Я хочу посмішки дорогих і прекрасних очей, які стільки плакали. Спи, моя Жюльєтто, хай тобі сниться, що я тебе люблю; хай тобі сниться, що я біля твоїх ніг, хай тобі сниться, що ти моя, хай тобі сниться, що я твій, хай тобі сниться, що я не можу жити без тебе; хай тобі сниться, що я думаю про тебе, хай тобі сниться, що пишу тобі. А прокинувшись, побачиш, що сон є дійсністю. Цілую твої маленькі ніжки і твої великі очі...»

Він возив її на околиці Парижа і показував свою улюблену долину Б'євр, повну лінощів і зелені. Третього липня 1834 року вони провели ніч у готелі «Екю де Франс» в Жуї-ан-Жоза. Незабутню ніч.

«Мій коханий Вікторе, я все ще переживаю нашу вчорашню ніч... Учора, 3 липня 1834 року, опів на одинадцяту вечора, в готелі «Екю де Франс», я, Жюльєтта, була найщасливіша і найгордіша з усіх жінок світу; ще раз заявляю, що досі я не знала більшого щастя, як любити і бути любимою тобою. Цей лист у формі протоколу є насправді актом, що стверджує стан мого серця. Цей акт, складений сьогодні, має служити до останньої хвилини мого життя на цьому світі; зобов'язуюся, що в той день, годину й хвилину, коли він буде мені поданий, вищезгадане серце знов повернеться до того стану, в якому воно перебуває сьогодні, тобто буде виповнене тільки одною любов'ю — до тебе і тільки одною думкою — про тебе. Складено в Парижі, 4 липня 1834 року, о третій годині пополудні. Жюльєтта. За свідків поставили тут свої підписи тисячі поцілунків, якими я вкривала цього листа».

Надходив час літнього відпочинку в Рош, і вони підшукали кімнатку не дуже далеко від замку Бертенів, на вершині лісистого схилу, в селищі Мец, в низенькому білому, зарослому напівдиким виноградом, будиночку сільського типу із зеленими віконницями. Подружжю Лабусьєр, хазяям будиночку, Гюго заплатив наперед за рік — дев'яносто два франки. Потім вони повернулися до Парижа. **Віктор Гюго до Жюльєтти Друе**, 9 липня 1834 року: «Моє кохання, ангеле мій! Нема нічого п'янкішого, як спів, що лине з твоїх вуст, за винятком поцілунків, якими вони нагороджують мене. Ніколи не забувай, що ці рядки написані в твоєму ліжку, коли я тримав тебе в обіймах, голу й чарівну, коли ти наспівувала пісеньки на мої слова голосом, що заворожував мою душу. Оті пісеньки в твоєму виконанні стають чарівними! Я написав вірші, але це ти вдихаєш у них поезію...» 19 липня Жюльєтта покинула вулицю Ешік'є, зберігаючи «вічну згадку про ту спальню, де вони були такі щасливі і такі нещасливі», і переїхала на вулицю Райську 4-біс до малесенької квартирки. «Ох, моя Жюльєтто, цю вулицю недаремно прозвали Райською. На цій вулиці, в цьому будиночку, в оцій спальні, в цьому ліжку для нас небо...»

В серпні (1834 року) рай перетворився на пекло. Зграя кредиторів винюхала слід і загавкала так голосно, що Жюльєтта мусила зрештою признатися коханцеві, скільки вона заборгувала. Двадцять тисяч франків! Син генерала Гюго, хлопець, що довгий час задовольнявся двома су на день, страшенно розгнівався, однак сказав, що сплатить сам усе, потроху, навіть ціною здоров'я і життя; але обіцянки чергувалися з найдошкульнішими докорами. Що вона такого зробила? Її гірке каяття дозволяє припускати, що тут було щось серйозніше. **Жюльєтта до Віктора:** «Ох! Ніхто й ніколи не любив тебе чистішою, правдивішою і тривалішою любов'ю, ніж я, і все ж я почуваю себе знедоленою. Якого відшкодування, якого каяття ти вимагаєш за злочин, який я не вчинила, який не знаю звідки звалився на мою голову і в якому ні душа моя, ні тіло не винні. Говори, звинувачуй. Прийму будь-яку кару, лише не смерть нашого кохання...»

Разом із маленькою дочкою вона сховалася в Бретані, де в Сен-Ренані мешкала її сестра Рене (мадам Кох). Вимушена розлука дала відчути обом коханцям силу їхньої жаги. Що значили гроші, що значили борги в порівнянні з такою любов'ю! Гюго «ставав на голову», щоб урятувати Жюльєтту. Він зважився навіть просити в Прадьє (якого називав «принцом Фурстенбергом», за назвою вулиці, де мешкав скульптор), щоб той взяв на себе принаймні витрати на дочку Клару, але Прадьє відмовився. Не можу, сказав він, хіба що Гюго доб'ється для нього замовлення на одну скульптурну групу для Тріумфальної Арки. Цинічний торг. Жюльєтта під час перебування в Бретані писала листа за листом: «Вікторе, я вмираю далеко від тебе... Чи це правда, що ти мене ненавидиш, що я тобі огидна, що ти мене зневажаєш?.. Я зроблю все, що захочеш, усе, мій боже! Скажи, чи ти ще мене хочеш?..» Він хотів її так, що робив усе можливе й неможливе, щоб допомогти. «Щойно я бачився з Прадьє. Мені пощастило зачепити його за живе. Він такий, яким і повинен бути, і ми домовилися зробити усе, щоб тебе врятувати. Якщо буде потреба, він візьме на себе такі самі зобов'язання, як і я, але треба, щоб ТИ повернулася до

Парижа! Він теж такої думки. Твоя присутність конче потрібна, щоб усе розплутати. З свого боку я дістав з-під землі тисячу франків. Бачиш, що може зробити Любов. Біжу на станцію. Якщо є вільні місця, виїду в середу, і в п'ятницю ти вже мене побачиш... Тридцять годин я не мав і ріски в роті, але я тебе кохаю...»

Лишивши Адель і дітей у Рош, він поспішив у Бретань. Коханці зустрілися в Бресті. Небо і море були блакитні, після тривалого туману випали сонячні дні. Вони поклялися ніколи не завдавати прикрощів одне одному.

Не кидаючи коханки, Гюго водночас заспокоював дружину. **Віктор Гюго до Адель Гюго,** Ренн, 7 серпня 1834 року: «Прощай, моя Адель. Люблю тебе. До побачення. Пиши мені більше й частіше. Ти радість і честь мого життя. Цілую твоє гарне чоло і твої гарні очі» ... Адель, що саме в ці серпневі дні вільно прогулювалася з Сент-Бевом у затінку дерев, порослих над Б'єврою, могла без великого горя і без великої заслуги відповідати доброзичливою покорою: «Не хочу, — писала вона, — казати тобі на віддалі нічого, що могло б тебе засмутити, бо не можу бути при тобі, щоб потішити. А втім, мені здається, ти — по суті — все-таки любиш мене і непогано розважаєшся, коли так зволікаєш з поверненням, і свідомість цього робить мене щасливою...» Байдужість породжує вибачливість.

Жюльєтта і Віктор поверталися неквапом, вона, дрімаючи в диліжансі, клала йому голову на плече. Він оглядав галерників у Бресті, менгіри [1] в Карнаку, церкви, Лукрецію Борджіа в Турі. Потім 2 вересня, Жюльєтта оселилася в своїй кімнатці в Меці, а Віктор у замку Рош, і почалися шість тижнів простого, незрівнянного ні з чим життя. У матінки Лабусьєр (куди Антуанетта Лавен, подруга, посередник між нею і Прадьє, часто приводила дочку Клару) Жюльєтта мусила займатися господарством, їла на кухні, мала тільки дві сукні, одну шерстяну, другу муслінову в біло-рожеву смужку. Але вже те, що її не бентежила ця бідність, залізні ложки, грубі черевики, брак будь-яких розваг — свідчило про її цілковиту покору й любов. Гюго, в якому аскетизм, накинутий ним самим, заспокоював якусь дивну потребу володарювання, писав на примірнику «Клода Ге», подарованому коханці: «Моєму ангелові, в якого відростають крила. Мец, 2 вересня 1834 року». Щодня Віктор пішки йшов через ліс. Адель була втаємничена — Луїза Бертен слухала його звіряння. Старі панни, якщо в них добра душа, люблять пахощі кохання. Найчастіше Жюльєтта виходила назустріч коханцеві і очікувала його в лісовій гущавині під старим дупластим каштаном: «З високими персами, рожевими щічками, весело розтуленими губами, — вона нагадувала квітку, що виросла з-під твердої кори дерева». Забачивши Віктора, вона схоплювалася, зціловувала з його обличчя лісову росу і тягла в кущі, на вистелену мохом галявинку.

Любов і природа творять божественну гармонію. «Шелест цього щасливого гніздечка серед лісу» зливається з солодким зітханням коханців. Вони щасливі. Гюго, що любив пояснювати світ, бога і все суще на землі, знаходив у цій прекрасній грішниці слухняну і захоплену ученицю. Буря, під час якої вони сховалися в дупло старого каштана, залишилася для неї любим спогадом. Жюльєтта тремтіла тоді від холоду, а він намагався її зігріти; краплі дощу падали з волосся чоловіка на шию жінки. А він тим часом говорив: «Ціле життя вчуватимуться мені твої слова ніжної турботи і повчання». Вона була з тих жінок, котрі вдячні чоловікові не лише за вихваляння їхньої краси, але й за благородство душі. Жюльєтта, яка була осуджена так суворо і сама картала себе за минуле, відчувала потребу слухати такі рядки:

Коли поезія моя, законом гнана,
Прихилиться спочить у тебе на плечі,
Печальну мисль мою ти бережеш, кохана,
Як свічки полум'я серед грози вночі;

Коли в долині вдвох ми сядем на травиці,
Коли душа твоя засвітиться в очах
І сумно дивиться, як вигнана сестриця,
На подвиги землі, на зорі в небесах...

Вона любила, коли він говорив їй про надію на бога, і коли коханець ставав проповідником:

Мій бідний янголе, ми винні в цих стражданнях.
В молитвах клякнути нам треба довгий час,
Коли всіх юродів, а далі покаянних
Господь простить, тоді вкінці згадає й нас!

Вона, певно, була дуже щаслива і дуже горда, коли 25 жовтня він залишив для неї в дуплі старого каштана, що служив їм поштовою скринькою і звідки вона носила іноді по п'ять записок на день, вірш з такою присвятою: «Вам, кого поважаю, тобі, яку люблю — В.» Вірш той називався «В церкві...»; він написав його ввечері того дня, коли після прогулянки вони надовго затрималися в церковці Б'євра.

Та церковка низька й непоказна була,
І ми зайшли по мові, —
Там за три сотні літ вже душі без числа
Пройшли в сльозі перловій.
Спокійна церковка й сумна в вечірній час,
І ми зайшли по мові, —
Без служника олтар, вогонь його погас,
Як серце без любові...

Там вона, безперечно, молилася, виливала перед богом, в існування якого вірила всім своїм єством, розпач жінки, в якої нема «ані родинного вогнища, ані любимих родичів», хоча перед «бронзовим світом вона нічим не завинила»; її друг втішав там її, розраджував, «бачачи її серйозною і сумир-

[1] Менгіри — культові камені в кельтів.

ною, гідною святого місця». Простотою почуттів, безпосередністю тону, плинністю строф і бездоганним, ніби ненавмисним поєднанням думки і ритму, той вірш був одним з найкращих, які він будь-коли писав. Але скарга Жюльєтти, яку він зумів передати так гармонійно, доводила, що незважаючи на таку велику взаємну любов, щастю там не було місця.

ОЛІМПІО

Ніщо так не промовляє на користь Віктора Гюго, як ніжна прихильність такої чарівної істоти, якою була Жюльєтта Друе.

Поль Клодель

І тоді почалося найдивовижніше життя, покутне і монастирське, на яке будь-коли ішла жінка, не бувши черницею. Віктор Гюго обіцяв пробачити минуле; але він поставив умови, а вони були суворі. Жюльєтта, ще вчора одна з найчарівніших жінок Парижа, вбрана в мережива й обвішана коштовностями, мала віднині жити лише для нього, виходити з дому лише з ним, відмовитися від усяких розваг і розкоші, коротше — спокутувати гріхи. Вона погодилась на це в містичному захопленні «любовною покутою». Володар і коханець давав їй протягом місяця невеликі суми, загалом близько восьмисот франків, які вона побожно занотовувала:

Дата		Франки
1	Гроші зароблені моїм коханим	400
4	Гроші зароблені моїм коханим	53
6	Гроші на прожиток від мого Тото	50
10	Гроші зароблені моїм найлюбішим	100
11	Гроші на прожиток від мого милого	55
12	Гроші зароблені моїм найдорожчим	50
14	Гроші з гаманця мого милого	6
24	Гроші з каси мого дорогого	11
30	Гроші з гаманця мого маленького Тото	3

З цих грошей вона мусила передусім сплачувати борги, а також за помешкання і пансіон дочки. На прожиток лишалося небагато. Частенько доводилося сидіти в нетопленій кімнаті, а якщо ставало дуже холодно, вона залишалася в ліжку, мріючи або складаючи рахунки, які її пан вимагав щовечора і сам старанно перевіряв. Вона харчувалася молоком, сиром і яйцями. Щовечора — яблуко. Жодної нової сукні; вона «освіжила» старі, бо видатний письменник повторював їй щодня: «туалет нічого не додає до чарів гарної жінки». Їй доводилося виправдуватися за купівлю зубного порошка і пояснювати, що новий фартушок зроблено з старої шалі. І найдивніше, що вона прийняла це життя черниці і невільниці не тільки радо, а й з вдячністю: «Не знаю вже, на що я б не пішла, аби лиш жити без боргів! Боже мій, як це гидко й принизливо, і який ти великий і благородний, мій коханий, що любив мене, незважаючи на моє минуле...»

У вільні години вона переписувала рукописи або лагодила одяг коханого. І це давало їй втіху. Прикрим у її житті було те, що вона не мала права виходити сама, і чекала його іноді по кілька днів, споглядаючи, наче пташка в клітці, блакитне небо. Коли Гюго був вільний, він ішов з нею в Сен-Манде, де жила в пансіоні Клер Прадьє, або в палац Інвалідів, де згасав дядько Друе, або до якогось антиквара. Він любив маленьку Клер і писав їй: «Оскільки ти пам'ятаєш, моя люба Клер, твого давнього друга пана Тото, він вітає тебе. Учися добре і шануйся, щоб виросла благородною і гідною такої людини, як твоя мати...» Якщо ж він барився надто довго, ув'язнення ставало мукою для Жюльєтти, позбавленої навіть, як вона це називала, «перерви», тобто прогулянки бульваром, і тоді вона скаржилася: «Я була така дурна, що погодилася на долю цепного собаки: миска супу, будка, ланцюг — ось що мені судилося! Але ж іноді й собаку беруть із собою; тільки я не маю такого щастя. Нашийник затягнуто надто сильно, щоб можна було вислизнути...»

Єдиною її надією на незалежність, надією впертою, незважаючи на всі розчарування, залишався театр. Віктор Гюго закінчив нову драму в прозі: «Анджело, тиран Падуанський». Це була мелодрама в дусі «Лукреції Борджіа»: куртизанка стає на праведний шлях під впливом сильного почуття (Тісба), славна жінка, яку пощастило врятувати (Катаріна); п'єса за готовим зразком, де були і сцени розпізнавання, і таємні коридори, і слоїки з отрутою, і хрест матері, але вдало побудована і з ентузіазмом прийнята в Комеді-Франсез. А Жюльєтта дістає певну платню в цьому театрі. Чи не могла б вона розраховувати на одну з цих ролей? Вона відчувала, що Віктор Гюго боїться довірити свою п'єсу актрисі, талант якої ставиться під сумнів, і яку переслідують інтригани, хоч він і не сміє їй про це сказати. Благородна жінка відмовляється сама: «Поділимо наші драматичні долі», — сказала вона. Це означало, що вона зрікається власної. Вона залишила Комеді-Франсез, не зігравши там ні разу; жіночі ролі дістали мадемуазель Марс і мадам Дорваль.

Найбільшим приниженням для артистки і приводом для побоювань коханки було нестримне кокетство і фатальна чарівність Марі Дорваль, яка перед тим звабила «дворянина» Віньї, щоб зраджувати його. Жюльєтта ні на мить не сумнівалася, що тепер Дорваль почне зваблювати молодого і гарного поета. **Жюльєтта до Гюго:** «Я ревную до жінки з плоті й крові, гарної жінки, котра з тобою щодня, дивиться на тебе, розмовляє з тобою, торкається тебе. О, так! Ревную саме до неї! Це завдає мені невимовної муки...» Прем'єра «Анджело» (оплески, ентузіазм, захоплення, передусім зав-

дяки обом актрисам, улюбленицям публіки) була для Жюльєтти мукою, але вірність перемогла: «Якби ти знав, як щиро я аплодувала мадам Дорваль, ти б остерігався зробити чи сказати сьогодні ввечері щось таке, що могло б уразити моє бідне серце, й без того вже зболіле від думки, що комусь іншому, а не мені дано було виражати твої найблагородніші ідеї! Що вдієш, знов мимоволі мене огортає сум і тривога, бо я знаю, що ти біля цієї жінки...» Слухаючи його похвалу гри Дорваль, вона в тих словах вловлювала «духовне єднання, що існує між актрисою і автором», і їй було прикро, що не їй судилося «передати глядачам ці величні думки».

Але вона мала право на винагороду і дістала її спочатку в гарних віршах:

Якщо вже я до губ підніс твій повний келих,
Якщо до рук твоїх блідим чолом припав,
Якщо кохання пив із милих уст веселих,
Сп'янілий у тіні од пахощів і трав,

Якщо ділити нам судилось тишу й грози,
І тайну душ, з яких довіра виросла,
Якщо я чув твій сміх і бачив твої сльози,
І зором зір твій пив, устами пив уста...

То можу я тепер швидким літам сказати:
«Минайте і летіть! Я не зістарюсь, ні!
В душі я маю цвіт, якому не зів'яти;
Хоч ви й розвієте листки сухі, сумні.

Та помах ваших крил мій цвіт не обламає,
Не обірве того струмка живлючу нить.
В душі моїй — любов, а забуття немає!
І ви не згасите вогонь, що в ній горить!» —

а потім у подорожі, яку вона здійснила разом з ним наступного літа. Хоч дві сім'ї й були для нього важким тягарем, Віктор давав собі раду. «Анджело» зіграно шістдесят два рази, касовий збір становив у середньому дві тисячі двісті п'ятдесят франків від кожної вистави. Видавець Рандюель купив рукопис. 1835 року він заплатив дев'ять тисяч франків за право перевидавати «Оди й балади», «Східні вірші» та «Осіннє листя» протягом півтора року; потім одинадцять тисяч за наступні видання, з додатком «Присмеркових пісень» і нової збірки «Внутрішні голоси». За три роки (1835—1838) Рандюель заплатив сорок три тисячі франків. З книгарень, як і з театрів, гроші пливли широкою рікою на майдан Руайяль і струмочком на Райську вулицю.

Наприкінці липня Адель захотілося поїхати в Анжу на весілля їхнього друга Віктора Паві, Гюго теж запрошували, але він не хотів зустрічатися з Сент-Бевом, який також мав бути на весіллі. Щоб вільно подорожувати з Жюльєттою, Гюго послав на весілля дружину разом з її батьком, П'єром Фуше. Протягом цієї розлуки чоловік і жінка, поєднані узами скорше братерськими, ніж подружніми, не переставали обмінюватися якнайсердечнішими листами. **Віктор до Адель,** Монтро, 26 липня 1835 року: «Добридень, мій ангеле, добридень, моя Адель. Як ти доїхала?..» Фер, 1 серпня: «Сподіваюсь, ти добре повеселилася?..» Ам'єн, 3 серпня: «А ти, де тепер ти? Що ти робиш? Як себе почуваєш?..» Трепо, 6 серпня: «Море — це дуже гарна річ, Адель. Треба колись побувати тут разом з тобою...» Монтівільє, 10 серпня: «Сподіваюсь, ця невеличка подорож піде тобі на користь, ти почуваєшся добре, не схудла і не поблідла...» **Адель до Віктора:** «Я часто думала про тебе, мій добрий і любий Вікторе; я б дуже хотіла, щоб ти був поруч мене...» «Не можу тобі й сказати, яке враження все це на мене справило, мій щирий друже. Сподіваюсь, ти зрозумієш, і поділиш зі мною мої почуття». 18 серпня: «Зрештою, якщо ти розважаєшся, я не бачу тут нічого поганого. І справді, я була б несправедлива до тебе, якби почала жалітися, ти пишеш мені такі славні, теплі листи...»

Добрий і наївний П'єр Фуше, який супроводив дочку, признався, що він приголомшений цією несподіваною згодою: «Коли ми приїхали в Анжер, — писав він, — Адель зразу отримала листи від чоловіка. Він подорожує десь по Брі і Шампані... Він дуже люб'язно ставиться до нашої Адель. Пише їй, що хоче, аби вона веселилася, думала про нього, любила його і кінчає такими словами: «Бажаю Паві такої дружини, як ти в мене, а потім хай дякує богові...» Весілля в Анжері було «пантагрюелівське». Чотири дні гуляли в шатрі або на пароплавах. Адель, дружина великої людини, та ще й дуже вродлива, «викликала захоплення всіх гостей». Сент-Бев із сльозами на очах прочитав аж надто довгий вірш на честь молодих, сприйнятий з ввічливою нудьгою. **Адель до Віктора:** «Коли будеш у Парижі, прошу тебе, мій друже, напиши йому кілька слів подяки за його турботи...»

Сонце світило, село було гостинне, береги Луари веселі, але Адель сумна. Упадання друга з ріденьким рудим чубом не могли замінити відсутності чоловіка. **Адель до Віктора:** «Дивлячись на Луару, я згадала, що десять років тому дивилася на неї разом з тобою. Чи ж виберемося знов спільно мандрувати...» «Я дуже старомодна в своїх уподобаннях і дуже сумна, хоч і не маю якогось клопоту...» Вона почувала себе стомленою від Сент-Бева і від життя. Ревнощі іноді нагадують кохання. Дідіна (одинадцять років) несміливо докоряла батькові: «Маман іноді плаче, жалкуючи, що тебе немає з нами... Не забувай твоєї дочки, тату, повикидай ті шліфовані камінці і приїжджай до нас, ми тебе так любимо...»

Тим часом Віктор з Жюльєттою пили обома пригорщами поезію своєї подорожі. **Жюльєтта до Віктора:** «Пригадуєш наш від'їзд, як ми тулилися одне до одного в диліжансі? Рука в руці, душа з душею, ми втрачали відчуття усього, що не було нашим коханням. А коли приїжджали на місце й відвідували собори і музеї, подив змі-

шувався з хвилюванням, що сповнювало наші серця. Скільки ж шедеврів збудило мій захват лише тому, що вони були любі тобі і ти вмів пояснити мені їх таємницю! Скількома нескінченно довгими східцями піднімалась я на вершину веж, бо ти, ти йшов переді мною!..» Для Жюльєтти ця поїздка створювала ілюзію весільної подорожі. Для Віктора це була лише фантазія оновлення, повернення до дикої волі дитинства. Він любив подорожувати без попередньої програми, без багажу, блукати серед руїн, малювати, збирати квіти й враження. Жюльєтта, котра вміла пристосуватися до всього, була йому ідеальною супутницею в таких ескападах. Далеко від Парижа Віктор не вдавав уже ні пророка, ні інквізитора, а був веселий, як студент на канікулах.

Після повернення — подвійний клопіт з улаштуванням Адель у Роші, Жюльєтти в Меці. Ескапада перейшла в традицію. Вересень і жовтень 1835 року видалися дощовими й вітряними. Жюльєтті частенько доводилося сидіти в кімнаті матінки Лабусьєр, дивлячись, як скаженіє буря, в турботі за свою бідну дочечку, «яку ми надто часто забуваємо», шиючи який-небудь пеньюар, або перечитуючи твори свого коханого. Це їй ніколи не набридало: «Я знаю всі твої твори слово в слово. І щоразу, як їх перечитую, я відчуваю чимраз більшу втіху. Це так само, як з твоїм милим обличчям. Я знаю його в найменших деталях. Немає такої волосинки в бороді, якої б я не знала напам'ять, і все ж знов дивуюся і милуюся твоєю вродою...» Коли, незважаючи на дощ, вона прибігала до старого каштана, її нерідко чекало розчарування, бо не бачила там ані коханця, ані листа. «Хіба що небо затопить землю, тільки тоді я не пішла б до нашого велета-дерева, дуже неврожайного для мене цього року. Не принесло воно мені ані найменшого листочка, і це вельми невдячно з його боку, бо віддаю йому перевагу над усіма іншими деревами, куди молодшими й красивішими за нього. Але невдячність — така природна і в людей і в дерев...» Час від часу вона таки одержувала чудову сторінку, що винагороджувала її за все.

Віктор до Жюльєтти: «Пам'ятаймо все життя про день, який ми пережили вчора. Не забуваймо ніколи про страшну бурю 24 вересня 1835 року, сповнену такої солодкості для нас. Дощ лив як з відра і спливав на нас по листю, від того ще холодніший, небо розколювалося громами. Я тримав тебе голу в обіймах, твоє миле обличчя ховалося в моїх колінах і ти піднімала його тільки для того, щоб до мене всміхнутися, мокра сорочка прилипла до гарних плечей. І протягом усієї цієї довгої півторагодинної зливи жодного слова, крім слів кохання. Ти прекрасна! Люблю тебе більше, ніж можна це висловити, моя Жюльєтто! Яка страшна веремія довкола нас, а в нас яка розкішна гармонія! Хай цей день залишиться золотим спогадом на решту наших днів...»

Нестямне захоплення Жюльєтти, яке мало в собі щось від культу, поглиблювало в поеті небезпечний нахил до обожнення власної особи. Романтики, щоб втекти від своєї земної долі, творили собі двійника, на якого переносили свої страхи і амбіції. Байрон своїм Чайлд Гарольдом перший дав цьому приклад; Віньї мав Стелло, Мюссе Фортуніо й Фантазіо; Жорж Санд Лелію; Сент-Бев Жозефа Делорма; Шатобріан Рене; Стендаль Жюльєна Сореля; Гете Вільгельма Майстера; Бенжамен Констан Адольфа... Гюго втілився в Олімпіо, «який схожий був на нього як брат, напівбог, народжений на пустищі з хаосу гордощів, природи і кохання...»

Ім'я він вибрав собі геніально. Олімпієць, Титан, обпалений громом; але він пам'ятає своє божественне походження; надлюдська істота, здатна бачити значно далі, ніж звичайні смертні, його погляд міряє безодні; водночас божественний і скривджений богами, — отаким, завдяки поклонінню Жюльєтти, Гюго звик бачити самого себе. Він переживав тоді важкий період, знав, що має багато ворогів, що він жертва наклепів. «Майже всі колишні друзі, — писав Генріх Гейне, — покинули його і, сказати правду, покинули з його власної вини, вражені його егоїзмом». Звідси потреба звернутися до свого двійника з такою гарною розрадою:

О хлопче мій, колись тебе всі шанували,
Тобі раділи вкрай;
Твоє круте чоло, ім'я твоє вславляли,
Але тепер, гай-гай!
Тебе в злобі терзать лихі зібрались люди,
В очах їх каламуть,
І збіглись заздрісні, сп'янівши від огуди,
Щоб в душу зазирнуть!..

Пристрасть, у повному й трагічному розумінні цього слова, остаточно сформувала поета, котрий тепер незмірно перевищував автора не лише «Од і балад», але й «Осіннього листя». «Присмеркові пісні», видані наприкінці жовтня в Рандюеля, були збіркою шедеврів. Назва обіцяла приглушене світло, і справді, після фейєрверку «Східних віршів» поезії ці відзначалися прегарним поєднанням природного тону з чистотою форми. Навіть найбуденніші звороти були піднесені на вершини епіки. В «Наполеоні II» хвилює майже синівське звертання до тіні імператора:

Спи, ми до тебе йдем. Цей день таки настане,
Бо ти для нас був бог — не вчитель, наш титане!
Тебе в борні звалив судьби фатальний вал,
Трикольоровий стяг над нами має свято,
Ми не чіпляємось за ту вірьовку кляту,
Що рве з-під тебе п'єдестал!
О, поховаємо тебе ми без огуди!
Ми переможемо, це битва наша буде;
Покриєм славою нам дорогу труну, —
Європа, Азія та й Африка хай знає!
Спішить Поезія до тебе молодая
Свободу оспівать ясну!

Поему присвячено Луї Б(уланже), «Дзвін» мав виправдати політичне кредо автора. Віктор Гюго, який оспівував короля, тепер оспівує імператора? А чому б і ні? Дзвін на вежі «луна неба, що розлягається на землі», мав на собі герби всіх володарів. Він, ніби «голосна луна», своїм дзвоном відгукується на горе і радість кожного. Так само і поет оспівує славу і знегоди батьківщини. Скороминуща слава смертних може зробити, щоб дзвін дзвонив не тільки на славу господа.

Що дзвін мені й душі мовчання таємниче,
Коли в свій час і день їх дух святий покличе,
Одне об одне їх торкне й звелить: «Співай!»
І раптом над шляхом, увесь обнявши край,
Із розколисаних його грудей тужливих
Через просторища, через ліси та ниви,
Через багно, іржу і попіл, що згаса,
Сягне велике щось нестримно в небеса!..

Але те, що Гюго у «Присмеркових піснях» оспівував передусім, були його зашлюбини, духовний і тілесний зв'язок із Жюльєттою Друе. Їй менш чи більш відкрито присвячено близько тринадцяти віршів. Ті, хто, сподіваючись скандалу, читали збірку очима більше суддів, аніж друзів, були прикро здивовані, знайшовши там вірші, навіяні почуттям до дружини й дітей. Вірш Date Lilia[1] був гімном чеснот Адель, спробою заперечити плітки про розлад між ними, виразом вдячності за минуле і приязні сьогодні:

Якщо зустрінете ви десь з ясним чолом
Ту жінку лагідну, серйозну, гнану злом,
Що четверо дітей веде — свою розраду,
З яких малий відстав, ледь тупцяє позаду,
А трапиться сліпець, горбатий від років,
То милостиню дасть, щоб меншенький вручив...
О, хто б ви не були, — її благословіте!
Вона — сестра душі моєї, знай же, світе!
Надія, захист мій, моя підмога й путь
Моїх юнацьких літ, що днів старечих ждуть!..

Цей вірш, що завершує збірку, мовби освячуючи її, допік Сент-Бева так, що той не міг стриматися. Його стаття про «Присмеркові пісні», зовсім несправедлива, закінчувалася нападками на вірш, присвячений дому: «Можна подумати, що автор, закінчуючи вірш, хотів кинути букет лілей. Прикро, що він вважав це за потрібне. Цим лише порушено єдність збірки; її назва — «Присмеркові пісні» — не потребувала такої двоїстості. Той самий брак літературного такту (водночас за такої сили й краси вислову)... змусив його забарвити свій том двома кольорами, що між собою не мирять; оті два кадила виключають одне одного. Він не розуміє — і таке враження виникає в усіх — що найбільшим доказом шани і найбільшою похвалою тому, перед чим він схиляється, була б його цілковита мовчанка про це...»

Адель прикро вразили ці нескромні повчання. Якщо гімни Жюльєтті були їй немилі, то вірші, такі, як оцей, її зворушували.

Благословенна будь повік,
О Єво, що не прагне плоду!
Ти цнотою щаслива зроду,
І чистий днів твоїх потік...

Єва, яка не дасть себе спокусити... Чоловік виділив їй таку роль, яка не може їй не подобатися. Нова любов Віктора Гюго викликала в його законної дружини лише бажання духовної, а не чуттєвої близькості. Вона ніколи не була коханкою: вона охоче погоджувалася на те, щоб залишатися єдиною почесною супутницею поета. **Адель до Віктора Гюго:** «Не відмовляй собі ні в чому. Мені не потрібні втіхи, мені потрібен лише спокій. Я вже дуже стара... В мене залишилося одне-єдине бажання: щоб ті, кого люблю, були щасливі, для мене щастя вже проминуло; я шукаю його в радості інших. В цьому є теж, попри все, насолода. Отже, ти маєш рацію, зауваживши, що в мене «поблажливий усміх». Боже мій! Ти можеш робити що завгодно, аби ти був щасливий, і я теж буду щаслива. Не подумай, що кажу це з байдужості, це тільки прихильність до тебе і відстороненість од життя... Я ніколи не зловживатиму правами, які дає мені шлюб. Я хочу, мій любий, щоб ти, що одружився в двадцять років, був тепер так само вільний, як до шлюбу. Не хочу зв'язувати твоє життя... В усякому разі те, що ти мені даси, буде йти від щирого серця, з твоєї доброї волі...»

Після «Присмеркових пісень» вона поступово усунула Сент-Бева з свого життя. Вона не могла пробачити йому отієї статті, а крім того, він усюди розводився про аморальність «Присмеркових пісень». Гюго мав намір викликати на дуель свого колишнього друга. Видавець Рандюель змушений був втрутитися: «Хіба можлива дуель між вами, між двома поетами?» — сказав він. **Сент-Бев до Віктора Паві:** «Ми, на жаль, посварилися серйозно і надовго; я принаймні не бачу можливості примирення. Між нами статті, яких не можна перекреслити чи взяти назад...»

Дивна річ, Жюльєтта, яку «Присмеркові пісні» так підносили, виявилась ревнивішою за Адель. Її непокоїло, що критики вбачали в останньому вірші «Date Lilia» «повернення автора до лона сім'ї». **Жюльєтта до Віктора,** 2 грудня 1835 року. «Не тільки я помітила, що протягом останнього року твої поведінка і почуття змінилися. Можливо, тільки єдину мене це вкидає в смертельну тугу, але кого це обходить, коли хата весела, а сім'я щаслива?..» Найбільше вона нарікала на те, що він уже не прагне її, як раніше: «Кажу тобі серйозно, мій коханий Тото, що ми поводимося просто смішно. Це ж просто скандальне видовище — двоє коханців, які суворо дотримуються чесноти...» Вона хотіла мати Віктора закоханого,

[1] Дайте лілеї *(лат.)*.

а не Віктора відданого: «Я ніколи не уявляла собі життя з тобою інакше як в ролі любимої коханки, а не в ролі жінки, залежної від колишнього кохання. Я не прошу і не хочу грошей на старість...» З проникливістю, притаманною закоханим, вона вгадувала, що, досягши вершин майстерності, він прагне тріумфу на інших полях битв, скажімо, того, щоб стати державним діячем, реформатором суспільства, пророком. Але, коли вона говорила йому про це, він заперечував:

Як говориш ти про славу,
Я всміхаюся тобі.
В неї віримо, в лукаву,
В ту, що дурить, далебі...

Вона впала, як погляну.
Заздрість факелом чадить
В очі славі тій — боввану,
Що при вході в склеп сидить...

Так співай! Я знов палаю.
Смійся! В тебе щирий сміх.
Що нам буря, крики зграї,
Суєта суєт людських?..

А проте вона слушно думала, що ні натовп, ні плітки не були йому байдужі, що пересичений любов'ю і славою, він пожертвує нею на якийсь час, щоб заспокоїти своє честолюбство.

(Продовження в наступному номері)

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Чи не забули ви передплатити журнал «Всесвіт»

на 1972 рік?

Секретна історія війни у В'єтнамі

Документи Пентагону

НІЛ ШІГЕН,
ГЕДРІК СМІТ,
І. КЕНВОРТІ,
ФОКС БЕТТЕРФІЛД

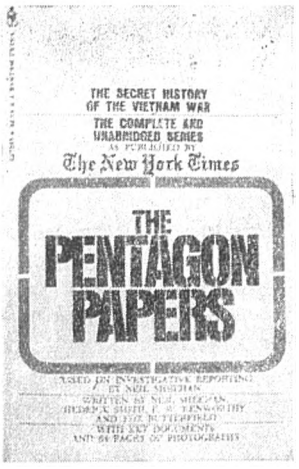

Уривки з книжки, написаної на основі секретних документів Пентагону, опублікованих у червні й липні цього року в «Нью-Йорк таймс» та інших американських газетах.

Вступ

Ось уже двадцять років Сполучені Штати — безпосередньо чи чужими руками — ведуть війну в Індокитаї. На цій війні загинуло 45 000 американців, 95 000 солдатів і офіцерів різних національностей з колишніх французьких колоніальних військ і нікому не відома кількість індокитайців — здогадно, від одного до двох мільйонів. Тільки невеличка група людей знала правду про те, як і чому уряди чотирьох американських президентів — Трумена, Ейзенхауера, Кеннеді й Джонсона — роздмухували вогонь цієї, власне, перманентної війни, яку веде й уряд президента Ніксона.

Влітку 1967 року Роберт С. Макнамара, тодішній міністр оборони, прийняв рішення, котре історики, можливо, розцінять як найважливіший його крок за всі сім років перебування в Пентагоні. Він доручив групі фахівців скласти детальну й цілком таємну історію участі Сполучених Штатів у подіях в Індокитаї, відому нині під назвою «документи Пентагону».

Праця тривала півтора року й завершилася появою 47 томів — 3000 сторінок хронологічної оповіді й 4000 сторінок документів, — що охоплюють період від другої світової війни до травня 1968 р., цебто місяця, коли в Парижі почалися мирні переговори.

Документи Пентагону розповідають, які рішення ухвалювалися, як і чому вони ухвалювалися, і хто їх ухвалював. Оповідь складається із записаних висловлювань головних дійових осіб — їхніх меморандумів, телеграм та наказів, а також з послі-

Світові війни починаються непомітно, проростаючи крізь змови, що звуться до пори найбільшими державними таємницями. Дві світові, що обпекли наше сторіччя, ще й досі не розкрили всіх своїх секретів і час від часу проходять планетою хвилі викриттів, повертаючи нас обличчями до найбільших трагедій.

Двадцять п'ять років, якими відділено наші дні від Нюрнбезького процесу, багато чого навчили людство, і один з найголовніших уроків — урок відповідальності. Минули часи народів відсталих, нездатних до самостійного мислення; натовп маріонеток — де б не шикувався він, у довоєнному Кельні чи сьогоднішньому Сайгоні — не викликає поваги. Набувають нової цінності слова, що їх намагалися б проголосити застарілими — як «честь», «гідність», «самостійне мислення»,— великим народом зватися може кожен і передусім той, що не дозволить іменем своїм освятити несправедливість.

Говорю всі ці доволі загальні речі, щоб підкреслити світове значення події, яка струсила нині Америкою. Такого ще не було.

Винуватців першої світової війни прокляли їхні онуки. Діти тих, що починали другу світову війну, жахнулись, уздрівши чорні секрети своїх батьків. Нині — вперше — таємниці підготовки однієї з найстрашніших воєн нашого часу уявнились за життя того ж покоління, що починало її. Таємниці одного класу уявнилися для інших. Те, про що знали представники найвищої бюрократії США, стало загальним знанням. Америка залишилась віч-на-віч з своєю ганьбою, бо коли — неодноразово — брехню гучно засуджували й карали безіменно, абстрактно, то нині брехня існує поруч з живими ще брехунами, трагедія — з жертвами та винуватцями її, таємні накази, що не пожовкли навіть — з тими, хто їх підписував.

Страшно. Зазираємо на кухню імперіалістичної підступності й бачимо, в ім'я чого знищено з півсотні тисяч американських солдатів та офіцерів і в сорок разів більше в'єтнамців. Думаємо, як бомби — більше, ніж в другій світовій, — падають на в'єтнамську землю. Пам'ятаємо про безмежнеє море вбивства, розлите в Індокитаї,— а крові в ньому все прибуває.

З чого почати? Згадаємо загальноамериканський рух протесту? Можна було б тут говорити про те, що діється з молоддю США.

Можна говорити про колишнього міністра оборони США Роберта Макнамару, за чиїм наказом звели в 47 томів документи війни у В'єтнамі.

Можна говорити про сорокарічного доктора філософії Даніеля Елсберга, що знайшов спосіб ті документи видрукувати.

Можна говорити про уряди Трумена, Ейзенхауера, Кеннеді та Джонсона — всіх повоєнних президентів Америки, що так послідовно обдурювали народ свій.

Можна говорити, як зростає опір до брехень і як теперішній президент, Ніксон, відчув це — мов попередження.

Можна розповісти про це переконливо й довго —та ліпше прочитати всі документи. Бодай витяг з них. Бодай один документ, бо з кожної сторінки пентагонівського секретного досьє тхне цинізмом та брутальною зневагою до того, що думають про в'єтнамську війну американський і всі інші народи.

Ніколи ще нехтування народною думкою не минало безкарно. Жодне з великих дворушництв не звеличило марнословів. На пам'яті нашій і на очах в нас підлу війну почато й викрито; нині відбувається одна з найпереконливіших подій за її історію — уявлення причин незбутої ще хвороби.

Не було героїв: були маленькі вбивці, як лейтенант Коллі, й великі брехуни—як Трумен чи Джонсон. Була ганьба — ганьба залишається, але на очах в нас народ Сполучених Штатів передає її власному урядові, не бажаючи ділити крові й сорому з ним.

Оголюється коріння війни і, коли хтось хотів би зробити її третьою світовою, то цілому людству видно ту чорну й підступну справу і перетинається ще один корінь майбутнього людобійства.

Нам треба пильності. Світ брехунів, світ диктаторів, світ підступу крутять двигун воєнного злочину. І так само, як хотіли б вони увічнити війну, ми маємо дбати про вічність уроків Нюрнберзького процесу, бо кожен страшний злочин вимагає невідпорного присуду.

Прочитайте ці документи. Жахніться чорної людиноненависницької сили й подумайте, скільки ще кожен з нас має зробити для того, щоб світ не спалахнув знову...

Віталій КОРОТИЧ

довного аналізу цих документів, зробленого тридцятьма шістьма авторами історії.

Ці анонімні автори (а анонімність була їм гарантована для того, щоб вони могли вільно висловлювати свою оцінку описуваних подій) сформулювали цілий ряд висновків, зазначивши, зокрема, що:

рішення уряду Трумена про надання воєнної допомоги Франції в її колоніальній війні проти очоленого комуністами В'єтміну [1] зробило Сполучені Штати «безпосереднім учасником» подій у В'єтнамі й «визначило курс» американської політики;

рішення уряду Ейзенхауера врятувати незміцнілий Південний В'єтнам від комуністів, які могли прийти там до влади, а також спроби підірвати новий комуністичний режим у Північному В'єтнамі призвели до того, що цей уряд став «прямим призвідцем провалу Женевської угоди» про Індокитай у 1954 році;

уряд Кеннеді, хоч і не ухвалював рішень, які привели б до різкої ескалації воєнних дій (цьому перешкодила смерть президента), та все ж трансформував успадковану від попереднього уряду політику «гри з помірним ризиком» у політику «широких зобов'язань», яка поставила президента Джонсона перед вибором: або розширення воєнних дій, або виведення військ із В'єтнаму;

уряд Джонсона посилив таємну війну проти Північного В'єтнаму, а навесні 1964 року почав планувати відкриті воєнні дії — рівно за рік до опублікування офіційної

[1] Тут і далі зберігаємо термінологію офіційної американської пропаганди. Автори книжки оперують пропагандистськими термінами з арсеналу холодної війни (*прим. ред.*).

заяви про справжні масштаби американської участі в цій війні й про загрозу поразки;

дедалі ширша кампанія таємних воєнних операцій протягом 1964 року й програма ескалації повітряних нальотів на Північний В'єтнам у 1965 році здійснювалися всупереч висновкам урядового розвідувального апарату про те, що ці заходи не матимуть будь-якого воєнного ефекту;

всі ці чотири уряди послідовно активізували політичне, воєнне й психологічне втручання США в Індокитаї, часом навіть не уявляючи всіх можливих наслідків таких акцій, як широка військово-технічна допомога французам у 1950 р.; диверсійні й терористичні воєнні операції проти Північного В'єтнаму, починаючи з 1954 року; участь у поваленні південнов'єтнамського президента Нго Дінь Дьєма в 1963 році; таємне планування, публічні заяви й погрози і, нарешті, виконання цих планів і погроз після інцидентів у Тонкінській затоці в серпні 1964 року; ретельна обробка громадської думки з метою підготувати її до початку відкритих воєнних дій, які тривають і понині. При цьому вже в 1965 році, коли авіація й наземні війська Сполучених Штатів відкрито брали участь у бойових операціях, уряд усвідомлював, що ні компроміс у межах Південного В'єтнаму, ані переговори з Північним В'єтнамом найближчим часом не дадуть бажаних наслідків.

Роки Трумена й Ейзенхауера (1945—1960)

Секретні документи Пентагону свідчать про те, що через кілька днів після підписання Женевської угоди (1954) Національна рада безпеки уряду Ейзенхауера оцінила цю угоду як «катастрофу» й ухвалила програму дій, спрямованих проти «подальшого поширення комунізму у В'єтнамі».

Це рішення Національної ради безпеки, підкреслює дослідник, означало, що «Сполучені Штати взяли прямий курс на зрив Женевської угоди», яку кінець кінцем вони й зірвали.

Висновок дослідника спростовує неодноразові твердження представників кількох американських урядів про те, ніби в зриві Женевської угоди винен Північний В'єтнам.

В архіві Пентагону є відомості про те, що ще навесні 1954 р. уряд Ейзенхауера двічі вельми прозоро натякав Франції про свою готовність ввести в Індокитай американські війська, щоб урятувати французів від поразки.

Члени Національної ради безпеки США надзвичайно гостро реагували на повідомлення про те, що Франція розпочала переговори про припинення війни, і навіть зажадали від президента, щоб той «заявив Парижу, що в разі, коли там погодяться на захоплення влади в Індокитаї комуністами, Франція втратить свій статус члена «Великої Трійці» й «американську допомогу Франції буде автоматично припинено».

Як свідчать документи, Національна рада безпеки на засіданні, проведеному одразу по завершенні Женевської конференції, ухвалила програму термінової економічної й військової допомоги новому південнов'єтнамському урядові Нго Дінь Дьєма — і французьких радників заступили радники американські.

Метою цього рішення було «підтримати дружній некомуністичний Південний В'єтнам» і «запобігти перемозі комуністів на загальнов'єтнамських виборах».

Згідно з Женевською угодою, В'єтнам був тимчасово поділений на дві зони, що мали об'єднатися після виборів, призначених на 1956 рік. Розміщення іноземних військ чи військових баз, а також використання в'єтнамської території в воєнних цілях було заборонено. Сполучені Штати не приєдналися до держав, що підписали угоду, а опублікували декларацію про те, що беруть її до уваги й обіцяють не порушувати.

Але довгий звіт, який подибуємо серед документів Пентагону, детально розповідає про те, як буквально в ту мить, коли завершилася Женевська нарада, уряд Ейзенхауера відрядив у Північний В'єтнам загін агентів, що мали там розпочати таємні воєнні дії.

Командиром загону був призначений один з провідних агентів ЦРУ полковник Едвард Ленсдейл, який став прототипом головних героїв двох книжок — «Тихий американець» Грема Гріна та «Бридкий американець» Вільяма Ледерера і Юджіна Бердіка.

Звіт про діяльність загону Ленсдейла (документ № 15) викладений у формі щоденника й охоплює період від червня 1954 р. до серпня 1955 р.

Загін дістав завдання «здійснювати операції диверсійного характеру й вести політико-психологічну війну». Згодом це завдання було уточнено: «головну увагу приділяти підготовці умов для диверсійних операцій на комуністичній території».

Агенти ЦРУ діяли на всій території В'єтнаму під виглядом радників з питань військової допомоги.

На початку жовтня 1954 р., в ті дні, коли завершувалася евакуація французьких громадян з Ханоя, агенти Ленсдейла спробували вивести з ладу кілька важливих підприємств міста.

«Ми дізналися, — зазначено в звіті, — що власники найбільшої в Північному В'єтнамі друкарні вирішили залишитися в Ханої й співробітничати з В'єтміном. Ми пробралися в друкарню, щоб знищити нове обладнання, але виявилося, що там уже чатували агенти органів безпеки В'єтміну, і наша спроба не вдалася».

Тоді агенти провели кілька ночей у гаражах ханойської автобусної компанії — підливали в баки рідину, що потім поступово виводила з ладу двигуни.

На Півдні агенти найняли місцевих астрологів і доручили їм скласти гороскопи, лиховісні для В'єтміну й сприятливі для нового уряду прем'єр-міністра Дьєма.

Для ведення підпільних операцій в Північному В'єтнамі американці організували дві групи в'єтнамських агентів під кодовими назвами Бінь і Хао. Вже в 1955 році цим агентам було сплачено 123 980 доларів.

«Офіційна підтримка Женевської угоди з боку США, — зазначає Ленсдейл, — перешкодила здійснити такі заплановані нами акти, як виведення з ладу ханойської електростанції, системи водопостачання, портових споруд і моста».

* *
*

На закінчення цього розділу дослідник документів Пентагону пише:

«Майже не підлягає сумніву, що без американської допомоги Дьєм не втримав би влади в 1955—1956 рр. Без підтримки з боку США його режим не міг би існувати і в наступні роки... Коротко кажучи, Південний В'єтнам є креатурою Сполучених Штатів Америки».

Причини повстанського руху в Південному В'єтнамі

На думку дослідників секретних документів Пентагону, офіційній версії уряду США про те, ніби причиною війни в Південному В'єтнамі була агресія з боку Ханоя, «бракує переконливості».

Уряди кількох президентів поспіль — від Джона Кеннеді й до Річарда Ніксона — послуговувалися цією версією для виправдання американської інтервенції. Але наведені серед документів дані американської розвідки свідчать, що війна розпочалася з повстання народу Південного В'єтнаму проти деспотичного й продажного режиму Нго Дінь Дьєма:

«В масі своїй повстанці були південними в'єтнамцями, і справа, за яку вони боролися, зовсім не була нав'язана їм з Півночі».

Роки Кеннеді (1961—1963)

Перші акції президента Кеннеді у В'єтнамі мали таємний характер. Як свідчать документи Пентагону, навесні 1961 року президент наказав відправити в Південний В'єтнам 400 солдатів десантно-диверсійних військ і 100 американських військових радників. Цей наказ у пресі не публікувався.

Хоча ретроспективно ця кількість солдатів може видатися незначною, дослідники документів зауважують, що це перше збільшення контингенту американців у В'єтнамі «свідчило про готовність порушити норму представництва військової місії США в Сайгоні (685 чоловік) [1]. Якби цей крок був зроблений відкрито, то його розцінили б як перше формальне порушення Женевської угоди».

Водночас президент Кеннеді наказав розпочати підпільну воєнну кампанію проти Північного В'єтнаму. Здійснювати її мали південнов'єтнамські агенти, навчені й керовані Центральним розвідувальним управлінням і інструкторами з американських десантно-диверсійних військ (документ № 20).

Серед документів наведено таку інструкцію президента: «В Північному В'єтнамі... організовувати вогнища опору, підпільні бази й загони саботажників та диверсантів». Американська військова місія в Сайгоні дістала також наказ готувати підрозділи південнов'єтнамської армії «для проведення рейдів та інших воєнних акцій на території Північного В'єтнаму».

Президент Кеннеді віддав ці накази 11 травня 1961 року, а вже через кілька тижнів уряд Північного В'єтнаму почав надсилати протести до Міжнародної контрольної комісії, зазначаючи, що в повітряний простір і на територію країни вторгаються іноземні літаки та підрозділи південнов'єтнамської армії.

В дослідженні документів Пентагону немає детального аналізу цих таємно організованих американцями воєнних операцій, але історики підкреслюють, що рішення президента Кеннеді вели до подальшого загострення ситуації.

Ще більшої ваги надається в дослідженні наступному крокові президента Кеннеді: 11 листопада 1961 року він ухвалив різко збільшити склад американської військової місії у В'єтнамі і, вперше в історії цієї війни, наказав використовувати американських військовослужбовців для матеріально-технічного забезпечення бою, що виводило їх, власне, на передову лінію вогню.

На прес-конференції 18 березня 1962 ро-

[1] Ця норма була зумовлена Женевською угодою *(прим. ред.)*.

ку Макнамара визнав, що американці «навчають» південних в'єтнамців «іноді й у бойовій обстановці». Він додав, що «часом американські інструктори потрапляють під вогонь, і в кількох випадках їм доводилося відстрілюватися з метою самозахисту». Тоді ж у пресу просочилися повідомлення про те, що американські пілоти часто самі водять бойові літаки, тоді як їхні південнов'єтнамські «учні» сидять позаду — на місцях, призначених для інструкторів.

Отож за 34 місяці свого правління президент Кеннеді збільшив кількість американських радників з 685 до, приблизно, 16 000, вивів американців на передову лінію вогню, що за один рік призвело до збільшення їхніх утрат у десять разів, і незмірно активізував втручання США у внутрішні справи Південного В'єтнаму, наслідком чого було, зокрема, повалення режиму Нго Дінь Дьєма.

Повалення режиму Нго Дінь Дьєма (травень — листопад 1963)

Як свідчать документи Пентагону, президент Кеннеді особисто знав про план військового перевороту, спрямованого проти президента Нго Дінь Дьєма, і схвалював цей план.

«Наша участь у поваленні Дьєма підвищила нашу відповідальність і наші зобов'язання щодо В'єтнаму», — зазначає дослідник документів.

Восени 1963 року Сполучені Штати подали підтримку групі генералів, що змовилися повалити скомпрометованого корупцією керівника держави, якого Кеннеді доти підтримував у численних виступах і який протягом дев'яти років був підпорою американської політики у В'єтнамі.

Цей державний переворот, один з найдраматичніших епізодів в історії американського втручання у в'єтнамські справи, став поворотним пунктом політики США. Як зазначають дослідники документів Пентагону, після повалення Дьєма Вашінгтон міг би переглянути свої зобов'язання щодо Південного В'єтнаму й відмовитися від них.

Принаймні два члени уряду висунули таку пропозицію, та уряд в цілому, згідно з документами, «не надав серйозної уваги політичній альтернативі, вважаючи, що некомуністичний Південний В'єтнам має надто важливе стратегічне значення і відмовлятися від нього не можна».

Тим-то США після перевороту не зменшили, а навпаки, значно посилили своє втручання у в'єтнамські справи.

Серед документів є запис останньої телефонної розмови між Нго Дінь Дьємом і тодішнім послом США в Південному В'єтнамі Генрі Лоджем (який, згідно з планами американського уряду, допомагав змовникам):

«Дьєм: Деякі військові частини підняли заколот, і я хотів би знати позицію США.

Лодж: Я недосить поінформований і тому боюся, що не зможу відповісти на ваше запитання. Я чув стрілянину, але не знаю всіх фактів. До того ж, у Вашінгтоні зараз пів на п'яту ранку, отже, уряд США не може мати ніякої позиції.

Дьєм. Але в загальних рисах ви все ж таки, мабуть, щось знаєте. Зрештою, я глава держави. Я завжди намагався виконувати свій обов'язок. І зараз я хочу зробити все так, як того вимагає обов'язок і здоровий глузд. Понад усе я вірю в обов'язок.

Лодж: Ви безперечно виконували свій обов'язок. Як я вам казав уже сьогодні вранці, я високо ціную вашу мужність і все, що ви зробили на благо вашої країни. Ніхто не може відняти у вас ваших заслуг. Знаєте, я побоюся за вашу особисту безпеку. В мене є відомості про те, що люди, які очолюють нинішнє заворушення, ладні запропонувати вам і вашому братові безборонний виїзд з країни, якщо ви заявите про свою відставку. Ви чули про це?

Дьєм: Ні. (Після паузи). Що ж, ви знаєте, як мені дзвонити.

Лодж: Атож. Якщо буду потрібен вам для забезпечення вашої особистої безпеки, будь ласка, дзвоніть мені.

Дьєм: Я намагаюся відновити порядок».

Наступного ранку заколотники схопили Нго Дінь Дьєма та його брата (які підземним ходом утекли з обложеного палацу й переховувалися на околиці Сайгона) і розстріляли обох у броньовику по дорозі до Генерального штабу.

* * *

Буквально напередодні вбивства президента Кеннеді його найближчі помічники зібралися в Гонолулу, щоб обговорити подальшу стратегію у В'єтнамі. А через чотири дні після цієї наради новий президент — Джонсон — заявив, що продовжуватиме у В'єтнамі політику Джона Кеннеді.

Таємна війна й інциденти в Тонкінській затоці (лютий — серпень 1964)

Широка програма таємних воєнних операцій проти Північного В'єтнаму почалася 1 лютого 1964 року під кодовою назвою «Оперативний план 34-А».

ВМІЩЕНІ ТУТ ФОТО ПЕРЕДРУКОВАНІ З КНИЖКИ «ДОКУМЕНТИ ПЕНТАГОНУ»

До 1954 року Сполучені Штати подавали широку технічну допомогу французькому експедиційному корпусу у В'єтнамі. Французькі військові льотчики літали на американських бомбардувальниках, які обслуговувалися американським техперсоналом.

1954 рік. Французьких інтервентів розгромлено. Прапор перемоги над Дьєн-Бьєн-фу.

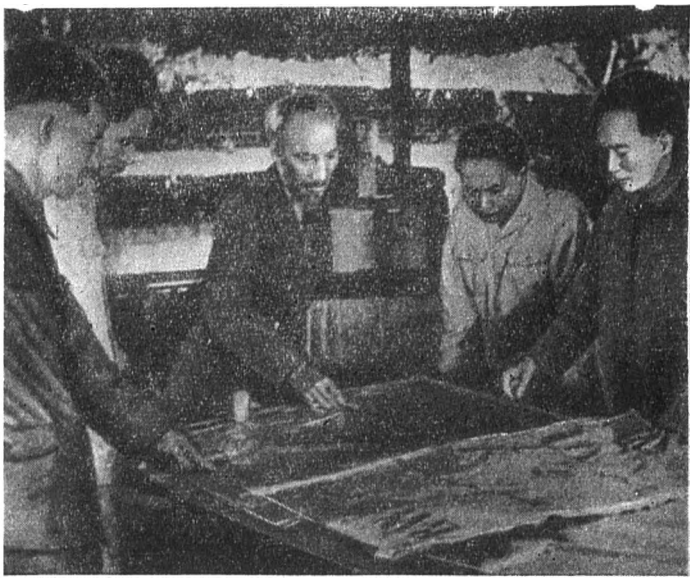

Президент ДРВ Хо Ші Мін (у центрі) напередодні переможного штурму Дьєн Бьєн фу.

1955 рік. Французів заступили американці. Полковник армії США інструктує південнов'єтнамських офіцерів.

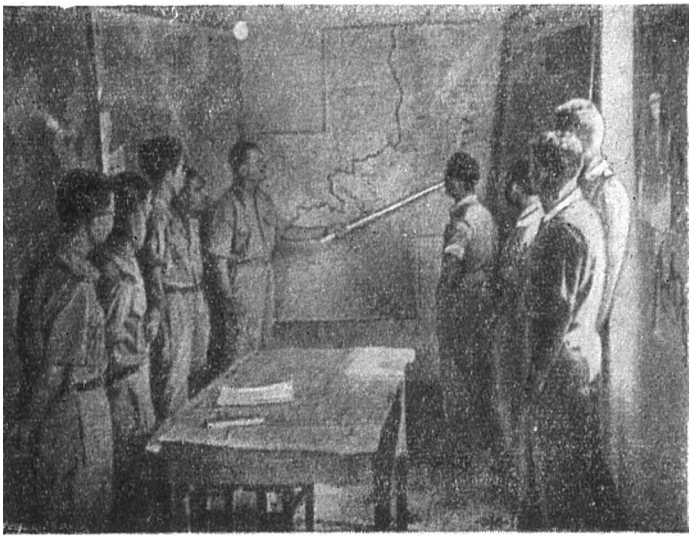

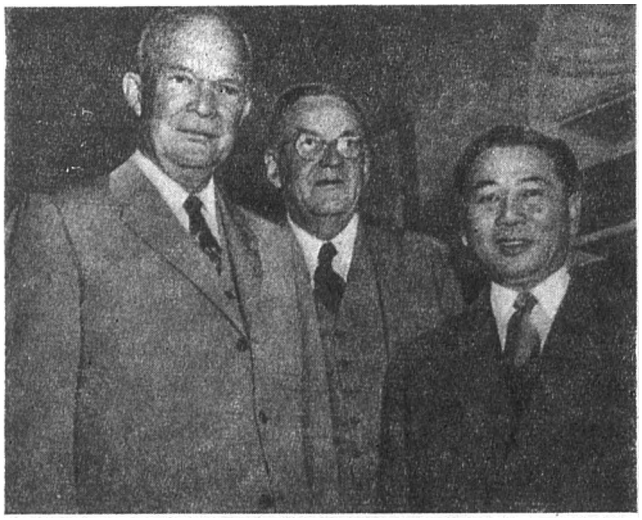

Президент Ейзенхауер, Джон Фостер Даллес і Нго Дінь Дьєм у 1957 р. Сполучені Штати зобов'язалися всіляко підтримувати сайгонський режим.

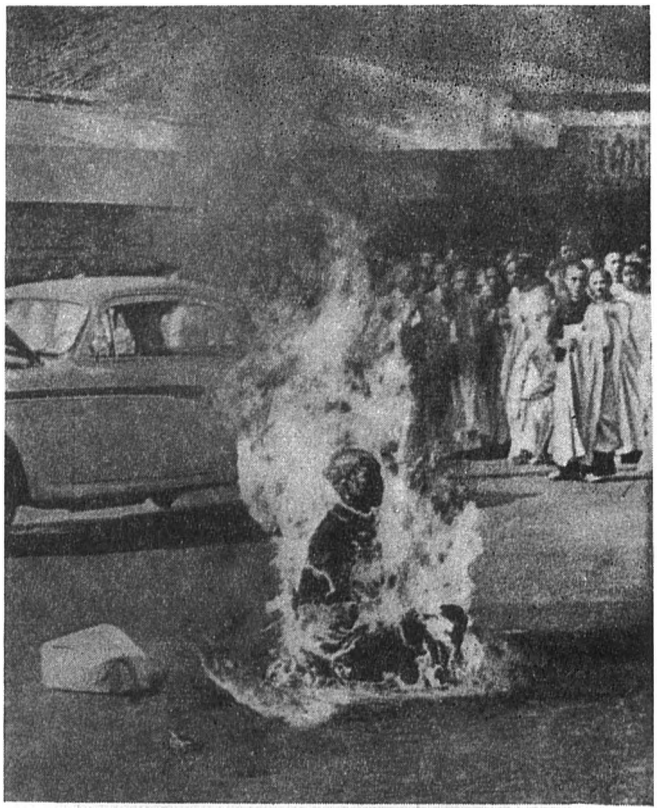

1963 рік. До руху проти режиму Нго Дінь Дьєма приєднуються буддисти. Самоспалення буддійського монаха в Сайгоні.

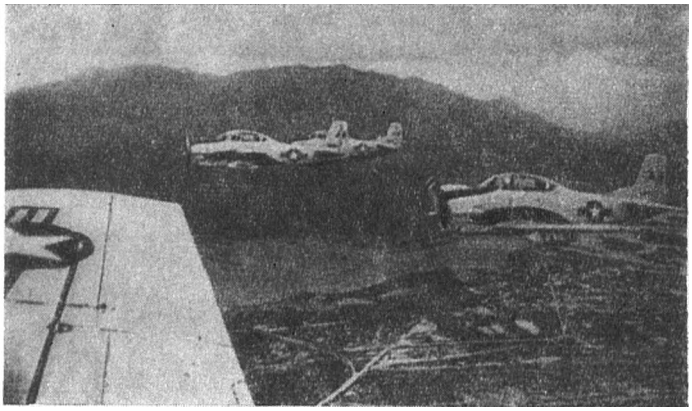

Наказ президента Кеннеді в дії: американські винищувачі, пілотовані американськими й південно-в'єтнамськими льотчиками, вилітають на бойове завдання.

1961 рік. Американські радники в Індокитаї.

Посол США Генрі Кебот Лодж і Нго Дінь Дьєм. Серпень 1963 р.

Труп Нго Дінь Дьєма, розстріляного путчистами. Листопад 1963 р.

5 серпня 1964 р., після спровокованого американцями інциденту в Тонкінській затоці, міністр оборони Роберт Макнамара розповідає на прес-конференції про те, якою буде «реакція» Сполучених Штатів.

Агресія США в Індокитаї розширюється: висадка перших підрозділів морської піхоти поблизу Дананга.

Американські повітряні пірати над територією ДРВ.

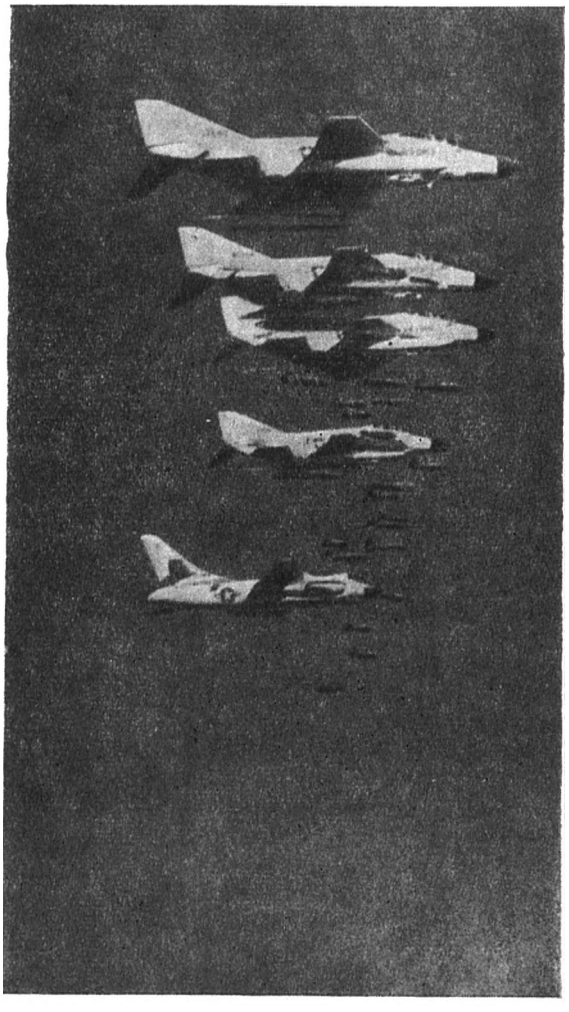

Повернувшись із Сайгона у Вашінгтон, Макнамара доповідав президентові: «Американці ніде не почуваються в безпеці».

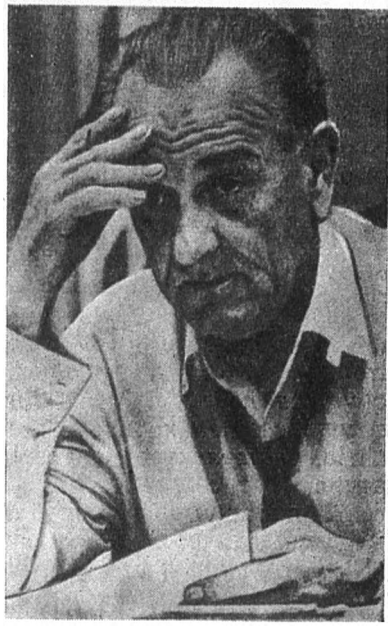

Березень 1968 р. Президент Джонсон пише промову, в якій заявить, що не виставлятиме вдруге своєї кандидатури на посаду президента.

Протягом 1964 року операції за планом 34-А здійснювалися в таких формах: польоти над Північним В'єтнамом шпигунських літаків «У-2», викрадення північнов'єтнамських громадян з метою збирання розвідувальних даних, висадка з повітря загонів диверсантів та спеціалістів з психологічної війни, десантування з моря підривників для знищення залізничних та шосейних мостів, обстріл північнов'єтнамських берегових споруд з патрульних катерів.

Ці «руйнівні заходи», що їх описував у своїй доповіді президентові генерал-майор морської піхоти Віктор Крулек, «мали заподіяти істотну шкоду, економічні втрати й деморалізувати ворога». Протягом 1964 р. масштаби й частота цих акцій мали збільшуватися; було розроблено три етапи їх наростання, причому на останньому етапі передбачалося «завдавати ударів по життєво-важливих економічних та промислових об'єктах Північного В'єтнаму».

За дорученням президента, таємними операціями керував міністр оборони Макнамара. Державний секретар Дін Раск був також обізнаний із планом 34-А.

Документи свідчать про те, що президент Джонсон та більшість його радників ігнорували висновки органів стратегічної розвідки про те, що бомбардування Північного В'єтнаму істотно не змінять становища на півдні.

Як зазначають дослідники, досьє Пентагону наводить на думку, що уряд США, беручи курс на розгортання воєнних дій, дбав не стільки про долю південних в'єтнамців, скільки про власний престиж.

Згодом радник міністерства оборони Джон Макнотон у своєму меморандумі міністрові оборони Макнамарі так визначав цілі політики США щодо Південного В'єтнаму:

«На 70 відсотків — прагнення уникнути принизливої для США поразки;

на 20 відсотків — не дозволити китайцям прибрати до рук територію Південного В'єтнаму;

на 10 відсотків — забезпечити народові Південного В'єтнаму кращий, вільніший спосіб життя.

Крім того — вибратися з цієї кризи, не забруднившись своїми власними діями так, що потім важко буде і відмитися.

В усякому разі, НЕ «допомога другові...»

Таємні операції за планом 34-А набирали темпів. Влітку 1964 р. на ім'я Макнамари надійшов рапорт Комітету начальників штабів, у якому зазначалося, що план виконується дедалі ефективніше, бо в дію введено спеціально навчені загони диверсантів, радіоелектронна розвідувальна апаратура, транспортні літаки «С-123» для агентів-парашутистів і швидкісні патрульні катери для нападу на берегові об'єкти.

В Сайгоні тим часом становище було критичне, і після обговорення його на засіданні Національної ради безпеки, що відбулося 25 липня, Комітет начальників штабів запропонував застосувати літаки без розпізнавальних знаків для повітряних нальотів на Північний В'єтнам і, зокрема, на базу торпедних катерів поблизу Ханоя.

Але через п'ять днів стався інцидент, що значно прискорив розвиток подій і зняв цю пропозицію з порядку денного.

Вночі 30 липня південнов'єтнамські морські десантники під командою американського генерала Уестморленда здійснили рейд на два північнов'єтнамські острови в Тонкінській затоці. Саме в цей час американський ескадрений міноносець «Меддокс» перебував за 120—130 миль від цих островів, виконуючи розвідувальне завдання. Там його атакували три північнов'єтнамські торпедні катери, що, як доповідав згодом капітан «Меддокса», «...очевидно, помилково взяли міноносець за південнов'єтнамське ескортне судно».

Два катери були пошкоджені літаками з авіаносця «Тайкондерога», який теж чомусь опинився в цьому районі (чому саме — документи не пояснюють). Третій був потоплений прямим влучанням з «Меддокса».

3 серпня президент Джонсон наказав «Меддоксу» й ескадренному міноносцеві «Сі Тернер Джой» знов увійти в Тонкінську затоку й підійти до північнов'єтнамського берега на відстань 11 миль. Авіаносець «Констеллейшн» дістав наказ якнайшвидше приєднатися до «Тайкондероги».

Вночі 4 серпня стався другий бій у Тонкінській затоці. Одержавши вранці повідомлення про нього, Макнамара через десять хвилин скликав у Пентагоні нараду Комітету начальників штабів, на яку були запрошені також державний секретар Раск і спеціальний помічник президента Джонсона з питань національної безпеки Макджордж Банді.

Через двадцять п'ять хвилин Макнамара, Раск та Банді вирушили на заздалегідь призначену нараду Національної ради безпеки в Білому домі з рекомендацією президентові розпочати «у відповідь» відкриті нальоти на Північний В'єтнам. Комітет начальників штабів залишився в Пентагоні обговорювати об'єкти для цих нальотів. А ще через дві з половиною години керівник цього Комітету повідомив телефоном у Білий дім, що начальники штабів одностайно обрали мішені. Винищувачі-бомбардувальники з авіаносців «Тайкондерога» й «Констеллейшн» мали розбомбити чотири бази торпедних катерів і знищити найбільший у Північному В'єтнамі склад пального. Президент Джонсон ухвалив цей план. О 16.49, менше як за шість годин після того, як Пентагон дістав повідомлення з Тонкінської затоки, до штабу ВМС США в Гонулулу надійшов наказ розпочати воєнні дії. Водночас набрав чинності заздалегідь складений на такий випадок Оперативний

план 37-64. Перші бомбардувальники й винищувачі почали приземлятися на сайгонському аеродромі. Їх передислоковували сюди з американських тихоокеанських і таїландських баз. Розташовані в тихоокеанському басейні частини американської армії й морської піхоти були приведені в стан боєготовності номер один...

Водночас американський уряд розпочав широку пропагандистську кампанію, мета якої була — підготувати країну до різкої ескалації війни у В'єтнамі.

Рішення бомбардувати Північний В'єтнам (серпень 1964—лютий 1965)

29 серпня 1964 року президент Джонсон виступив на своєму ранчо в Техасі перед гістьми, запрошеними святкувати його 56-й день народження (для гостей було засмажено дві тонни яловичини). Звертаючись до високого товариства, президент зробив заяву, яку потім неодноразово повторював під час виборчої кампанії:

«Мені радять навантажити літаки бомбами [1], — сказав він, — і скинути ті бомби на деякі райони, що, на мою думку, призведе до розширення війни, призведе до того, що вона стане ще запеклішою. Внаслідок цього дуже багатьом американським хлопцям доведеться взяти участь у війні, яку, на мою думку, мусили б вести хлопці азіатські — захищаючи свою країну».

Далі президент пояснив, що політика США у В'єтнамі полягає в тому, щоб «давати поради, давати пропозиції, скеровувати на правильний шлях, постачати їм кваліфікованих радників, забезпечувати спорядженням».

«І ми робимо це, — сказав Джонсон. — За кілька останніх років ми втратили близько двохсот чоловік... Але ми вважаємо, що краще втратити двісті, аніж двісті тисяч чоловік. Ось чому ми весь час прагнемо діяти стримано й не розширювати масштабів війни».

18 серпня, за одинадцять днів до цієї промови, посол Максвелл Тейлор у телеграмі з Сайгона писав, що цілком поділяє точку зору уряду США, яку визначав так: «В'єтконгівців не можна розгромити, а сайгонський уряд зберегти при владі, обмежуючись тільки воєнними діями проти партизанів на території Південного В'єтнаму».

«Найближчим часом до цього слід щонебудь додати, — писав далі посол, що мав чин генерала. — Конкретно: треба розпочати добре продуману програму бомбардування Північного В'єтнаму... не пізніше як 1 січня 1965 року».

26 серпня, за три дні до виступу президента в Техасі, Комітет начальників штабів передав міністрові оборони Макнамарі меморандум, в якому підтримував пропозицію Тейлора, підкреслюючи, що йдеться не тільки про врятування сайгонського режиму, а й про «уникнення цілковитого провалу позиції США в Південно-Східній Азії».

На думку фахівця, що аналізував документи Пентагону цього періоду, меморандум Комітету начальників штабів є першим виявом «стратегії провокацій», яку було ухвалено на нараді в Білому домі 7 вересня 1964 року. Стратегія ця полягала в «організації умисних провокацій, які штовхали б ДРВ до акцій, що, в свою чергу, виправдували б систематичні повітряні нальоти американської авіації».

В грудні уряд США ознайомив зі своїми планами повітряних нальотів на Північний В'єтнам англійського прем'єр-міністра Гарольда Вільсона, а також уряди Австралії, Нової Зеландії та «азіатських союзників».

13 лютого 1965 року за наказом президента Джонсона США розпочали повітряну війну проти Північного В'єтнаму.

Початок наземної війни (березень—липень 1965)

Після кількох урядових нарад у березні президент Джонсон 1 квітня 1965 року вирішив найближчим часом застосувати в Південному В'єтнамі американські наземні війська для участі в наступальних операціях. На цей час уряд США переконався, що віддавна планована повітряна війна проти Північного В'єтнаму не врятує сайгонського режиму. Рішення президента було позначене грифом «цілком таємно».

26 червня генерал Уестморленд, командуючий американськими збройними силами у В'єтнамі, дістав дозвіл вводити в бій американські частини щоразу, коли це потрібно «для зміцнення позицій південнов'єтнамських військ».

З цього приводу дослідник документів Пентагону зауважує: «Практично це означало, що генералові Уестморленду надавалася повна свобода дій. Стратегічне планування на цьому завершилося; тепер ішлося тільки про те, на якій ділянці і в якій кількості застосовувати американські війська».

30 липня Комітет начальників штабів

[1] Тут Джонсон натякає на передвиборні гасла свого політичного суперника Баррі Голдуотера, який закликав бомбардувати ДРВ. На словах виступаючи проти цієї пропозиції, Джонсон задовго до виборів — і через кілька днів після цієї промови, 7 вересня 1964 року, ухвалив розпочати масові повітряні нальоти на територію ДРВ. *(Прим. ред.)*.

ухвалив розмістити в Південному В'єтнамі 44 маневрові батальйони — 193 887 американських солдатів та офіцерів.

«Автори цього рішення добре знали, до яких наслідків воно веде, — пише дослідник. — Поріг було перейдено, і США стали учасником наземної війни в Азії. Всім було ясно, що це — тільки початок, що за цими батальйонами підуть інші».

Нарощування сил

(липень 1965—вересень 1966)

Якщо в червні 1965 року генерал Уестморленд зажадав 175 000 чоловік, то в липні цифра підскочила до 275 000, в грудні — до 443 000, а в червні 1966 року — до 542 000 чоловік. Громадськість США нічого не знала ні про вимоги Уестморленда, ані про автоматичну згоду президента Джонсона, який усі ці вимоги, за винятком останньої, задовольняв негайно.

Водночас тривали, в дедалі ширших масштабах, нальоти американської авіації на Північний В'єтнам. Як зазначають дослідники, розширення повітряної війни протягом 1965—1966 років грунтувалося на «абсолютно помилковій оцінці» ефекту цих нальотів, які не могли «зламати волю Ханоя».

Прозріння Макнамари

(жовтень 1966 — травень 1967)

В середині жовтня міністр оборони Макнамара повернувся з поїздки до Південного В'єтнаму у вельми пригніченому настрої. В Сайгоні він мало не потрапив під кулі в'єтконгівців і, мабуть, згадував про це, коли писав у своєму звіті президентові: «В Південному В'єтнамі ніде не почуваєшся в цілковитій безпеці — навіть на базі американської морської піхоти. А вночі і в Сайгоні, і в сільській місцевості ворог майже повністю контролює становище».

Далі Макнамара вперше радив президентові припинити нарощування американських збройних сил у Південному В'єтнамі. (На цей час генерал Уестморленд вимагав збільшення їх до 570 000 чоловік, а Комітет начальників штабів наполягав на мобілізації 688 500 резервістів). Міністр оборони писав, що проведена влітку воєнна кампанія «не дала бажаних наслідків» — не деморалізувала противника й не зміцнила позицій сайгонського режиму.

«Урядова «програма умиротворення» в сільській місцевості не тільки не просунулася вперед, а зазнала невдачі, — констатував Макнамара. — Сили противника зросли за останні роки; масштаби й інтенсивність воєнних акцій, актів терору й саботажу збільшилися; противник виводить з ладу дедалі більше залізниць і шосейних шляхів... Кількість населення, що перебуває під нашим контролем, зменшилася... По суті кажучи, наше становище не поліпшилося, а погіршало». На закінчення міністр оборони додавав, що стратегія повітряної війни проти ДРВ також зазнала фіаско.

В публічних виступах, однак, Макнамара змальовував становище в Південному В'єтнамі рожевими фарбами.

Серед документів Пентагону є доповідь Центрального розвідувального управління США про наслідки повітряних нальотів на ДРВ. За оцінкою ЦРУ, в 1966 році жертвами американської авіації стали 23 000 чи 24 000 чоловік, «80 відсотків з них — цивільні», на країну за цей час було скинуто 148 тисяч тонн бомб. Втрати — 318 літаків, видатки — 1,2 мільярда доларів. У порівнянні з 1965 роком усі ці цифри зросли в два-три рази, але самі нальоти «більшої користі не принесли».

Незважаючи на цю оцінку, президент Джонсон незабаром затвердив новий список об'єктів для бомбардування на території ДРВ.

6 травня 1967 року заступник Макнамари Джон Макнотон писав у доповідній записці своєму шефові, що в Сполучених Штатах посилюється занепокоєння й незадоволення, надто серед молоді:

«Широкі верстви населення переконані, що уряд просто збожеволів. Багато хто вважає, що ми намагаємося накинути американський спосіб життя далеким народам, яких не розуміємо (як не розуміємо і нашу власну молодь), і що в цих своїх намаганнях доходимо до абсурду... В країні відбувається поляризація поглядів, що таїть у собі загрозу найстрашнішого розколу суспільства...»

* * *

Від редакції: Останній документ із цього досьє Пентагону позначений 31 березня 1968 року. На той час війська Сполучених Штатів і сайгонського маріонеткового режиму зазнали нищівних ударів з боку в'єтнамських патріотів. Аналізуючи документи цього періоду, дослідники таємного досьє пишуть:

«В березні 1968 року стало ясно, що в Південному В'єтнамі... президентові Джонсону лишається тільки «повторювати пройдене», збільшуючи і далі кількість американських жертв і витрати, що так болюче позначається на суспільстві і аж ніяк не гарантує воєнної перемоги...»

Як відомо, Джонсон зійшов з політичної арени. Але війна у В'єтнамі триває. Брудними методами своїх попередників її продовжує уряд президента Ніксона.

ГРЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА БОРЕТЬСЯ

На конвертах листів, що надходять із Греції, не може не привернути уваги великий штамп з написом: «Еллада еллінів-християн». Отже, військовий режим полковників обіцяє грекам відродити славу минулих епох. Як це здійснюється на практиці, добре відомо: 21 квітня 1967 року скасовано конституцію, розпущено всі політичні партії та організації. Через катівні охранки, зазнавши страхітливих мук, через тюрми, заслання й концтабори пройшла й проходить величезна кількість патріотів. Але цього мало тим, хто заявляє про свій намір відродити традиції славної античності: на початку перевороту було складено «чорний індекс», в якому перелічувалося понад шістсот назв книжок і прізвищ авторів, чиї твори заборонено. Серед них — Лев Толстой, Достоєвський, Чехов, Шекспір і навіть Софокл, Есхіл, Евріпід і Арістофан. Неважко зрозуміти, яка античність і які сторони візантійської епохи імпонують нинішнім правителям Греції.

Проте це аж ніяк не означає, що вони не робили спроб загравати з мистецькою громадськістю. Виникла термінова потреба в співцях нового режиму. Але хунта так і не знайшла їх серед грецьких письменників, художників, артистів. Бачачи своє банкрутство в цій галузі, військовий режим на початку 1971 року здійснює хитрий маневр і запроваджує нові літературні премії казкових розмірів: мільйон драхм (понад 33 000 доларів) перша премія, півмільйона — друга і чверть мільйона — третя. Міністр внутрішніх справ Паттакос заявив, що нові власті прагнуть «створити людям мистецтва необхідні умови для серйозних занять літературою й мистецтвом, щоб піднести творчість до рівня, на якому вона стояла в Греції колись». Проте цей новоявлений теоретик літератури, згадавши, що на ньому військова форма й погони полковника, відразу змінив тон: «А тим, хто не згоден, — сказав він, — що метою мистецтва є виховання громадськості, держава не дозволить розбещувати цю громадськість. Вона (держава полковників. — **Я. М.**) перепинить їм шлях і знищить їх».

Про яку ж громадськість дбає Паттакос? Пригадаймо заяву іншого «елліна-християнина», нині прем'єр-міністра Греції Пападопулоса, на прес-конференції для грецьких та іноземних журналістів 27 квітня 1967 року: «Не забувайте, панове, що ми маємо справу з хворим, якого поклали на операційний стіл... Обмеження — це бинти, потрібні для успішного проведення операції». Трохи згодом, виправдуючи збереження надзвичайного стану, Пападопулос роз'яснив, що «грецький народ після операції лежить у гіпсі, і залежно від того, як проходитиме процес одужання, буде вирішено й питання про повернення до парламентських форм правління».

У вересні 1969 року в Афінах відкрилася виставка творів Власіса Каньяріса. Своєрідне мистецтво цього скульптора свідчить про пошуки нових форм боротьби з військовим режимом. Відвідувачі виставки знайомилися з мистецтвом суворої дійсності, впізнавали самих себе, чули хоч і зашифрований, але зрозумілий усім заклик до опору хунті. Перев'язані бинтами гіпсові постаті з відтятими головами мимоволі викликали в пам'яті вищезгадані слова Пападопулоса. Інша скульптура: простягнуті руки з забинтованими обрубаними пальцями, а з-під бинтів — дві червоні гвоздики. Хто з греків не згадає, що з такою ж гвоздикою в руці, з усмішкою на вустах, ішов на розстріл у 1952 році Нікос Белоянніс?!. Туго перебинтований тулуб, поверх бинтів — жилет, під ним — офіцерський пояс... (Цивільний одяг у поєднанні з предметами військового спорядження завжди асоціювався у греків з образом партизанів).

Ось кілька відгуків із книги вражень: «Щиро дякую за страшне й несподіване хвилювання, яке ти вселив у нас»... «Правдивість, — додає інший, — це безстрашність, Мистецтво в усій його величі». А третій підсумовує: «Мистецтво, яке виражає наші спільні почуття, тільки воно є МИСТЕЦТВОМ. Спасибі тобі. Ти нам потрібен. Щира тобі дяка».

Факти, про які ми говорили й будемо говорити у цій статті, торкаються виключно легальної діяльності грецьких митців і літераторів. Обсяг статті не дає змоги розглянути тут підпільну літературу в Греції і висвітлити творчість грецьких письменників, художників, артистів, що перебувають в еміграції. А втім, у культурному житті самої Греції відбуваються надзвичайно цікаві явища, як і в інших сферах громадського життя, і там врешті-решт розіграється вирішальна битва, що визначить дальшу долю цієї країни.

Після встановлення фашистської диктатури, скасування конституційних свобод письменники, що живуть у Греції, відмовилися друкувати свої твори. При цьому вони намагалися скористатися з найменшої нагоди, щоб виступити публічно проти режиму полковників. Багато хто з них публікував свої твори за кордоном.

На початку 1969 р., під час перебування в Сполучених Штатах Америки лауреата Нобелівської премії поета Гіоргоса Сеферіса, журналісти звернулися до нього з проханням визначити своє ставлення до військового режиму. Поет відповів, що, оскільки він перебуває поза межами батьківщини, то волів би зустрітися з представниками преси і продовжити розмову на цю тему в Афінах. І в березні 1969 р. Сеферіс зробив таку заяву: «Минуло два роки, відколи нам було накинуто режим, цілком протилежний тим ідеалам, в ім'я яких воював увесь світ і так сміливо боровся наш народ в останній світовій війні. Я бачу перед собою безодню, в яку штовхає нас насильство, що охопило нашу країну. Це ненормальне становище мусить кінчитися. Таке веління нації».

Трохи згодом, коли хунта дозволила публікувати в органах преси твори грецьких письменників (у тому числі й комуністів), вісімнадцять митців знову виступили із заявою, в якій відмовлялися від видання своїх творів. «Антологія полковників» — під таким заголовком опублікувала французька газета «Ле нувель обсерватер» інтерв'ю грецької письменниці Еллі Алексіу. «Наше життя, — заявила вона, — це суміш двадцятого століття і первісної грубості... В сучасній Греції два слова перебувають під забороною: «справедливість» і «свобода». Еллі Алексіу з обуренням говорить про те, що доля мистецького твору (а часто-густо і його автора) залежить від людей обмежених і неосвічених, а саме такі, здебільшого, обіймають посади цензорів. «Який же письменник, що поважає себе, — каже вона, — може принизитися до того, щоб іти до цих профанів і прохати про видання своїх творів!»

В листопаді 1969 р. під тиском громадськості полковники змушені були формально скасувати цензуру. Проте закон про друк говорить: кожний грек може вільно публікуватися, але він буде притягнений до судової відповідальності, якщо його твір підриває запроваджені хунтою порядки або містить у собі випади проти керівників «Національної революції» (так названо незаконне загарбання влади).

Через місяць видатний грецький літературознавець, критик-марксист, поет Маркос Авгеріс видав у Афінах збірку поезій «Дороги перехресні й паралельні». В передмові він пише: «Цю збірку видано дуже маленьким тиражем і коштом автора; її ніхто не купить у книгарнях. Я міг би залишити рукопис у шухляді письмового столу, очікуючи кращих часів. Але людина, ім'я якої стоїть на цій книжці, дуже стара, а час не жде. Тому я вирішив зберігати весь тираж у шухляді столу: є всі підстави вважати, що рукопис міг би зникнути в разі зволікання з його публікацією».

Книжка Авгеріса переступила кордони багатостраждальної Греції, багато віршів було надруковано в СРСР, на Кіпрі, в Італії, Канаді та інших країнах. Вони розповідають про сумне сьогодення батьківщини поета, спонукають розум і сумління не миритися з насильством і фашизмом:

Зруйновано статуї й колони,
Що підтримували фасади храмів;
Зникли юнаки — в руїнах лиш уламки
З усмішкою на устах,
З широко розкритими очима,—
Неначе уважно слухають таємний наказ.
. . . . . .
Брате мій, брате!
Не вмовкають похоронні дзвони.
Над нами тяжить прадавнє прокляття.
Але настануть дні, що знімуть його.

Не слід залишати поза увагою один багатозначний факт: збірка віршів Авгеріса вийшла у грудні 1969 року. А майже тридцять років тому, в грудні 1940 року, коли тільки починався грецький опір фашизмові Муссоліні, Маркос Авгеріс виступив з поемою «Народ».

Як за святим письмом,
Твої я вивчу і біль, і труд,
Славні діла твої я оспіваю.
Як блудний син, я припаду до ніг твоїх;
Прийми мене.
Слізьми обмию я твої святі рани —
Від куль тиранів лютих,
Від твоїх ворогів.

Цю поему читач знаходить у збірці «Дороги перехресні й паралельні». Дві епохи зустрілися в одній книжці; славний громадянин Греції своїм патріотичним прикладом і своєю

творчістю перекидає місток між антифашистським рухом Опору 1940—1945 років і національним опором режимові «чорних полковників».

1970 рік. Вісімнадцять майстрів слова, в тому числі й ті, що рік тому відмовилися публікуватися в Греції, випустили в світ книжку оповідань, віршів і статей під назвою «Вісімнадцять текстів». Антидиктаторський зміст збірки прибрано в трохи завуальовану, але до кінця зрозумілу читачеві форму. Тут і символіка, і алегорія, і фантастика, й іронія, і натяк, наскрізь пройняті духом прометеївської гордості й волелюбства. Вихід цієї книжки мав великий резонанс у світі, а в самій Греції весь тираж розійшовся за кілька годин (після того збірка перевидавалася чотири рази).

В колективній передмові автори підкреслюють: мета видання — заявити про те, що майстри слова переглядають свої позиції у змінених умовах. «...Скасування превентивної цензури недосить для вільного розвитку духовного життя в країні. Ми намагаємося ствердити — кожен доступними йому засобами — нашу віру в певні основоположні цінності й здобутки, серед яких центральне місце належить праву на вільну духовну і мистецьку творчість; за це право ми невтомно будемо боротися, бо воно нерозривно пов'язане з повагою до волевиявлення і гідності всіх без винятку — не тільки людей творчої праці, а й будь-якої людини».

Епіграфом до всієї книжки стоїть рядок з поеми основоположника нової грецької літератури Соломоса «Вільні в облозі». «Але ж, богине, я не можу почути твого голосу!» І справді, громадяни сьогоднішньої Греції почувають себе в становищі вільних в облозі, богинею ж Соломос називає свободу, грецьку свободу, за яку із зброєю в руках воювали греки в 20-і роки XIX століття, борючись проти оттоманської імперії.

Так письменникам вдається висловити й донести до читача те, про що вони не можуть сказати прямо. Звернення до класиків грецької літератури дає змогу сучасним письменникам висловитися з кардинальних питань теорії мистецтва, естетики, культури, зберігаючи водночас певну ідейну й композиційну єдність книжки. Наведемо ще один епіграф, уже до окремого твору збірки — критичних есе Нори Анагностакі «Свідчення». Він узятий також із твору Соломоса, написаного у формі діалога поета з ученим-педантом, поборником архаїчної мови. Заперечуючи йому, поет обурено вигукує: «Доки ж триватиме ця історія! Весь народ розмовляє живою мовою, а кілька чоловік, намагаються примусити його розмовляти мовою старовини!» І справді, народ ніколи не міг знайти і не знайде спільної мови із жменькою людей, що стоять на його шляху.

Ідейно-тематична спрямованість «Вісімнадцяти текстів» одна й та сама: це ненависть до тиранії, протест проти влади диктаторів. Нікого, звичайно, не може ввести в оману те, що події відбуваються у вигаданій країні (Болігвай) і що імена героїв переважно іспанські. Знаменними щодо цього є слова героя новели Франгопулоса «Ель Прокорадор», дія якої відбувається в країні, затиснутій, як і Греція, в лещата фашистської диктатури: «Я можу висловити все, що хочу, коли, скажімо, перенесу дію в інші часи». Далі він роз'яснює тактику прогресивних письменників щодо властей і ті вимоги, які за цих умов ставляться перед мистецькою творчістю: вона «...має, з одного боку, узгоджуватися із загальним духом нашої непримиренності до дій «Спілки військових», а з другого — не бути надто відвертою, щоб не потрапити в пазури органів безпеки сегурідад». Цікава й сама форма новели Франгопулоса. Письменники-антифашисти на чолі з Алонсо готують видання антидиктаторського журналу, якому і пропонує своє оповідання невідомий доти поет на ймення Раудь Меркадер. Тема його оповідання — викриття неуцтва й духовного убозтва офіцера, що після військового перевороту став міністром культури. Алонсо насмішкувато зауважує з цього приводу: «Чого ж ти хочеш, мій любий? Невже ти гадаєш, що у військовому коледжі дістають освіту?»

Письменник Родіс Руфос в оповіданні «Кандидат» звертається до іншої, не менш характерної і злободенної для сьогоднішньої Греції теми: звільнення з університетів кращих професорів (противників хунти) і висунення людей, не гідних звання вченого. «Щоб дістати в наш час призначення, треба продати душу», — каже один з персонажів оповідання. І справді, Хуан — центральний герой твору, кандидат на посаду завідуючого кафедрою — поступово переконується, що без дозволу військових йому не вдасться ступити й кроку. Його викликають до поліції і пропонують публічно виступити з серією доповідей на підтримку військового режиму, а на засіданні кафедри зобов'язують голосувати за виключення неугодних властям студентів. «Кандидат» заявляє, що його галузь — хімія, а не політика, але йому цинічно відповідають, що це не має значення, оскільки доповіді будуть за нього написані, і йому залишиться тільки прочитати їх.

В оповіданні «Зміна погоди» Ціркаса абат у розмові з революціонером Пепіто робить висновок, що «у всіх нас: білих, жовтих, чорних в даний момент... спільна доля, над нами нависла одна й та сама загроза». Але тут починаються незгоди в питанні про шляхи виз-

волення. Революціонер Пепіто — прихильник радикальних форм боротьби, тому він з іронією каже абатові: «І як же ви уявляєте собі боротьбу проти цієї загрози? За допомогою магнітофонних записів?» На що абат відповідає: «Пепіто, тепер знову має пролунати слово, мова — щоб піднеслися душі». Саме такий шлях боротьби обрали й автори «Вісімнадцяти текстів», як і багато інших, чиї імена ми назвали або назвемо. Тому що для них, кажучи словами поета Маноліса Анагностакіса, —

Питання в тому, чим ти
тепер живеш.
Ми зазнали утіх життєвих,
Ми задоволені своїм
існуванням досі,
Поєднуючи невеликі втрати
з крихітними здобутками
Але питання в тому, чим ти
тепер живеш.

(«Мета»).

І, немовби повторюючи міркування абата з оповідання Ціркаса, Анагностакіс так визначає свою естетичну позицію (вірш «Поезія»):

Ви знову,— скажеш ти,—
зраджуєте поезію,
Найсвятіший із проявів людини.
Ви використовуєте її, як
знаряддя,
Як в'ючну тварину темних
поривань,
Усвідомлюючи самі ту шкоду,
що завдаєте
Юнакам своїм прикладом.

Але скажи мені краще, що сам
ти не зрадив,
Ти і такі, як ти, що ось вже
багато років
Частину за частиною продають
те, що мають,
На світових ринках і на
народних ярмарках,
Так що лишилися без очей, щоб
не бачити,
Без вух, щоб не чути,
Язик проковтнули, щоб не
говорити.

До яких же справ святих
кличете ви?
Я знаю, ти скажеш: знов гучні
слова і проповіді.
Так! Гучні слова і проповіді!
Мов цвяхи, треба вганяти слова,
Щоб їх не поніс вітер.

Для того, щоб обминути рогатки цензури, автори «Вісімнадцяти текстів» мусили вдаватися до всіляких тактичних маневрів, однак при цьому вони не втратили ні власного голосу, ні контакту з читачем після трирічного мовчання. Зупинимося ще коротко на театральній програмі під назвою «Ось вони, ось!».

У виставі йшлося про обіцяні хунтою вільні вибори. В одному із сольних номерів співак, звертаючись до публіки, каже:

Ні, це не я —
Інші написали пісню,
Я тільки співаю її.
..Та чи сказати вам всю
правду —
Що буде зі мною потім?
Я скажу вам всю правду,
І хай буде, що буде!

Артисти запевняють глядачів, що вибори обов'язково відбудуться... коли у сонця виростуть роги.

В іншому номері програми гостро критикується курс грецьких правителів на мілітаризацію всього життя в країні. «Скажи, будь ласка, — звертається один артист до іншого, — ти, як глянути на тебе, то наче й не дурний?» — «Та наче...» — «В такому разі я тобі загадаю загадку». — «Що ж, давай, я таки кмітливий». — «Ну то слухай. У міністерстві вакантна посада лісівника. Надійшло три заяви: від лісівника, від агротехніка й від агронома. Кому віддадуть посаду?» — «Ну звичайно лісівникові, якщо він має всі потрібні дані». — «От і не вгадав».— «У такому разі, агротехнікові», — «Знову не вгадав». — «Ну, тоді агроному». — От і виходить, що ти таки дурень. Підійди-но ближче, я скажу тобі на вухо: командирові роти третьої дивізії десантників...»

Іншу виставу організував у Афінах артист Александракіс, який виступив з читанням творів грецьких поетів XIX століття. І коли він декламував уривок з «Гімну Свободі» Соломоса (національний гімн Греції), глядачі підвелися й, стоячи, аплодували артистові, скандуючи «Сво-бо-да! Сво-бо-да!», а потім над залом полинули звуки національного гімну:

Здрастуй, горда свободо,
Здрастуй, еллінів любов.

Аналогічну позицію щодо хунти зайняли й грецькі журналісти-демократи: вони використовували найменшу можливість, щоб викривати військові власті. Але й тут насамперед застосовувалися непрямі форми боротьби. Особливо плідним виявилося висвітлення під певним кутом зору іспанських подій в листопаді-грудні 1970 року. Наприклад, деякі газети виходили з величезними заголовками: «Геть військову хунту! Геть фашистську диктатуру!», і нижче ледь помітним петитом: «З такими гаслами студенти Мадрідського університету вийшли на вулиці столиці».

Надамо слово самим представникам прохунтівської або урядової преси. Газета «Елефтерос козмос» писала 10 грудня 1970 р.: «Ми читаємо заголовки в деяких газетах, на зразок «Франко зазнає поразки», «Похорон першої жертви антифашистської боротьби», «Перша жертва в повстанні проти Франко», читаємо й дивуємося... Рух басків, що вимагають автономії, аналогічний рух французьких націоналістів у Канаді... Одне з двох: або згадані газети не розуміють значення слів, якими оперують, або ж те, що відбувається в Іспанії, їм імпонує».

Двадцять вісім діячів літератури й мистецтва, серед яких відомі всьому світові імена (поети Сеферіс і Ріцос, актриса Сінодіну та ін.), надіслали Кассіо Хусту, ігуменові Монсерратського монастиря в Каталонії, телеграму такого змісту: «Просимо переказати Ані Марії Матуте, Хуанові Міро та їхнім колегам почуття солідарності нижчепідписаних грецьких інтелігентів та митців, а також наше побажання, щоб самовіддана боротьба іспанських інтелігентів за свободу й людяність

завершилася успіхом». Під цією телеграмою поставили свої підписи письменники, скульптори, діячі літератури й мистецтва, що перебували у вимушеній еміграції. Серед них — композитор і громадський діяч Мікіс Теодоракіс, Меліна Меркурі, Аспасія Папатанасіу, Васілікос, Каньяріс.

Події на Індокитайському півострові дали грецьким карикатуристам багатий матеріал для вираження антиамериканських настроїв грецького народу. Це й не дивно: греки чудово розуміють, що саме внаслідок підтримки США і НАТО в країні 21 квітня 1967 року запанував фашистський режим. Численні заяви політичних діячів різної орієнтації, виступи представників мистецтва й літератури, що викривали брудні махінації США, свідчать про прагнення греків звільнитися від заокеанських «опікунів». Слід нагадати, що з особливою «увагою» підпільні організації в Греції ставляться саме до американських відомств і установ.

Біля американського посольства в Афінах та біля пам'ятника Трумену на центральному майдані грецької столиці вибухнули бомби. Наступного дня в газетах з'явилася фотографія невідомого автора, на якій було показано відбудову монумента: пам'ятник встановлюється на місце за допомогою двох тросів. Фото зроблено так, що створюється враження ніби це шибениця: на шиї в колишнього президента — зашморг. «Ні, ні! Це не розправа. Це тільки встановлення монумента — після того, як його було пошкоджено», — пояснює напис під фотографією.

На початку 1971 року газети повідомили про те, що в Ізмірі невідомі викрали чотирьох американських офіцерів. І ось карикатура: Ніксон читає це повідомлення й коментує: «А ще кажуть, що нас не люблять... Бач, за кордоном ми нарозхват!»

1970 рік розвіяв багато ілюзій щодо намірів полковників демократизувати національне життя. І поступово все нові верстви грецького народу переходять від пасивного неприйняття хунти до активної боротьби. Грецька інтеліґенція, і зокрема письменники, ідуть у перших лавах руху Опору. Тактика загравання з боку диктаторів не дала і не дасть бажаних їм результатів. Яскравим свідченням цього є книжка, видана в Греції у лютому 1971 року під назвою «Нові тексти». До цієї збірки увійшли вірші, оповідання, нариси й статті письменників різних поколінь. Книжка цінна тим, що в ній репрезентована творчість найвидатніших представників соціалістичного мистецтва в Греції. Серед них — лауреат Ленінської премії миру Костас Варналіс, Янніс Ріцос, Маркос Авгеріс.

«Нові тексти» є етапом, який знаменує якісне зрушення в свідомості письменників. Про це свідчить і те, що під час підготовки видання до друку автори відмовились від будь-яких порад і «перевірок» юриста (як це мало місце з «18 текстами») і, знехтувавши, таким чином, небезпеку судової розправи, кинули відкритий виклик властям.

Дедалі ширші кола грецького суспільства усвідомлюють, що режим чорних полковників є ворогом не тільки комуністів, як це дехто вважав у 1967 р., а й усієї нації. Боротьба з ним розгортається, боротьба, в якій заклично і мужньо виступає передова когорта грецької літератури.

Янніс МОЧОС

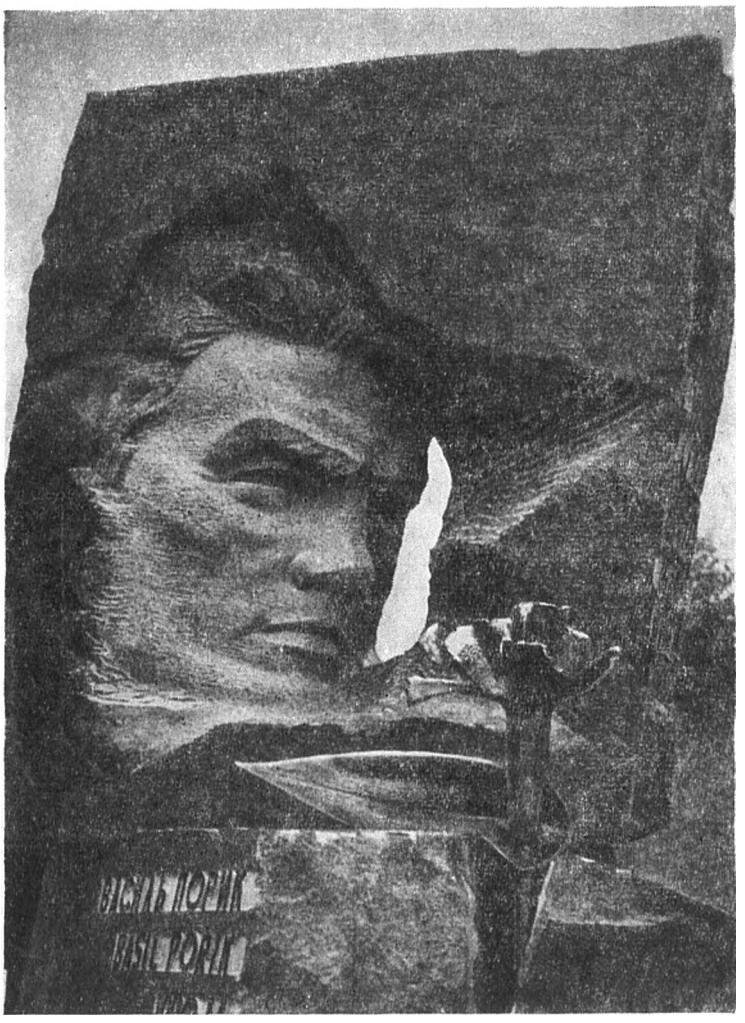

Пам'ятник героєві французького Опору, радянському воїнові Василю Порику у Франції. Скульптори Галина Кальченко, Валентин Зноба, архітектор Анатолій Ігнащенко.

УКРАЇНЦЯМ— ПРО ФРАНЦІЮ, ФРАНЦУЗАМ— ПРО УКРАЇНУ

III республіканська конференція Українського відділення Товариства СРСР — Франція відбулася в Києві. З доповіддю виступив голова правління міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. Даденков.

Українське відділення існує вже понад 11 років. До його складу входить понад сто первинних колективів, що об'єднують десятки тисяч трудящих республіки — ентузіастів розвитку культурних відносин і дружби між Радянським Союзом і Францією.

Серед французьких адресатів Українського відділення — центри Асоціації «Франція — СРСР» у сорока двох департаментах, а також прогресивні організації, громадські діячі Франції. Широке визнання за кордоном здобули українські книжки, графічні роботи, твори народного декоративно-ужиткового мистецтва, кінофільми українських студій, магнітозаписи. Ці матеріали використовують французькі друзі під час заходів, присвячених Україні.

Наприклад, департаментське відділення Асоціації в Луарі організувало на їх базі виставку «Познайомтесь — Україна. Міста Київ і Ворошиловград». Її відвідали десятки тисяч французів, книга відгуків зберігає вдячні слова прихильників нашого народу.

«Сердечно дякуємо за виставку «Архітектурні пам'ятки України»... Виставка чудова... Ваші матеріали допомагають нам зміцнювати франко-радянську дружбу, таку необхідну для миру й щастя на землі», — читаємо в листі президента відділення Асоціації в департаменті Приморські Альпи Жана Анконтра. Таких листів до Києва надходить немало.

Республіканське відділення задовольняє побажання гостей — допомагає організувати програму, влаштовує зустрічі з ученими, героями праці, ветеранами партії. За останні п'ять років таку допомогу було подано понад 15 тисячам туристів із Франції. Лише торік Українське відділення відвідало понад 500 французьких гостей.

Здійснивши подорож по республіці, гості залишають записи у книгах вражень. Ось слова одного із членів групи, яка побувала в Криму, Р. Бетнателя: «У нас теж є санаторії, але вони доступні лише особам, які мають рахунок у банку. Простій людині там місця немає. Вітаю вас за чудову працю й добробут».

Навесні цього року Україну відвідала група Асоціації «Франція — СРСР», яка складалася з викладачів середніх та вищих спеціальних навчальних закладів. Фахівці дали високу оцінку рівню освіти в республіці. В листі, що прийшов до Києва від члена групи П. Ліара, читаємо: «Після повернення до Франції ми організували понад 20 виступів та лекцій на тему «Розвиток народної освіти в СРСР».

Міцна дружба єднає Київ і Тулузу, Одесу й Марсель, Харків і Лілль, Ялту й Ніцу, Ворошиловград і Сент-Етьєн, Умань і Ромійї-сюр-Сен, Запоріжжя й Бельфор, Мелітополь і Брів-ля-Гайяр, Нову Каховку і Сент-Етьєнн-дю-Рувре. Широко був відзначений на Україні День поріднених міст. З цієї нагоди в первинних організаціях республіканського відділення Товариства «СРСР — Франція» відбувалися вечори, концерти, влаштовувалися виставки.

Шостий рік Новокаховська бібліотека № 1 та бібліотека імені Ельзи Тріоле міста Сент-Етьєнн-дю-Рувре обмінюються книжками, журналами. У французькій книгозбірні є вже стільки видань з СРСР, що директор Р. Лефевр вирішила створити відділ радянської літератури. Звичайно ж, у цьому велика заслуга новокаховських бібліотекарів.

Французьких гостей Харкова приємно вражає те, що в місті діє «Клуб французької мови», який об'єднує кількасот ентузіастів. Його члени систематично збираються на перегляд фільмів і спектаклів, що йдуть французькою мовою.

Цікаво проходять зустрічі фахівців у Запоріжжі. Наприклад, випускники Бельфорської вищої технічної школи мали змістовні бесіди зі студентами машинобудівного інституту, а молоді будівельники з Франції дістали відповіді на всі свої запитання під час розмов з представниками запорізьких будівельних організацій.

Немалу роботу по розширенню дружніх контактів між обома народами виконує Торезьке відділення Товариства «СРСР — Франція». Засноване в 1964 році, воно має 22 первинні організації і налічує понад 10 тисяч членів. Такий широкий актив дає змогу проводити багато різних заходів: знайомити зарубіжну громадськість із життям трудящих Тореза, відзначати спільно з французькими колегами їхні національні свята, історичні дати.

Урочисто святкують пам'ятні дати в житті французького народу жителі Одеси. Наприклад, щороку 8 квітня відзначається день народження славної дочки Франції Жанни Лябурб, яка віддала своє життя за Радянську владу. На будинку, в якому жила Жанна, встановлено меморіальну дошку. В історико-краєзнавчому музеї міста розгорнуто присвячену їй експозицію. А в 1969 році було відкрито пам'ятник безстрашній революціонерці.

Члени інтернаціонального клубу Одеської середньої школи № 10 листуються з учасниками повстання на французькій ескадрі в Одесі 1919 року. Діти прийняли їх у почесні піонери, рапортують їм про своє навчання. Члени клубу зібрали чимало матеріалів про життя й діяльність Моріса Тореза, про бойовий шлях ескадрильї «Нормандія — Німан», про радянських людей — учасників французького Опору.

У школі врочисто відзначалося 50-ліття Французької компартії. Жак Дюкло надіслав дітям листа, в якому дякував за інтернаціональну роботу. Учні проводили також заходи з нагоди 100-річчя Паризької Комуни, національного свята французького народу — 14 липня... Високо оцінюючи працю школярів, Вальдек Роше писав юним одеським друзям: «Нам було приємно довідатися, що молодь вашої великої і прекрасної країни любить Францію, вивчає її історію, мову, уважно стежить за її боротьбою і політичним життям. Ми намагатимемося справдити це довір'я, цю симпатію, будемо всіляко зміцнювати традиційну дружбу між нашими народами, братерство робітничого класу наших країн у боротьбі за щастя й мир...»

Валерій СОБКО

ЖИВОТВОРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Нещодавно група радянських учених — працівників 34 вищих учбових закладів країни на чолі з міністром вищої і середньої спеціальної освіти СРСР професором В. П. Єлютіним побувала в братній Чехословацькій Соціалістичній Республіці. В складі делегації були представники вузів України — ректори Київського університету М У. Білий, Української сільськогосподарської академії В. В. Юрчишин, Київського інституту народного господарства В. І. Загородній, Донецького політехнічного інституту Г. В. Малєєв, Харківського інженерно-будівельного інституту В. П. Сачко, проректори Ужгородського університету М. П. Лакиза, Київського політехнічного інституту О. О. Низков, представник МВССО України М. Д. Горбик та автор цих рядків.

На нараді в Празі обговорювалося питання співробітництва вищої школи СРСР та Чехословаччини в рамках загальної інтеграції соціалістичних країн, намічено шляхи для успішного виконання накреслень XXIV з'їзду КПРС та XIV з'їзду Компартії Чехословаччини в галузі підготовки спеціалістів, які могли б активно розв'язувати насущні проблеми соціального і науково-технічного прогресу. Цьому, зокрема, були присвячені доповіді В. П. Єлютіна, та міністра освіти Чеської Соціалістичної Республіки Я. Грбека.

В Чехословаччині радянські вчені відвідали ряд вищих учбових закладів, виступали з лекціями та доповідями. Між вузами були підписані нові угоди про співробітництво. Зустрічі відбувалися в товариській, творчій атмосфері.

Розширення і поглиблення зв'язків між вузами соціалістичних країн значно підвищує ефективність освіти, наукової діяльності, сприяє зближенню дружніх народів.

Вузи УРСР, а їх 139, дедалі активніше співробітничають з колективами вузів соціалістичних країн. Нині вища школа республіки підтримує систематичні зв'язки з вузами Праги і Братіслави, Варшави і Кракова, Берліна і Лейпціга, Ханоя і Улан-Батора. Всього ж університети та інститути України налагодили зв'язки більш як із 120 вузами країн соціалізму. Розвивається, незважаючи на певні труднощі, і співробітництво між вузами України та Чехословаччини. Зараз 25 вищих учбових закладів нашої республіки встановили дружні контакти із 17 вузами ЧССР.

Хотілося б відзначити плідне співробітництво між Київським університетом і університетами Братіслави й Брно, Ужгородського університету з Кошицьким, Донецького політехнічного інституту з гірничо-металургійним інститутом в Остраві, Київського політехнічного інституту з Вищою технічною школою Брно, Української сільськогосподарської академії з Вищою сільськогосподарською школою в Нітрі, Київського інституту народного господарства з Братіславською вищою економічною школою, Харківського інженерно-будівельного інституту зі Словацькою вищою політехнічною школою. Про масштабність цих зв'язків свідчить хоча б той факт, що за останні роки з вузів України було відряджено до Чехословаччини для обміну науковим та педагогічним досвідом і на стажування понад 400 викладачів і наукових співробітників. У свою чергу наша республіка прийняла понад 250 спеціалістів чехословацької вищої школи.

Починаючи з 1967 року, з ініціативи чеських товаришів організовано обмін групами студентів-практикантів. Наприклад, Ужгородський і Кошицький університети цього року обміняються групами з 60 чоловік.

У двосторонніх зв'язках з вищою школою Чехословаччини вироблені й успішно застосовуються різноманітні форми і методи співробітництва: обмін ученими — лекторами й дослідниками, обмін делегаціями, проведення спільних політичних і культурних заходів. Широко практикується обмін навчальною літературою.

Чехословацькі колеги під час зустрічей неодноразово підкреслювали, що вважають своїм обов'язком вивчати досвід ідейно-виховної роботи серед студентства у

радянській вищій школі, адже виховання студентської молоді на ідеях марксизму-ленінізму, прищеплення комуністичного ставлення до праці, розвиток творчої активності, боротьба проти буржуазної і ревізіоністської ідеології — це основа основ сучасної підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Обмін досвідом роботи в справі ідейно-політичного виховання студентства висувається на чільне місце в планах співробітництва вузів СРСР і Чехословаччини.

Заслуговують на увагу зв'язки в галузі наукової діяльності. Зокрема, налагоджено тісний контакт учених України й Чехословаччини — спеціалістів з теоретичної фізики і фізики напівпровідників, механіки й термомеханіки, машинобудування і металообробки, гірничо-металургійної справи і геології, теплоенергетики, неорганічної хімії, автоматики й електроприладобудування, юридичних, медичних, економічних наук, слов'янознавства.

На матеріалах, зібраних у період стажування і наукової роботи в вузах ЧССР, за останній час захистили кандидатські дисертації 10 молодих співробітників вузів УРСР, причому троє з них отримали вчений ступінь у чехословацькій вищій школі.

Гарною традицією стає спільне проведення наукових конференцій і симпозіумів. Такі конференції, наприклад, були присвячені проблемам геології радянських і словацьких Карпат. 1971 року вчені геологічних факультетів Київського і Братіславського університетів починають спільну розробку теми «Порівняльна характеристика складу і фізичних властивостей неогенових, вулканогенових утворень радянських і словацьких Карпат». По завершенні цієї роботи буде спільно видано монографію українською, російською, чеською і словацькою мовами.

Особливу увагу приділяють українські філологи проблемам слов'янознавства. Праці істориків республіки в значній мірі сприяли розвінчанню теорії про «відсталість» слов'ян і «культуртрегерську» місію німецьких феодалів на слов'янських землях.

Українські радянські вчені, успадкувавши демократичні традиції російського та українського слов'янознавства, по-новому, на методологічній основі матеріалістичної діалектики, висвітлюють найважливіші проблеми розвитку слов'ян, у тому числі чеського і словацького народів.

Центрами підготовки спеціалістів з історії та економіки Чехословаччини є Київський і Ужгородський університети. В Харкові відбулась остання Всесоюзна конференція істориків-славістів. У всіх університетах України на історичних факультетах вивчається спеціальний курс історії південних і західних слов'ян. Група провідних учених-славістів видала підручник з цього курсу. Слід, однак, зазначити, що питання історії України, зокрема Української РСР, у Чехословаччині останніми роками розробляються досить слабо.

Плідно розвивається співробітництво в галузі літератури, літературознавства і мовознавства. Про інтенсивний процес духовного зближення наших народів в епоху соціалізму свідчать такі промовисті дані: якщо за сторіччя (1845—1945) на землях Чехії і Словаччини було видано 35 книжок української художньої літератури, то тільки за перші 15 післявоєнних років (1945—1960) їх вийшло понад 150. Певний інтерес являє видана в Празі 1968 року книга «150 років чесько-українських літературних зв'язків (1814—1964 рр.)».

Вчені вищих учбових закладів нашої республіки роблять чималий внесок у справу популяризації чеської і словацької культури на Україні, дослідження творчості літераторів братніх народів. За даними книжкової палати УРСР, з 1948 по 1965 рік з чеської і словацької мов було видано українською мовою багато художніх творів, тираж яких сягнув за 10 мільйонів примірників. У Львівському університеті видано підручник з сучасної чеської мови й підручник з історії чеської мови М. А. Пушкаря, збірник граматичних вправ В. П. Ангела, готується видання підручника чеської мови для неспеціальних відділів філологічних факультетів.

Закарпатське обласне видавництво готує до друку словацько-український словник, складений кафедрою україністики Кошицького університету.

Зміцненню наукових і творчих

На нараді в Празі.

контактів між фахівцями вузів ЧССР і УРСР сприяє міжвідомчий республіканський збірник «Українське слов'янознавство», який з 1970 року виходить у видавництві Львівського університету. В ньому висвітлюються, зокрема, проблеми західнослов'янських мов.

Громадськість Радянського Союзу й Чехословаччини широко відзначала ряд історичних ювілейних дат у житті народів обох країн. Делегація Київського університету брала участь у науковій конференції Карлового університету в Празі, присвяченій 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Посланці Ужгородського університету виїжджали в Кошіце на святкування 25-річчя визволення Чехословаччини, а Харківського інженерно-будівельного інституту — в Братіславу. Гості з Чехословаччини були в українських вузах на торжествах з нагоди Ленінського ювілею.

У Львівському університеті відбулася наукова конференція, присвячена видатному педагогові-гуманісту Яну Амосу Коменському. На ній виступали вчені з багатьох міст Радянського Союзу.

Широкий резонанс мала конференція на тему «Ідеї пролетарського інтернаціоналізму — джерело дружби і співробітництва соціалістичних країн», яка відбулась у другій половині червня в Ужгороді за участю вчених Радянського Союзу, Чехословаччини та Угорщини.

* * *

Перебуваючи в Чехословаччині, ми пересвідчилися, що трудящі країни бережуть традиції радянсько-чехословацької дружби. Імперіалістам та їхнім підспівувачам не вдасться зламати єдність наших народів. Під час прийому в Президента Республіки Людвіга Свободи В. П. Єлютін вручив йому макет пам'ятника, який за ініціативою студентів Харківського інженерно-будівельного інституту буде споруджений в селі Соколово на місці, де вступила в бій з фашистськими загарбниками чехословацька частина, якою командував тоді Людвіг Свобода.

В. МАЛАНЧУК,
заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

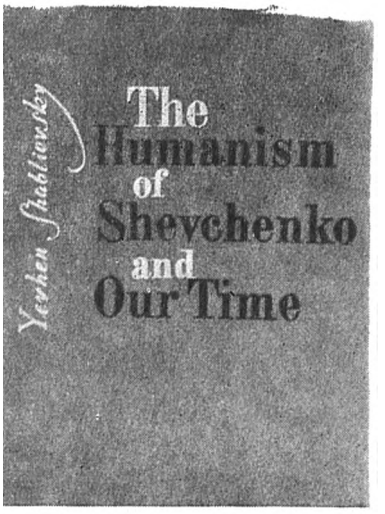

Слідом за книжкою Євгена Шабліовського «Українська література крізь віки», випущеною торік в англійському перекладі видавництвом «Мистецтво», побачила світ ще одна книжка цього автора англійською мовою — «Гуманізм Шевченка і наша сучасність» («Наукова думка» 1971 р.).

В українському виданні ця праця вийшла 1964 р. і знайшла широкий відгук у читачів, дістала схвальну оцінку критики. Автор показав силу поезії Шевченка, могутність його дум, войовничий гуманізм. Книжка переконливо доводить, що творчість Шевченка, яка втілила в собі гуманістичні ідеали людства, входить в скарбницю світової культури. Національне переросло в інтернаціональне, загальнолюдське.

Сподіваємося, що цю працю одного з найкращих знавців творчості Кобзаря з цікавістю зустрінуть англомовні читачі.

В здійсненні видання взяли участь прогресивні канадські літератори й громадські діячі Марія Скрипник (переклад) та Петро Кравчук (загальна редакція).

Пам'ятник Людвіку Варинському у селі Мартинівці.

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Нещодавно буковинці приймали гостей із Соціалістичної Республіки Румунії — самодіяльний фольклорний ансамбль «Хоровод» Сучавського повітового будинку народної творчості. Створений 1968 року, він виступав у багатьох містах і селах Румунії, Чехословаччини, Польщі, Італії.

Ансамбль «Хоровод» об'єднує співаків, танцюристів, музикантів з різних підприємств та установ Сучави. У ньому беруть участь понад шістдесят робітників, техніків, службовців, учнів, студентів.

●

Щира дружба єднає київських кораблебудівників — членів інтернаціонального клубу «Через меридіани і паралелі» — з молоддю багатьох зарубіжних країн. Особливо тісні контакти підтримують члени клубу з молоддю Німецької Демократичної Республіки. Звідти недавно на адресу заводу «Ленінська кузня» надійшла посилка. Це правління Товариства німецько-радянської дружби надіслало киянам серію плакатів, присвячених 150-річчю від дня народження Фрідріха Енгельса та будівництву соціалізму в НДР.

●

Людвік Варинський (1856—1889) — видатний діяч польського революційного соціалістичного руху, поборник революційної єдності польських, російських та українських робітників.

Варинський народився у селі Мартинівці, Канівського району, Київської області. Навчався в Білоцерківській гімназії. Революційну діяльність почав у студентських гуртках Петербурга.

Перебуваючи наприкінці 1878 — на початку 1879 року у Львові, Варинський разом з І. Франком, М. Павликом співробітничав у газеті «Праця», брав участь у революційному русі в Галичині. 1881 року він заснував у Варшаві першу польську робітничу революційну партію «Пролетаріат». Заарештований і засуджений до 16 років каторги, Людвік Варинський помер у казематах Шліссельбурзької фортеці.

Нещодавно в селі Мартинівці відкрито пам'ятник Варинському, споруджений за проектом київського скульптора заслуженого діяча мистецтв УРСР О. Скобликова та архітектора І. Ланька.

На урочистому відкритті пам'ятника були присутні консул Генерального консульства ПНР у Києві Роман Брож і делегація Бидгощського воєводства ПНР. Секретар Черкаського обкому КП України А. Андрєєв передав Р. Брожу копії пам'ятника.

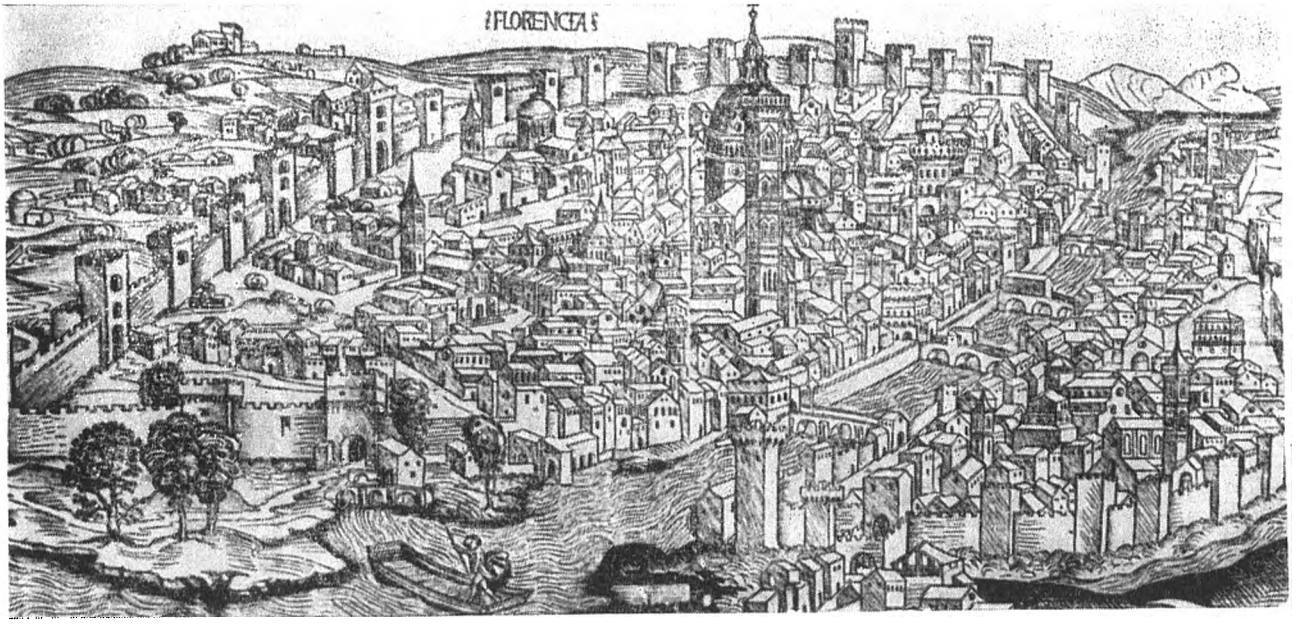

Г. Шадель. Флоренція. Гравюра. 1493 р.

ФЛОРЕНТІЙЦІ У КИЄВІ

1 липня мер міста Флоренції Лючіано Баузі під звуки фанфар, у супроводі сурмачів, одягнених у барвисте вбрання, перерізав червону стрічку, відкривши в Київському державному музеї західного і східного мистецтва одразу три виставки: «Образи Флоренції», «Вироби художньої і легкої промисловості міста Флоренції» та ««Образотворче мистецтво дітей Флоренції і Києва».

Виставка «Образи Флоренції» включає твори живопису, графіки і мистецтва картографії.

Організатор її — Відділ образотворчих мистецтв і старовини муніципалітету Флоренції — прагнув показати найцікавіші етапи розвитку міста, пов'язані із значними подіями в його історії за останні три століття.

Відкриває виставку перспективний план Флоренції, накреслений в XVI столітті монахом і картографом Стефаном Бансіньйорі і виданий уперше 1594 року.

На великому аркуші пожовклого паперу перед глядачем розгортається панорама Флоренції. Тут точно намальовані всі вулиці й площі у правильних пропорціях, за законами лінійної перспективи. Старанно відтворені фасади будівель демонструють велич флорентійської архітектури.

Флоренція XVIII століття показана на 24 гравюрах Джузеппе Цоккі. Кожний аркуш — це не тільки зображення якоїсь частини міста, а й яскрава ілюстрація життя і звичаїв його жителів.

Перед очима глядача постають флорентійські церкви, площі, палаци, мости, крамнички ремісників; дорогами їдуть карети, на набережних відпочивають ремісники, кудись поспішає знатна дама у пишному вбранні. Жанрові сцени оживляють міський пейзаж, вдихаючи в нього життя і наповнюючи рухом кожну гравюру.

Творчість живописця Джованні Сіньйоріні, який працював у першій половині XIX століття, представлена п'ятьма полотнами. Точно передаючи красу флорентійських фасадів, художник прагнув до узагальнення форми, пом'якшуючи деталі повітряним серпанком, не подрібнюючи зображення.

Трагічним звучанням наповнені великі, виконані тушшю аркуші Сільвано Боццоліні з серії «Рани Флоренції, 1944 рік». Німецькі війська, відступаючи, 4 серпня 1944 року висадили в повітря п'ять із шести флорентійських мостів. Старовинні споруди, десять середньовічних веж і близько двадцяти палаців — визначних архітектурних та історичних пам'яток — були перетворені в руїни.

На аркушах показані обгорілі цегляні стіни з чорними дірами замість вікон, вулиці, засипані уламками цегли. Етюдна манера виконання, твердий енергійний штрих, документальність зображеного — все це справляє глибоке, хвилююче враження.

Другу трагедію Флоренція пережила під час повені 4 листопада 1966 року.

«Найстрашніший природний катаклізм в історії Флоренції стався о 7 годині 26 хвилин ранку в п'ятницю 4 листопада, — писала щоденна газета Флоренції «Ла Націоне». — Електричний годинник зупинився тоді, коли останній міст був залитий водою ріки Арно, яка бурхливо била через парапети. Море рідкого болота ринуло на місто...»

Флорентійський графік Лучіано Гуарнієрі присвятив цим подіям серію з дванадцяти літографій «Флоренція, 4 листопада 1966 року», які з документальною точністю відбивають картину повені.

Доповнює і завершує цю серію літографія П'етро Аннігоні, вчителя Гуарнієрі, — «І вода почала спадати...»

На виставці «Вироби художньої і легкої промисловості» демонструвалися кілька сот експонатів, створених умілими руками флорентійських ремісників. Тут були показані вироби із скла, металу, шкіри й дерева — традиційних матеріалів флорентійських майстрів ужиткового мистецтва.

Вадим ПУКСТ

ВИСТАВКА КРАСИ

Виставка «Скло з Чехословаччини» — це перша демонстрація творів майстрів чехословацького скла в столиці України.

Коли оглядаєш експонати, пригадуються слова О. Гончара з роману «Циклон»: «Життя перейшло в мистецтво, а мистецтво знов проростає в життя — так воно тут коловоротиться. Сучасне переплелось із минулим — не відділити... Наш нинішній день наскрізь перетканий тим, що було... І думка, і вчинок, все життя наскрізь переткане пережитим... І тим ми й себе вимірюємо теж...»

Мистецтво форми, орнаменту і техніки мовби сплавились в одне поняття «чеський кришталь». Тепер ці два слова звучать як синонім довершеності, визнання високої мистецької вартості цих прекрасних витворів.

Кришталь привертає увагу відвідувачів багатством різьбленого орнаменту, філігранним гравіруванням поверхні. Поділ її на поперечні й поздовжні площини утворює незвичайну гру світла.

Ваза, подарована чехословацькими митцями місту Києву.

Шліфована кришталева тарілка роботи **Й. Шварца.** Виготовлена на склозаводі «Богемія — Подебради».

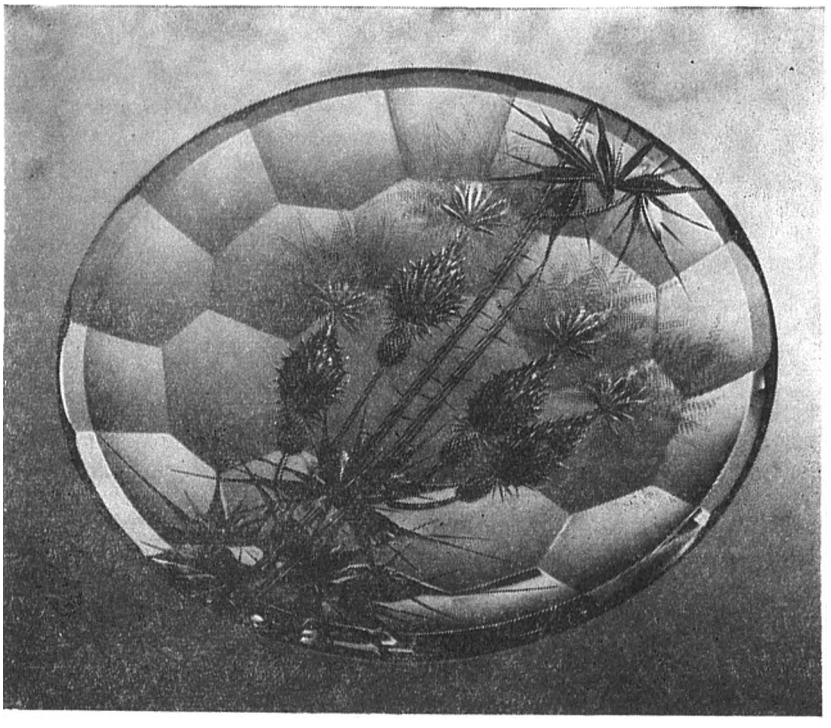

У виробах відчувається багатовікова традиція мистецтва склоробів, хоч більшість речей, звичайно, репрезентує найновіші досягнення, стиль сучасної епохи, науково-технічні відкриття, що активно впливають на сплав скла, його форму, характер оздоблення. Мистецтво скла дуже чутливе до змін у сфері культури, науки і техніки. На його формах і змісті відбиваються стилі епох, уявлення про синтез живопису і об'ємної пластики.

71 завод Чехословаччини прислав на київську виставку найкращі зразки сучасної скляної продукції.

Весь комплекс виставки це — велична поема в склі.

Д. КУЧЕРЮК

Я не буду зупинятися на Василеві Стефанику детально, бо я думаю, що все, що хотілося б сказати, вже було сказано при відкритті його пам'ятника.

Щоб звернути увагу на американський континент, я хочу розповісти вам про свою зустріч минулої зими з негритянським актором Артуром Брокгартом, що прибув до Ванкувера грати провідну роль в «Отелло» Шекспіра.

Я жив з Артуром шість тижнів. Він був першим чорним американцем, який називав мене братом, і я його називав братом. Артур, довідавшись, що мої батьки українці, сказав, що він знає про українців лише те, що вони хлібороби і творці пісень. Я відповів, що можу сказати майже те саме

СПІВЕЦЬ НУЖДАРІВ СВІТУ

(Промова Джорджа Риги на урочистостях, присвячених пам'яті В. Стефаника в Едмонтоні).

про чорних людей у США і Канаді.

Ми обмінялись думками про спадщину: я дізнався про таких людей, як Дуглас, доктор Дюбуа, Нет Тернер, Поль Робсон і ув'язнена Анджела Девіс. Ми маємо довшу історію спадщини, вік якої майже дві тисячі років, американські негри мають спадщину дуже коротку. Їх позбавляли мови. їм відтинали язики, щоб батьки не могли навчити дітей африканських мов (ми були дещо щасливіші), жінок використовували рабовласники замість худоби. Хоч були деякі відмінності, однак подібні умови роблять людей братами.

Василь Стефаник усвідомлював, коли писав про виїзд емігрантів до Канади, що розповідає про бідаків взагалі: білих, чорних, жовтих. І саме тут я хочу сказати, що Стефаник з українського письменника переростає у письменника світового, у співця бідаків різних націй і рас.

Як Шекспір, як Шевченко, як Бернс — Стефаник займає гідне місце в світовій думці. Він небагато написав. Я написав у п'ять разів більше, ніж він, але ніколи не досягну і частки того, що він сказав мені про мене, про людей в цілому світі, які страждали, через страждання перемагали. У цьому контексті я хочу сказати, що слов'янська пісня сьогодні визнана по цілому світі. Саме тому я дуже вдячний своїй спадщині, людям, які привезли цю спадщину до Канади. І хоч я не говорю добре по-українськи, однак національний дух у мені дуже сильний і таким залишиться назавжди.

Задовго до того, як я дізнався про Василя Стефаника, п'ять років тому я написав для брошури про історію шкіл в Атабасці нарис під назвою «Замітки про тихе юнацтво». Тепер, прочитавши ці замітки, я здивувався, побачивши, які близькі мені твори Шевченка, Франка, Стефаника, а також такого письменника, як Бернс.

Дозвольте мені зачитати уривок з цього нарису:

«Я народився, виховувався і деякий час навчався в Річмонд-Парк — маленькому містечку на північ від Атабаски. Холодні вперті факти — це, можливо, і все, що в'яже мене з тихим юнацтвом. Я ходив до школи лише сім років. Усе, чого я навчився за цей час, пересічний учень нині може опанувати менш як за один рік. Це факти. За цими фактами є дерева з мільйонів зерен, які виросли і дали плід.

Мої вчителі — хто знає, де вони сьогодні? Ткачуки, Бріани, Стеффорди і Ковальчуки — вони в моїй освіті мають таке саме значення, як і Байрон, Кітс, Шеллі, Бернс, Діккенс, Вільям Моріс, Уолт Уітмен, Карл Маркс, Шекспір, Гете, Вільям Карлос Вільямс, Хікмет, Еренбург та Нікос Казандзакіс. Сім років—короткий час. І все ж сьогодні це довго — довго, якщо взяти в руки ключ, котрим всесвіт може бути відкритий. Я слухав Малера однієї ночі і чув музикальну фразу таку прекрасну, що сльози радості мимоволі почали текти з моїх очей. Малер віддав понад сорок років життя, щоб створити ці три секунди чистої краси і правди. Яким коротким є життя — яким довгим шлях до наших людських можливостей!

Перед тим, як я пішов до школи, моє знання світу обмежувалося тим, що я міг помацати, покуштувати і понюхати. Гумове взуття розкладається на сонці, болото розгасає після північного дощу, дух розораної цілини, кислий запах осикового листя і сталева холоднеча зими... Випікання хліба і колення дров, спітнілі коні, дим і гас, конюшина і дикі ягоди... Жорстокість, як крик людини перед бійкою, бо нужда була немилосердна, і терпеливість — мов море, над яким щохвилини може пройти буря.

Чоловіки били свою худобу і своїх жінок, чоловіки й жінки співали і обмінювались на весіллях і після багатого врожаю. Я жив у теплоті любові, навчився пісень, всмоктуючи їх з материнським молоком. Якщо слова губились, я не зважав на це, бо міг створити слова пізніше. Найважливішим понад усе було життя, з його глибоким корінням, що пило нектар землі.

Мене добре навчили — ваші вчителі. Яким трудним учнем я був, і як добре вони мене вчили. «Добрий день... дякую...» Минуло кілька тижнів, поки я вивчив ці слова. Які неслухняні, чужі були мої руки, коли я намагався писати по прямій лінії чітко двадцять шість літер англійської мови, яка мала звільнити мене одного дня з мовчанки, накиненої моїм предкам століттями переслідування з боку королів, баронів і попів! Літери появлялись, як пух на грудях гусеняти; літери приходили, наче залізні кліщі розтягали хмари пів-

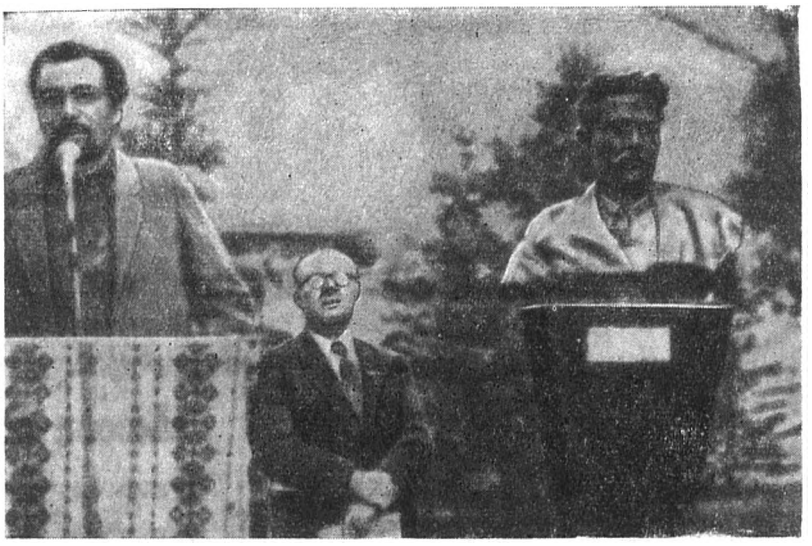

Джордж Рига виступає на відкритті пам'ятника Василю Стефанику.

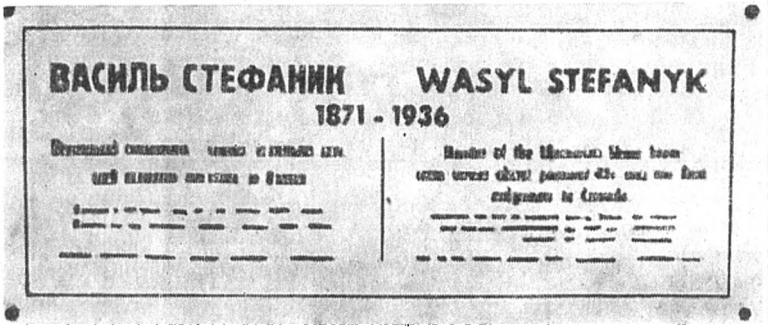

На пам'ятнику Василю Стефанику, відкритому 22 травня в Едмонтоні, такий напис українською і англійською мовами:
Василь Стефаник
1871—1936
Український письменник — співець селянської долі, який змалював еміграцію до Канади.
Відкритий у 100-річчя з дня його народження (1871—1971) і 80-річчя від часу поселення українців у Канаді (1891—1971).
Дарунок Товариства «Україна», Київ. Скульптор В. Сколоздра. Львів.

ночі, щоб сонце могло пробитися крізь них...

«Небо сьогодні голубе... небо сьогодні голубе...»

Ваші вчителі були такі ж діти умов, як і я, лише старші на декілька років. Мій перший учитель водив моєю рукою і моїм умом.

«Д — дитина, Е — електрика... Я вчитель, бо я не маю засобів, щоб бути чимось іншим. Я — політик. Я вірю, що ми всі брати і сестри. Якщо один з нас зазнає кривди, однаково, в якій частині цього світу, ми всі повинні відчувати біль...»

Він навчив мене читати і писати. Він навчив нашу громаду, як організуватися і висловити свої вимоги, щоб вони були почуті. За це він поплатився. Ще до того, як я закінчив школу в Річмонд-Парк, йому було заборонено навчати в Альберті, і його вчительська кар'єра закінчилась. Але я, голодне молоде створіння, також забув його, бо я належав до ростучої генерації. Кожного року проводив багато часу в просторому дерев'яному будинку з нерівною підлогою і нафтовим опаленням, слухаючи, але рідко чуючи монотонну мову нового вчителя з подертими манжетами і крейдяними плямами на витертих до блиску штанях... Інколи я вдивлявся в обличчя наді мною — мертвотно бліде обличчя, яке рвалось на повітря і прагнуло літнього сонця; прагнуло визнання в громаді, любові і власних дітей. Обличчя, яке я міг засмутити своєю непокорою і байдужістю, що я часто робив. Бо він жив у дев'ятнадцятому столітті і, хоч я не слухався й опирався, тяг мене із сімнадцятого століття».

З канадської газети «Життя і слово».

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Важко знайти поета Сходу, який би так міцно ввійшов у духовне життя європейців, як увійшов у нього Гафіз — неперевершений майстер газелі, цієї перлини світової ліричної поезії. Поряд з широкими епічними полотнами, подібними до «Шах-наме» Фірдоусі, невеликі за обсягом ліричні вірші — газелі вивели фарсімовну поезію на широкий шлях світового визнання. І чи не найбільш уславив цю поезію своїми газелями саме Гафіз із Шіраза, 650-річчя від дня народження якого відзначатиметься незабаром у всьому світі.

На початку цього року Товариство «Знання» Української РСР видало працю про видатного поета під назвою «Класик персько-таджицької літератури — Гафіз Шіразький». Вона належить перу молодого українського сходознавця Я. Полотнюка, який не шкодує зусиль для популяризації фарсімовної літератури.

Ця невелика за обсягом книжечка містить багато цінної і цікавої інформації про життя і творчість Гафіза. У ній детально висвітлюється поетова біографія та історія її вивчення. Причому все це викладене в невимушеній формі, широко використано перекази й легенди, що на них такий багатий життєпис Гафіза. Автор розповідає про характерні риси Гафізової творчості на тлі історичних подій, які переживала батьківщина поета в XIV ст., вводить в атмосферу тих бурхливих і жорстоких часів.

Я. Полотнюк наголошує те, що робить Гафіза близьким нашому сучасникові, — його гуманізм і волелюбність.

Окремий розділ присвячено вивченню творчості Гафіза. Назвавши зарубіжних дослідників спадщини великого поета, автор відзначає й заслуги нашого видатного орієнталіста акад. А. Кримського, який так багато зробив для популяризації творчості східного поета на Україні. Згадує він і сучасного перекладача Гафіза — В. Мисика.

В роботі наведено чимало зразків поезій Гафіза у перекладах А. Кримського. Доповнює її список рекомендованої літератури.

●

Пам'ятник польському революційному демократу героєві Паризької комуни Ярославу Домбровському (1836—1871) відкрито в рідному місті революціонера — Житомирі. Серед присутніх на урочистій церемонії відкриття пам'ятника були генеральний консул ПНР у Києві Януш Грохульський та військовий аташе ПНР в СРСР генерал бригади В. Ягас. Пам'ятник споруджено за проектом київського скульптора заслуженого діяча мистецтв УРСР О. Скобликова та житомирського архітектора М. Іванчука.

ЛІЛІЯ ДОЛГОШЕВА,
КИРИЛО КОВАЛЬДЖІ

НОТАТКИ ПРО СУЧАСНИЙ РУМУНСЬКИЙ РОМАН

За останні роки літературний процес у Румунії помітно пожвавився. Розширився тематичний і жанровий регістр літератури, різноманітнішою стала «техніка письма», зросла художня майстерність авторів. Намітилися відхід од традиційної для румунського письменства селянської теми і розширення урбаністичної. Поряд із сільською новелою і романом з'явилися міські повісті, політичні та історичні романи-епопеї, зріс інтерес і до документальної літератури. Румунські письменники прагнуть по-новому відображати сучасне життя країни, психологію героїв. Це спонукає їх шукати нові художні форми.

Румунська критика багато писала про два специфічні явища в літературному житті країни — міцне утвердження новелістики і відродження роману.

Кілька років тому вважалося, що в румунському письменстві перед веде поезія. Критики любили згадувати прислів'я: «Кожен румун зроду поет». Але потім різкий якісний стрибок зробила проза, зокрема роман.

Рік 1968-й було навіть названо в Румунії «роком роману». В той час, коли деякі західні теоретики пишуть про «занепад», «присмерк» цього жанру, румунські письменники, вірячи в життєвість роману як одного з найдійовіших епічних жанрів нашої доби, звертаються до нього знов і знов. Тільки протягом 1968 року побачили світ шість романів, що їх критика визнала найкращими здобутками сучасної румунської літератури. І потім один по одному виходять великі романи. Вони приваблюють гострою соціальною проблематикою, аналітичним підходом до дійсності, ясною ідейною позицією авторів.

Ми говоритимемо, насамперед, про книжки, видані в нашій країні останнім часом.

Традиційна для румунської літератури сільська тема і нині цікавить прозаїків різних поколінь. Але розв'язує її кожен по-своєму. Марін Преда, зображуючи село, вдається до глибокого психологічного аналізу. Захарія Станку не обмежується описом особистої долі улюбленого свого героя — селянського парубка, а дає об'єктивну, широку і докладну картину життя села. Фенуш Нягу малює селянське життя крізь призму сільських обрядів і звичаїв, народних прикмет і вірувань, він полюбляє метафору і символ. Думітру-Раду Попеску вміє напрочуд поетично відтворити світ почуттів селянина. Йона Ленкренжана цікавить гостре, конфліктне зіткнення людських характерів і пристрастей.

Однією з нових тенденцій румунської прози є прагнення відобразити сьогодення, розвиток соціальних відносин у сучасній Румунії. Прикладом цього можуть бути твори Ал. Івасюка, зокрема «Інтервал». Роман цікавий, з пошуками нової форми.

Життя робітничого класу знайшло відбиття у книжках «Чужий» М. Преди та «Франчіска» Ніколає Бребана. Бребан швидко ввійшов у літературу. Молодий прозаїк опублікував уже три романи: «Франчіска», «За відсутності господарів», «Хворі тварини». Перший перекладено на російську мову. У творі розповідається про історію взаємин колишнього робітника, нині партійного працівника Кіліана і фельдшериці Франчіски Менеску — дівчини з буржуазної сім'ї, та про долю селянина Йона Купші, що стає робітником.

Багато румунських прозаїків звертаються до теми другої світової війни. Ім'я Аурела Міхале добре відоме радянським читачам — його книжки «Втеча», «Золотий міст» та інші видавалися російською мовою. Один з останніх творів А. Міхале — «Хроніка війни». Петре Селкудяну присвячує свій роман «Позбавлений неба» темі людської особи і фашизму. Зіткнення дітей з війною, відбиття її в дитячій свідомості зображує В. Ребряну. В іншій манері написаний на ту саму тему — зіткнення дитини з війною, з мораллю дорослих, обивателів і святенників — твір Тітуса Поповича «Смерть Іпу».

●

Як розвивається румунський роман нині і хто його найвидатніші представники? Захарія Станку почав літературну діяльність понад три десятиліття тому як публіцист, журналіст, поет. Сьогодні він відомий як автор серії соціально-політичних романів «Гірке коріння». Радянські читачі ознайомилися цього року з двома романами З. Станку — «Безумний ліс» і «Як я тебе любив».

Це викінчені твори, хоч водночас вони є частиною задуманої письменником серії романів, де простежується доля одного героя — Даріє, від імені якого і ведеться розповідь.

Основний мотив твору — дикість, жорстокість, безглуздість у заскорузлому житті провінційного румунського міста після першої світової війни. Війна, загострившіи соціальні суперечності, не привела до революції, як у сусідній Росії. Життя спинилось на вчорашньому дні. В романі панує атмосфера нагнітання протесту, бунту: далі так не можна!

Тому роман про юність героя сповнений гіркоти, невдоволення і навіть відчуження. Даріє ще не усвідомив, що треба боротися за майбутнє. Він ще не прибився до цього берега. Але від того берега рішуче відчалив: він сказав оточенню «ні». А це вже — перший крок до боротьби.

Часто Даріє просто-таки не знаходить собі місця під сонцем і, шукаючи ради на свою неприкаяність, поки що звертається не до майбутнього, а до минулого. Хвилями напливають на нього спогади про літо, проведене в татарському селі над Чорним морем: роман починає сплітатися з двох ниток, двох контрастних повістей. Перша — життя Даріє в містечку Рушій-де-Веде, загубленому в степу Деліорман (по-турецькому це означає Безумний ліс), життя безбарвне, нудне. Друга — повість про романтичне кохання Ленка (Ленк — татарське прізвисько Даріє) і татарки Уруми, кохання таємне і первісне, про яке знали тільки табуни татарських коней, море, сонце та південні ночі... Та хоч ці грані роману явно протипоставлені одна одній, є в них і дещо спільне. І там, і тут прихід Даріє є початком його відходу. І недарма обидві повісті кінчаються майже одночасно спільним композиційним акордом, здвоєним трагічним ударом. Татарка Урума розуміє, що не зможе силою свого кохання затримати Ленка, навернути його на свою віру. Вона при ньому заколює вилами улюбленого свого жеребця Хасана.

— Навіщо ти його вбила? — питає приголомшений Даріє.

— Щоб не вбити тебе...

Смерть Урпата, брата Уруми, прискорює розрив — Даріє відходить... З цим фіналом, без сумніву, перегукується другий фінал. Румунка Деспа, вагітна, покинута коханцем, спалює себе в саду перед очима в Даріє та домочадців. Ця подія довершує розрив з містечком. Даріє покидає його...

Тут ключ до задуму письменника. Річ не тільки в тому, що Даріє, рятуючись від сучасності, тікає в романтичне минуле. Суть у тім, що йому і в минулому немає пристановища. Він витіснений і звідти. Він не може, відмежувавшись од ницості буржуазного існування, стати сином природи, чоловіком напівдикої татарки. Його втручання в чуже життя згубне. Саме життя, виганяючи Даріє з романтичного минулого, з остогидлого сучасного, штовхає його вперед. Іншого шляху немає. Захарія Станку не тільки логікою думки, а й усією повінню почуттів підводить свого героя (і читача) до розуміння, що крах старого світу неминучий.

Письменник не обмежується змалюванням однієї долі, а розгортає широку й докладну картину життя провінції, — від побуту до «високої» політики. Тут його стиль поетичної сповіді поступається місцем сарказмові, дошкульній сатирі, часом навіть памфлетові. Автор не тільки висміює політиканів і розтлінних буржуа, він їх ненавидить люто і непримиренно. Майже в фейлетонних тонах змальовані румунські націоналісти: «Молоді націоналісти, нащадки Риму, однієї ночі перейшли від слів до діла: розгромили аптеку». Так само іронічно описані й вибори: на селах, де пропагандисти урядової партії не добились успіху, було оголошено карантин, їх оточило військо — епідемія, мовляв, перешкоджає мешканцям взяти участь у виборах...

Ненастирливо, але послідовно згадується про діяльність Комуністичної партії, яка викриває виборчий фарс.

«Як я тебе любив» — ліричний роман, чи, певніше, романсповідь героя про матір. Події розгортаються перед війною в одному румунському селі. Час дії суворо обмежений — три-чотири дні. Головний герой нав'язливо відлічує час, і це посилює трагічне напруження оповіді, робить опуклішою основну сюжетну лінію: о першій годині ночі померла мама; минув день, як не стало мами; почався другий день без мами; ось уже три дні в нашій хаті лежить покійниця, і це — мама, і сьогодні надвечір ми її поховаємо... На похорон матері з'їжджаються діти, родичі, знайомі, приходять сусіди, односельці. А в цей час у селі своїм звичаєм плине життя. Сюди забредають два солдати-дезертири. І їм дають калачів — на помин душі небіжчиці. Вони ховаються в кукурудзі. Чути постріли — за ними женуться жандарми... Селянин на смерть забиває кулаками свого діда, бо той багато їв і ніяк не вмирав. Серед того шарварку хтось украв у селянки дві кози. Поки вона кляне злодія, накликаючи на нього люту кару, сусідка, стара жінка, в якої теж украли козу, підстерегла злодія та добре вимолотила голоблею, щоб йому більш не кортіло красти.

В романі «Як я тебе любив» виявився характерний для Захарії Станку потяг до змалювання виняткових подій, незвичайних ситуацій, чудних персонажів. Але мета письменника — показати безпросвітне життя темних, затурканих румунських селян у довоєнний період.

Майстерно, психологічно глибоко розроблена тема випробування людини горем. Відбувається очищення ліричного героя через його горе, через смерть матері. Герой бачить усі нюанси ставлення до смерті: і щире горе, і байдужість, і доброту, і мудрість, і співчуття. Так настає його душевне прозріння.

Захарія Станку — майстер соковитої реалістичної прози, манера викладу в нього — селянська, оповідна. Письменник використовує в романі «Як я тебе любив» широку гаму художніх прийомів: внутрішні монологи головного героя, напливи спогадів, вставні новели, символи. Дістає дальший розвиток улюблений прийом Станку — навмисне повторювання однакових чи близьких за значенням слів і цілих фраз. Повтори несуть у творі певне навантаження — вони є композиційними віхами оповіді.

●

Коли ще років з десять тому румунська сільська проза, що має давні традиції, відбивала переважно гострі соціальні конфлікти минулого, то нині літературу цікавить морально-етична і філософська проблематика.

Видатний румунський прозаїк Марін Преда не одну книжку присвятив сільській темі. Критика високо оцінила «Сім'ю Морометів» — другу частину опублікованого кілька років тому однойменного роману. В першій частині автор простежував історію селянської родини з придунайських степів після першої світової війни, коли країна була напередодні економічного краху. Зубожіле населення терпіло від голоду, злиднів. На прикладі героя обох частин твору — Іліє Моромете, що

бореться із злигоднями, намагається зберегти родинні устої і власну людську гідність, прозаїк малює широку картину сільського життя. В другому томі «Сім'ї Морометів» рамки дії розсуваються. Минула друга світова війна. Фашизм розгромлено. Румунія вступила в нову стадію розвитку. Зародження народної влади, встановлення нових соціальних відносин сколихнули країну. Починаються докорінні революційні перетворення на селі. Цей процес, з його труднощами, помилками і перемогами, стає об'єктом художнього зображення.

●

Романи Александру Івасюка присвячені соціальній тематиці. Письменника цікавить проблема особи і суспільства, особи і часу.

«Птахи» — четверта книжка Ал. Івасюка, ім'я якого ввійшло в сучасну румунську літературу за останні три-чотири роки. Це ніби своєрідне продовження серії його соціальних романів — «Вестибюль», «Інтервал», «Знайомство однієї ночі».

Прозаїк обирає для свого твору героя з не зовсім звичайною долею, який живе скоріше в світі минулого, ніж теперішнього, в світі нескінченної рефлексії й самоаналізу.

...Через багато років після несправедливого засудження й ув'язнення Лівіу Дунка повертається до рідного міста. Про самого Дунку, про його теперішнє життя знаємо мало. Тільки те, що він — геолог, літня людина з нещасливою долею.

Зате відразу ж стикаємося з його минулим, до якого герой раз у раз повертається, втягуючи в коло своїх спогадів людей, що його оточують. Так сталося, наприклад, з Маргаретою, дружиною директора заводу Віні. Несподіване знайомство і любов героїв і, нарешті, мандрівка в гори. Але Лівіу Дунці не потрібне кохання Маргарети. Він перетворює її на співрозмовницю, свідка, співучасницю свого минулого.

Разом з усією країною герой пережив нелегкі 50-і роки, коли зароджувався новий світ і провадилась нещадна боротьба з підривною діяльністю ворогів соціалізму. Траплялися в ті часи і несправедливості. Так потерпів і Лівіу Дунка.

Перед героєм постає проблема: як повернутися в життя. І він її не розв'язує. Роздвоєний, надломлений герой ставить себе над людьми, вважає себе єдиним «носієм правди». Розповідаючи про минуле, Дунка не пробує звільнитися від нього, прилучитися до сучасного життя. Він смакує минуле, мучить і себе, і тих, хто його оточує, і жінку, яка його кохає. Безупинна насолода болем, стражданням, горем, рефлексія, що виливається в «самокатування», підмінюють справжнє життя і справжнє діло. Дунка спустошив себе духовно, прирік на безцільне існування. В цьому драма героя, його життєва поразка. Нова людина нашої доби, яка щодня творить своє майбутнє, не може жити минулим. Соціалізм — це безупинне поривання вперед, це поступ. У цьому ідея роману Ал. Івасюка «Птахи».

●

«Королівські лови» — яскравий твір Думітру-Раду Попеску, румунського прозаїка, відомого нашому читачеві з багатьох перекладів, здійснених за останні роки. Цю повість треба попереду пояснити, певніше, не повість, а незвичайні історичні обставини, що лягли в її основу, обставини, яких сам письменник не коментує, бо вони цілком зрозумілі його співвітчизникам.

Мається на увазі складна перехідна пора між визволенням Румунії з фашистського ярма (серпень 1944 р.) і ліквідацією монархії (грудень 1947 р.). То були роки гострих класових зіткнень, складної боротьби, політичних контрастів, роки, коли король, буржуазія і реакція, вже не наважуючись відкрито виступити проти комуністів, вишукували найпідступніші способи, щоб загальмувати встановлення народної влади, намагалися дискредитувати її, викривити, розкласти зсередини. Ворогам народної влади часом вдавалося посіяти тривогу і розгубленість, отруїти душі, заразити повітря мікробами зневіри. Це пояснюється і тим, що багато затурканих, темних селян, обдурених слугами бога і короля, були доведені до відчаю безглуздою трагедією антирадянської війни, руйнацією, голодом, смертями. Життя здавалося їм маячнею, абсурдом, що залежить від примхи жорстокої, незбагненної долі. А коли біль і тривога сильніші за свідомість, на сцену виходять чутки, передсуди, забобони.

Темні сили, втрачаючи владу, покладають надії на відсталість мас: нехай гине суспільство, аби тільки воно не прозріло, аби тільки в ньому не перемогла здорова основа.

Селянський хлопчик Тіке, від імені якого ведеться розповідь, тільки силою своєї емоційної пам'яті свідчить про останнє лихо, що його віджилий старий уклад наслав на трансільванське село: про страшну пошесть — сказ. За цим свідченням стоїть жах і огида. Письменник створює гротеск, моторошний своєю безглуздістю й дикістю. Напруженою, хворобливо яскравою картиною того часу він викликає в нас ненависть до всякої відсталості, суспільного нездоров'я, озвірілого міщанства, духовного розтління і до тих, хто цим завжди користується, — ворогів людини, людства, миру.

Роман Д.-Р. Попеску «Ф» підтверджує тенденцію сьогоднішньої румунської прози до порушування гострої соціальної проблематики і водночас зберігає фольклорні традиції румунської літератури.

Враження від роману двоїсте. Він яскраво, колоритно написаний і — залишає гнітюче почуття. Реальні картини і характери круто замішані на гротеску. Різноманітність осіб та ситуацій, і водночас — явна однобічність: умисна концентрація жорстокого і безглуздого. Очевидно, все це продиктовано задумом: показати, як у найтяжчі роки старий уклад примудрявся спотворювати все нове, що несла з собою народна влада.

Задум цей можна зрозуміти. Але тяжке враження виникає від того, що в селі, яке зображує письменник, не видно реальних сил, здатних протистояти патологічному розгулові темноти. Селяни затуркані чи сліпо розлючені. Всі — і мучителі, і жертви — діти темного царства. Страшне (навіть у кумедних сценах) нагнітається з великою художньою силою, часом не залишаючи місця надії на майбутнє. Чому так вийшло? Адже роман написано не

по гарячих слідах подій, а через чверть століття, коли соціалізм у країні вже переміг і джерела його перемоги ясні. Мимоволі доходиш висновку, що румунський письменник, сміливо взявшись за зображення складних обставин повоєнної пори, наслідує художні течії Заходу, які в людині і в суспільстві підкреслюють абсурд, насильство.

Аналіз найцікавіших романів, опублікованих у Румунії за останні чотири-п'ять років, показує, що прагнення відбивати соціальну проблематику тією чи іншою мірою притаманне більшості румунських прозаїків. Однак тенденція до поглибленого реалістичного відображення сучасної дійсності не знайшла ще повного втілення. Причина цього — те, що дехто з письменників, змальовуючи духовний світ персонажів, віддає данину модному на Заході потягові до ірраціонального і підсвідомого, біологічного і фізіологічного елементів.

●

Яке ж місце серед згаданих творів посідає роман «Ангел сповістив» Фенуша Нягу? Річ не тільки в тім, що Нягу перший звернувся до найскладнішого періоду недавньої історії своєї країни, його заслуга ще й у тому, що він зумів органічно поєднати сучасний стиль розповіді з класичними літературними традиціями і румунським фольклором. Фенуш Нягу, уникаючи вульгарно-соціологічних схем, не зривається в модерністську «безбережність». Його талант глибоко вкорінився в рідному грунті, в його прозі пульсує повнокровне життя. І хоч ми знаходимо в романі чимало «ходових» мотивів сучасної румунської прози — нахил до символіки, до зображення химерних персонажів, до виняткових чи безглуздих ситуацій, — ми передусім відчуваємо, що його роман перейнятий життєлюбством, свіжістю, ряхтінням барв. Молода, здорова, органічна віра в людину дає змогу письменникові зберігати ясність перспективи і висоту духу навіть у найпохмурніших епізодах книжки.

Роман Фенуша Нягу «Ангел сповістив» — мозаїка новел, скріплених єдністю внутрішньої теми. Кожна новела могла б існувати самостійно.

Проте річ не в самоцінності новел. Нанизані на певний сюжет (доля Йона Мохряну), вони з різних боків сходяться до однієї думки: новий світ народжується в боротьбі. Недарма кожна з трьох частин роману «Ангел сповістив» завершується виділеною із тексту фразою: «І тоді ангел сповістив уперше...», «І ангел сповістив удруге...». Третій символічний крик (після вбивства Йона) звістує народження.

Йон Мохряну не розуміє, чому він так тяжко поневіряється. Неспроможний побачити соціальні сили, від яких залежить його доля, він робить висновок, що причина злигоднів — його обличчя: «У мене блідий, нездоровий колір обличчя. Я схожий на батька... Дядько Петря Дуне казав, що таке обличчя тільки в утоплеників буває...»

Сум'яття останніх років монархії штовхає селянську душу до забобонно-фантастичного тлумачення подій.

Автор скупо, але точно змалював звірячу психологію фашизму. Наведемо лише одну гротесково-страшну деталь. На вигляд навіть симпатичний, бравий німець Курт вихваляється перед слухачами: він, мовляв, мріє поставити собі будинок на шибеницях, як на палях. Жінки злякано скрикували, а Курт казав: «Ніч у компанії з душами небіжчиків загартовує. Це німецький урок, вам усім доведеться його засвоїти». Мрії мріями, а коли Курт розбещував тринадцятилітню Тіцу, селянин Нейку вбив його садовими ножицями.

Злочинна війна, каже Фенуш Нягу, страшна своєю безглуздістю, абсурдністю. Трагічні й безглузді весілля в селах — весілля без молодого. «Ожени мене, тату, бо в нашій роті всі жонаті...» пише парубок з фронту, і батьки «заочно» справляють весілля і беруть у господу невістку. Така й солдатська вдова, що купує на базарі труну, аби поховати по-християнському бодай чоловікові речі. Таке й мародерство на бойовищі — вбитих солдатів грабують свої ж таки... Фенуш Нягу обирає для свого роману тяжкий період — від передвоєнних літ до ліквідації монархії 1947 року. Війна. Посуха. Голод. Боротьба за життя.

Румунський соціальний роман звичайно змальовує час до 23 серпня 1944 року і після 1949-го. Заслуга Фенуша Нягу полягає в тому, що його твір охоплює ще мало висвітлений перехідний період в історії країни.

Ми не знайдемо в романі різнобічного аналізу життя суспільства. Автор описує переважно периферію, віддалену від центру подій. Але скрізь — люди. Цей розмаїтий люд думав, вірив, торгував худобою, пив у корчмах, всупереч всьому — злигодням, війні, посусі і самій смерті. А жити було важко: у критичні моменти пристрасті розпалені, почуття оголені. Процвітають злодійство, різанина, розпуста.

Та все гучніше лунають голоси тих, хто закликає: «Геть короля, хай живе народна влада!» Дедалі помітніші перші паростки соціалізму — це і сільський партійний осередок Тіті Шорічі, і державний виноградник.

Один із компонентів стилю Фенуша Нягу — первозданність природних стихій, екзотичний пейзаж, цілковита «відчутність» запахів, звуків.

Ще одна особливість прози письменника — її фольклорність. У канву реальної оповіді органічно вплітаються народні обряди, звичаї, легенди.

Роман «Ангел сповістив» — новий для сучасної румунської літератури в тому розумінні, що в ньому змальовані складні переломні періоди в житті Румунії: початок сорокових років, коли в країні панувала гнітюча атмосфера фашизму, що калічила душі, і останні роки монархії (1944—1947), доба непевності й безладдя. Епілог ніби вичерпує тему роману, неначе знімаючи перепони перед новим, світлим життям, яке народилось у муках, але народилось назавжди. Яскраво, талановито написаний роман «Ангел сповістив» румунська критика і читачі визнали одним з найвидатніших творів останніх років. Він відзначений премією Спілки письменників Румунії за 1968 рік.

ФАННІ НАЗИМОВА
(Журнал «Лик», Болгарія)

ГАУЧО І ЛІТЕРАТУРА

Пончо, кинджал і обшитий срібними монетами пояс — ці характерні атрибути гаучо[1] не реклама якогось туристичного агентства, що взялося воскресити екзотику країн Південної Америки. Колись реальна постать гаучо, що нині вже зникла, була об'єктом поетичної фантазії, легенди, міфа.

Дехто оточує гаучо майже побожною шаною, намагається його ідеалізувати. «Гаучо був героєм, цивілізатором пампи, гаучо поклав початок аргентінській культурі й цивілізації». Інші глузують з тих намагань. Гаучо, мовляв, убивав, грабував, бродяжив, займався контрабандою. Ясно одне — ані перші, ані другі не дають нам уявлення про справжню суть, про народження і розвиток образу гаучо, образу, який справив величезний вплив на всю літературу країн Латинської Америки.

Гаучо породило пасовищне скотарство. Та коли з'являються перші паростки капіталістичного суспільства, ця відстала галузь господарства починає відмирати. І гаучо соціально агонізує, убитий дротяними загорожами, межами, залізницями, рільництвом. Він чинить опір новим порядкам, він не хоче примиритися з тим, що його безкрая пампа, порізана дротяними огорожами, може за одну ніч обернутися на приватну власність. Його душать межі гасьєнди, і він звідти тікає. Гаучо починають нещадно цькувати. Девізом епохи є: «Не шкодуйте крові гаучо». Діючи під захистом законів буржуазного суспільства, представники влади ловлять утікачів і змушують їх працювати в латифундіях або вербують у війська, що воюють проти індіанців, захоплюючи їхні землі для нових власників.

Багато написано було прекрасних сторінок про життя, звичаї, хоробрість гаучо. Поезія гаучо почала формуватися ще за часів революції 1810 року. Нащадок двох рас, гаучо стає творцем нової народної культури, в якій злилися іспанський та індіанський фольклор — мелодії, пісні, балади й легенди.

Гаучо не тільки добре їздить верхи і вправно кидає ласо, з такою самою майстерністю він грає на гітарі імпровізовані сієлітос[1], відалітас[2] і трістес[3]. Серед неосяжної пампи виникає постать гаучо-паядора. Паядор — це народний поет, неосвічений, вільний, який складає вірші рідним діалектом.

Зустрівшись, двоє паядорів розпочинають поетичний двобій. Звістка про нього збирає до заїзду людей з найвіддаленіших селищ. Поділившись на два табори, вони гучними вигуками підбадьорюють противників. Умостившись на коров'ячому черепі, паядори настроюють свої гітари і відповідають на віршований виклик, який завжди завершується запитанням. Ці поєдинки — справжні змагання з винахідливості і фантазії. Тут оспівується хоробрість гаучо, його відчайдушність, боротьба з труднощами суворого життя, його перемога над природою, кохання. Паядори, що легко і майстерно імпровізують вірші, сатиричні або сумні, але завжди насичені живим місцевим колоритом, стають легендарними, як наприклад Сантос Вега. Народ передає з покоління в покоління оповідь про його поетичний двобій із самим дияволом.

Хоча своєю метрикою і ритмом поезія паядорів і нагадує андалузькі народні балади, проте вона не є продовженням іберійської поезії, а відбиває особливості

[1] Південноамериканський пастух.

[1] Сієлітос — пісні, що супроводяться танком.
[2] Відалітас — меланхолійні пісні.
[3] Трістес — сумні пісні, які походять з фольклору перуанських індіанців.

життя південноамериканських країн.

Ця поезія досягає апогею в часи, вирішальні для народів цих країн. Під час боротьби за незалежність паядори своїми імпровізованими куплетами, спрямованими проти іспанського ярма, викликали в народі справжні вибухи революційного настрою.

Багата творчість народних поетів, чиї вірші усно переказувалися з роду в рід, була джерелом натхнення для освічених поетів, деякі з них використовували яскраві образи паядорів, але писали вже літературною мовою. Інші приймали і мову, і психологію, і світогляд гаучо.

Навіть у наші дні ще точиться суперечка про те, хто був родоначальником писемної літератури гаучо. Одні твердять, що це Хуан Годой, який народився в аргентінській провінції Мендоса. Інші схиляються до думки, що ним був уругваєць Бартоломе Ідальго, і вважають, що саме він зробив перший крок від анонімного самовираження до особистої творчості. Та хоч питання про те, хто був першим освіченим поетом у літературі гаучо, залишається відкритим, творчість Бартоломе Ідальго, скромного перукаря, який був солдатом в армії визволення, справила найпомітніший вплив на наступні покоління поетів-гаучо.

Сієлітос Ідальго, що їх народ співав під гітару, як старовинні іспанські романси, часто не знаючи навіть імені автора, довгий час вважали анонімною творчістю. А втім, ім'я Бартоломе було відоме вже з його «Патріотичних діалогів», де розмова двох гаучо на політичні теми переплітається з мальовничим описом народних свят і обрядів. Незважаючи на свою велику популярність, предтеча літератури гаучо помирає у злиднях і самоті в глухому закутку Аргентіни.

Серед представників цього жанру вирізняється Іларіо Аскасубі. Поет народився 1807 року в середовищі, яке забарвило самобутнім колоритом його пісні. Він уперше побачив світ під дахом фургона, і життя його минуло у безперервних мандрах по країнах Америки. Нарешті він зупинився в Аргентіні, пішов до армії і взяв участь у війні проти тиранії Росаса. Утікши з в'язниці, де два роки спокутував свій «злочин», він переховується в Монтевідео. Там прибирає собі псевдонім, стає паядором і співає патріотичні пісні на злободенні політичні теми. Та найцінніший його твір — величезна поема «Сантос Вега». У цій поемі, складеній з усних оповідей про Сантоса Вегу, автор надає громадянського звучання міфові про легендарного паядора.

В епоху, коли народна поезія гаучо стала джерелом натхнення для освіченого митця, сам герой цього літературного жанру переживав найтяжчі часи. Буржуазія використовувала гаучо в боротьбі за свої інтереси, а потім називала їх зграєю диких вовків і нещадно винищувала вогнем і мечем. Саме тоді з'являється поема Хосе Ернандеса «Мартін Ф'єро», сповнена глибокого гуманізму, що завжди був найціннішою рисою поезії гаучо.

У першій частині своєї поеми Хосе Ернандес розповідає про життя гаучо Мартіна Ф'єро, який проти волі опинився в лавах армії, що воює проти індіанців. Тут він зазнає образ і злигоднів і однієї ночі тікає в рідне село. Не знайшовши ні своєї сім'ї, ні ранчо, Ф'єро клянеться помститись і стає гаучо-розбійником. Він пиячить і вбиває, його переслідує поліція. Мартін знаходить собі співучасника і помічника лише в особі сержанта Круса. Ф'єро «вільний», проте мусить весь час переховуватися. Йому вдається врятуватися від властей, і він знаходить притулок в індіанців.

Через сім років виходить друга частина поеми — «Повернення Мартіна Ф'єро». Гіркий життєвий досвід, страждання і страх змушують героя повернутися до своїх. Центральною темою цього твору є пристосування гаучо до нових умов, відмова його від безплідного індивідуалізму. Всі деталі поеми, яку визнано перлиною літератури гаучо, відбивають історичний характер цієї соціальної групи, що вже зникає. Звичайно, Ернандес засуджує свою епоху, але він не бачить суперечливості свого героя.

Поема «Мартін Ф'єро» написана простонародною мовою, в якій змішуються архаїчні іспанські слова і місцеві вирази. Такий словник до деякої міри притаманний і сучасній аргентінській народній мові. Мартінові злигодні, гіркі страждання героя Ернандес змальовує свіжою, барвистою мовою, яка рясніє метафорами і приказками.

Література гаучо — це живий приклад творчого самовираження митців Латинської Америки, які оцінили невичерпні джерела самобутнього національного фольклору і яких надихали страждання, пошуки та сподівання їхніх народів.

Про нашого друга Шандора Ека

Літнього дня принесли телеграму: «Приїжджаю Гурзуф Будинок творчості художників Шандор Ек».

Нарешті, ми зустрілися. Я давно мріяв про цю зустріч з відомим угорським художником, ветераном революційного руху, людиною, якій пощастило бачити і малювати Леніна.

А почалося все з того відомого фото, де зображений Володимир Ілліч, який примостився на східцях сцени біля трибуни на III конгресі Комінтерну. Цей знімок зберегла для історії кінохроніка. Кадрів кілька: Ленін, поклавши поруч блокнот і олівець, уважно слухає промовця; Ленін, схилившись, щось пише...

На одному кадрі позаду Ілліча сидять двоє юнаків. Хто вони? Я давно поставив на меті знайти їх, або хоча б дізнатися про них докладно. Коли був у Берліні, показав це фото співробітникам Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЕПН.

— Цей юнак в окулярах нам відомий, — сказав німецький товариш. — Це Роберт Лейббранд, колишній столяр. 1901 року народження, комуніст. Він був делегатом від німецького комсомолу на II конгресі Інтернаціоналу молоді, а потім — на III конгресі Комінтерну. Ви можете про це прочитати у книжці спогадів Лейббранда «Незабутній Ленін». Вона, здається, вийшла і російською мовою.

— А другого юнака, що поряд з Леніним, не знаєте? — запитав я.

— На жаль, ні, — відповів він. — Хоча зачекайте, порадимося з нашими ветеранами, — і запросив літнього працівника інституту.

Той уважно подивився на фото і сказав:

— Треба б звернутися до угорського художника Шандора Ека, здається, він також був сфотографований поряд з Леніним.

Німецькі товариші порадили написати Шандору Еку. Повернувшись додому, я надіслав листа в Угорщину. Через місяць одержав відповідь. Ек просив прислати йому це фото. «Справді, існували фотознімки, де поряд з Іллічем сидів і я, дев'ятнадцятирічний художник-початківець, — повідомляв Ек. — На жаль, 1921 року, коли я виїхав із Москви за кордон на нелегальну роботу, довелося віддати на схов усі свої документи й малюнки. І вони пропали...»

Я вислав фотокопію знімка. І незабаром Шандор Ек відповів, що, на жаль, другого юнака, який сидить поряд із Леніним, він не знає. «Я сидів ще трохи далі справа, щоб мати змогу малювати».

Ек надіслав кілька книжок, де розповідається про його життя й творчу діяльність, малюнки, фотографії.

...Шандор Ек народився в Будапешті в убогій багатодітній родині шевця. Трудове життя почав рано, вступивши учнем слюсаря на один із будапештських заводів. Незабаром приєднався до революційної молоді. За участь у страйку Шандора вигнали з заводу. Та що в хлопця рано виявилися здібності до малювання, його прийняли в художню школу, де він навчався під керівництвом майстра живопису Бели Уїтца. Шандор добре вчився, але багато часу віддавав революційній роботі. Він активно боровся за встановлення Влади Рад в Угорщині. Пролетарська диктатура 1919 р., на жаль, протрималася лише 133 дні, а потім почався білий терор. Багато революціонерів мусили емігрувати. Покинув батьківщину і Шандор Ек. Деякий час жив у Відні, Парижі, потім переїхав до Москви, де вчився у ВХУТЕМАСі. Тут, до речі, він уперше побачив В. І. Леніна й Н. К. Крупську, які прийшли в гуртожиток до молодих художників.

Як угорського комсомольця, Шандора ввели до складу делегації Угорщини на II конгресі Інтернаціоналу молоді. Потім він був присутній на засіданнях III конгресу Комінтерну. Ось як він сам згадує про ці дні:

«...Леніна спочатку не було на засіданні конгресу. Після однієї перерви, коли слово надали членові італійської делегації Лаццарі і він піднявся на трибуну, непомітно в президії появився Ленін. Ми відразу всі стали дивитися в його бік. Після перших же слів промовця Ілліч присів на східцях президії, спершись одним ліктем на край сцени біля трибуни. Поклавши перед собою зошит для нотаток, він уважно слухав промовця. Я сів ближче до Леніна і почав малювати його. Поруч

мене малював художник Н. Альтман. Були й інші художники, зокрема наші угорські товариші: Йолан Сіладі, вдова Тібора Самуелі, полеглого від рук контрреволюціонерів, а також Бела Уїтц, мій колишній учитель. Всі вони малювали Ілліча. З півгодини Ленін залишався в одній позі, лише два рухи чергувалися весь час: він то піднімав обличчя до промовця, то схилявся над зошитом, щось у ньому занотовуючи. Я поспішав зафісувати рухи Леніна і вираз його обличчя. Зробив кілька начерків. На жаль, доля цих начерків невідома. Виїжджаючи у Відень на нелегальну роботу, я їх передав тодішньому секретареві ЦК комсомолу і моєму доброму знайомому Лазареві Шацкіну. Коли в тридцятих роках почали збирати матеріали для музею В. І. Леніна, спробували розшукати малюнки, але знайти їх не пощастило. Виявилося, що кілька моїх малюнків вивіз в Америку мій друг політемігрант Янош Лекаї, якого незабаром скосив туберкульоз...»

Шандор Ек на завдання Компартії Угорщини виїхав спочатку до Відня, а потім до Німеччини, де перебував до 1933 року, коли владу в країні захопили гітлерівці. Тут він активно працював у Компартії Німеччини під псевдонімом Алекс Кейль. Співробітничав у агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КПН, у німецьких журналах та газетах, малював багато плакатів, листівок, оформляв книжки прогресивних письменників, створював карикатури на мілітаристів та націонал-шовіністів, зрадників робітничого класу. Ім'я Алекса Кейля стало широко відоме в країні.

Велику роль відіграв Алекс Кейль у створенні Асоціації пролетарських художників Німеччини.

Навесні 1928 року ЦК КПН доручив художникові намалювати плакат до конгресу комуністичної молоді Німеччини. Алекс Кейль виконав завдання партії. У весняні дні в Хемніці (нині Карл-Маркс-штадт) можна було бачити на стінах будинків, а також у руках юнаків і дівчат великий плакат, з якого Ілліч закликав молодь до боротьби за нову, демократичну Німеччину.

Велика художня спадщина Шандора Ека залишилась у Німеччині. Кілька років тому в НДР вийшла книжка, присвячена творчості митця, передмову до якої написав партійний і державний діяч республіки, ветеран-антифашист Александр Абуш. У книжці високо оцінюється діяльність художника в Німеччині.

Коли фашисти захопили владу, Шандор Ек повернувся на свою другу батьківщину — в Радянський Союз. Митець багато працює, створює картини «Під дулом гвинтівки» і «Портрет радянської робітниці» (1936), «Нічний пейзаж Москви» (1937), малюнки «Арбатська площа Москви» (1934), «Клятва червоногвардійців», «Геть фашизм!», «Арешт Тельмана» (1935), ілюструє книжки радянських і зарубіжних письменників.

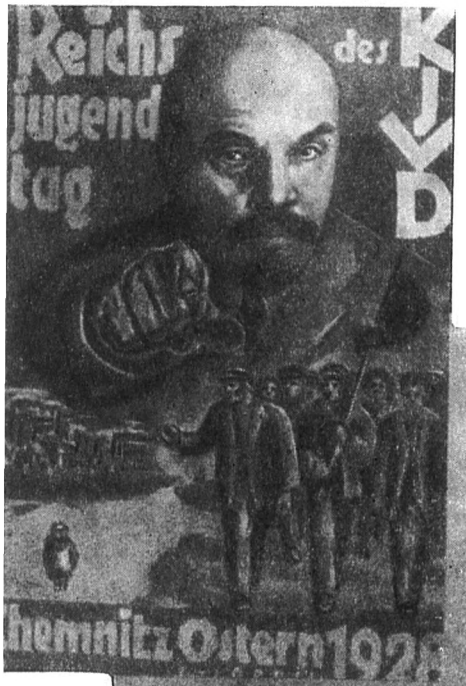

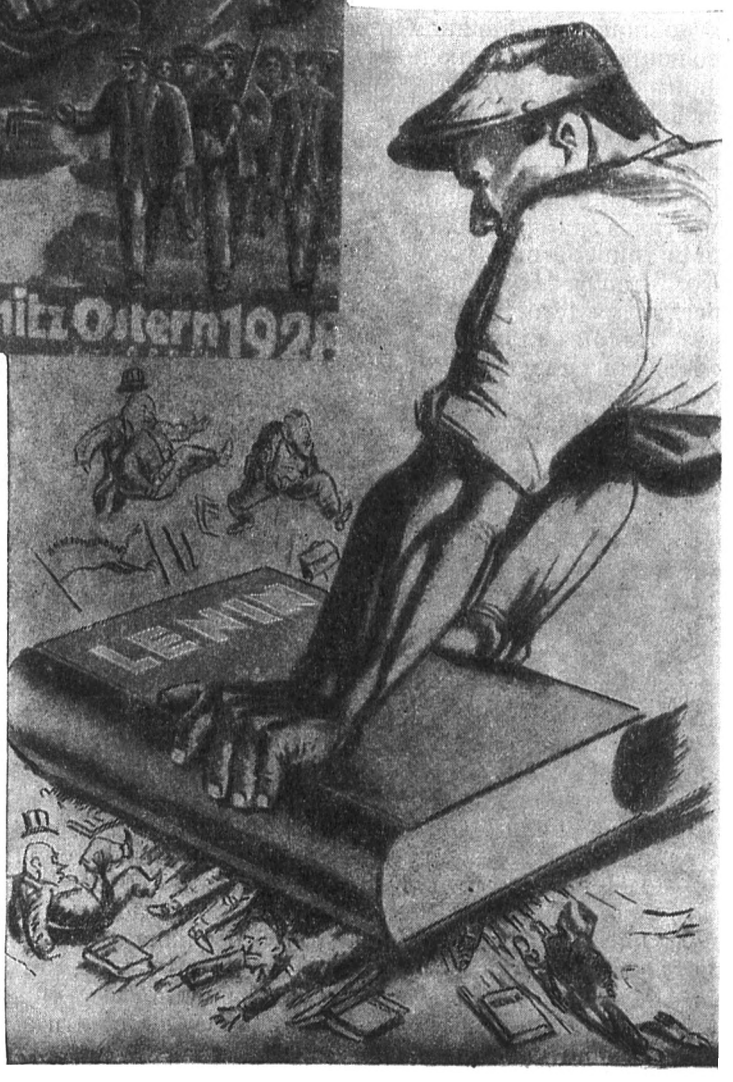

Плакати Ш. Ека

Картина Ш. Ека «В. І. Ленін і Тібор Самуелі на першотравневій демонстрації на Красній площі в Москві».

Людям старшого покоління запам'яталися його плакати «Єдиним фронтом проти капіталу, проти фашизму, проти війни!» (1933), «Німецька компартія живе» (1934), «Єдиним фронтом на штурм капіталізму!» (1935), «Стахановською роботою доб'ємося нового піднесення праці!» (1937) та ін.

Художник брав участь у конкурсах на створення кращого малюнка, плаката. На одному з них Ек здобув першу премію.

Ленінська тема лишається провідною в творчості Ека. Він створює портрети Ілліча, а в 1934 році зображує його під час виступу на Ціммервальдській конференції. В 1940 році написана картина «В. І. Ленін і Н. К. Крупська у Швейцарських Альпах».

У роки Великої Вітчизняної війни митець поставив свій талант на службу радянському народові. Його роботи пройняті ідеями патріотизму, гуманності, ненависті до фашистів, сповнені любові до воїнів Радянської Армії. А карикатури, вміщені в газетах, журналах, листівках, таврують фашистських загарбників.

Шандор Ек вступає до лав Радянської Армії, зброєю і пензлем воює проти ненависного ворога. Він був політпрацівником, вів контрпропаганду серед ворожих військ. Художник прослужив у Радянській Армії з 1943 по 1946 рік, має урядові нагороди.

Майже чверть віку не був Шандор Ек удома. І ось рідна земля визволена Радянською Армією. Митець повертається на батьківщину і поринає в роботу.

Портрет радянської робітниці. (1936).

Він — і активний політичний діяч, і художник, і вихователь молодих митців. Особливо поповнилась ленініана Ека в повоєнні роки, коли він уже працював у визволеній од фашистів Угорщині. Це картини «Зустріч Тібора Самуелі з В. І. Леніним у Москві 1919 року», «Бела Кун і Ленін», портрет Ілліча.

Картини Шандора Ека виставлені в багатьох музеях Угорщини, а також Радянського Союзу, НДР та інших соціалістичних країн. Великий внесок робить він у зміцнення дружби угорського народу з трудящими СРСР. Тема ця червоною ниткою проходить крізь творчість художника. 1965 року в Москві відкривається виставка робіт Шандора Ека. З цієї нагоди він пише: «Багато років я жив і працював разом з радянськими людьми. Ділив з ними радощі й турботи і, коли життя того вимагало, разом із ними зі зброєю в руках воював у лавах Радянської Армії проти фашизму. Для мене дуже велике значення має те, що я можу показати радянським людям частину моїх робіт».

За роки життя й роботи в СРСР Шандор Ек побував у багатьох республіках. Особливо любив він Україну. Про це митець не раз писав у листах. На московській виставці експонувалися картини «Українська дівчина» (1940), «Осінній пейзаж у Донбасі» (1936).

1970 року художник був гостем ялтинських журналістів, подарував їм кілька своїх робіт. На прощання він сказав: «Я люблю Радянський Союз, його людей. Адже це моя друга Батьківщина, тут залишиться частка моєї душі. Для мене величезну вагу має думка радянських людей про мою роботу. Я завжди з радістю й хвилюванням показую їм свої нові картини, малюнки, все, що я створюю...»

Михайло ОЗЕРОВ

АНГЛІЯ

З нагоди 90-річчя Пабло Пікассо в Лондоні має відбутися прем'єра спектаклю за його п'єсою «Чотири маленькі дівчинки». Як пишуть газети, компонентами вистави будуть скульптура, музика і дія.

Постановка іншої п'єси Пікассо — «Як ухопити за хвіст бажання» — готується у Відні.

БОЛГАРІЯ

В газеті «Литературен фронт» Лідія Николова пише про нові видання видавництва «Народна култура» в галузі перекладної літератури. Серед багатьох книжок, що вийдуть цього року, — збірка «Сучасні українські оповідання», над якою працюють найкращі україністи країни.

ІНДІЯ

Громадськість країни відзначила 70-річчя від дня народження Намдева — відомого літератора й мислителя, що писав мовою гінді.

В Делі відбулися вечори поезії, видано дві книжки присвячені Намдеву.

В ГОСТЯХ У СКУЛЬПТОРА ВІКТОРА ДОБРОВОЛЬНОГО

Кореспондент чеського журналу «Свєт соціалізму» відвідав відомого скульптора Віктора Добровольного в його майстерні. Господар, літній чоловік, вів розмову, не припиняючи роботи. Він працював над скульптурним портретом Антоніна Запотоцького. Незабаром пам'ятник робітничому президентові буде встановлено в місті Кладно.

Дитячі роки Віктора Добровольного пройшли в промисловому районі країни. Він зростав серед робітничої бідноти. Ще за юнацьких літ був залучений батьком, одним з перших редакторів газети «Руде право», до революційної боротьби.

Скульптор розповідає: «Я все добре пам'ятаю. Моє рідне місто, де виснажені ткачі в страхітливих умовах працювали за шматок хліба, а їхні діти голодні пішки ходили до школи за багато кілометрів. Потім — німецька окупація і боротьба. У нас вдома збирався підпільний ЦК партії. Далі — концтабір. І нарешті — свобода. Я б не був борцем, якби тепер відійшов од активного мистецького життя. Хочу працювати і працювати».

Мати з дитиною.

Нещодавно в Празі експонувалася виставка скульптора, на якій було представлено понад 300 творів — 40-річний доробок митця-комуніста.

СУПЕРМЕН У КОРИЧНЕВОМУ МУНДИРІ

«Жанр» цей називають «есперанто неписьменних», представників його — «місіонерами міжнародного інфантилізму». Треба, проте, відзначити, що ця галузь індустрії масової культури не тільки призводить до примітивізації смаків та задурманювання голів — у коміксах матеріалізуються найреакційніші ідеї сучасного буржуазного суспільства. Та це й не дивно, коли взяти до уваги, що армію піонерів «неонеписьменності» тримає в руках жменька верховодів монополістичних об'єднань. У США, наприклад, комікси продукує величезна кількість фірм, причому п'ять-шість з них, що становлять 2 відсотки усіх підприємств у цій галузі, реалізують більш як половину загальної продукції. Наймогутніше об'єднання, яке

постачає «розкадровані історійки» 300 газетам у 109 країнах 38 мовами, — фірма-гігант «Кінгфічерс сіндікейт».

Кроєні за стандартами, що їх затверджують власники контрольного пакету акцій, комікси є своєрідним рупором сильних світу цього. Використовують форму коміксів і адепти неонацизму. «Герої коміксів — фашистські типи», — цілком одверто говорить про малюнки, які він пускає в світ, Гі Пеллер (французьке видавництво «Жодель»).

У розпорядженні автора коміксів — цілий арсенал готових кліше. Стереотипні обличчя-маски мають дати уявлення про характер героя, про симпатію чи антипатію автора.

В образах трафаретних вродливців-суперменів міщанинові підносять сурогат героїзму. В банальній їх красивості пересічний споживач знаходить те, чого він марно шукав би в позбавленому героїки і деромантизованому владою грошей навколишньому житті.

МИТЦІ З АЛЕКСАНДРІЇ

«Нове покоління наших митців виховане на ідеях національно-визвольної боротьби арабів і свою творчість розглядає як одну з форм участі в цій боротьбі», — пише газета «Аль-Ахрам» про виставку робіт художників Александрії, показану в Каїрі та інших містах Об'єднаної Арабської Республіки. Газета підкреслює, що хоча йдеться лише про художників, які живуть і працюють в Александрії, виставка дозволяє робити висновки про найважливіші тенденції розвитку образотворчого мистецтва в ОАР.

Тематика показаних творів свідчить про увагу митців до найважливіших проблем життя народу ОАР та інших

Клео Бадаро. Біженці.

Фарук Шехат. Біль.

арабських країн. Більшість цих творів так чи інакше пов'язана з темою війни 1967 року, ізраїльської окупації, трагедією палестинських біженців.

Критика особливо відзначає такі твори, як «Захисник народу» Мохаммеда Евісса, «Мати» і «Біль» Фарука Шехата, «Біженці» Клео Бадаро, цикл воєнних картин Махмуда Саїда.

«Можна зробити висновок, — пише «Аль-Ахрам», — що в нас є нове покоління митців, чия творчість невіддільна від життя і турбот народу».

ЗВИНУВАЧУЄТЬСЯ ПОЛІЦІЯ

Було це так. Вдосвіта двоє поліцаїв затримали, а точніше — витягли з ліжка «підозрілого», звинувачуючи його у злочині, якого той, можливо, й не вчинив. За кілька годин «підозрілий» вже був мертвий, дружина, себто вдова, знайшла в комісаріаті труп...

Суддя-ідеаліст, роль якого грає Жак Брель, прагне пролити світло на цю справу і звинуватити поліцаїв. Тоді починає діяти мафія — так, справжня поліцейська мафія. Шантаж, усі можливі види тиску, погрози, юридичне крючкотворство — в охоронців порядку багатий арсенал засо-

ІТАЛІЯ

Соціальна боротьба стала темою нового фільму Паоло Пазоліні. Ця кінострічка повинна стати свідченням зростаючої свідомості нового покоління. Митець називає свій новий твір «фільмом дії».

Одночасно газети повідомляють, що Пазоліні повинен незабаром стати перед судом присяжних у Туріні. Його звинувачують у «підбурюванні до військової непокори», в «заколотницькій та антидержавній пропаганді» та «закликах до злочинів». Ці обвинувачення висунуто на підставі ряду статей, опублікованих у редагованому Пазоліні журналі «Лотта континуа».

НДР

В Лейпцігському державному архіві знайдено невідомі досі листи Моцарта. Вони адресовані одному з музичних видавництв, синам Й.-С. Баха та іншим особам.

ПОЛЬЩА

Засновано новий часопис — «Новосьці театральне» («Театральні новини»), орган Авторського Агентства. Журнал виходитиме раз на два місяці і знайомитиме з новинами польської та зарубіжної драматургії. Тут друкуватимуться також матеріали про прем'єри, конкурси, фестивалі та інші події в театральному житті Польщі і зарубіжних країн.

Перший номер журналу «Новосьці театральне» присвячений драматургії країн соціалізму.

ПОРТУГАЛІЯ

Під час реставраційних робіт у церкві святої Марії поблизу Лісабона знайдено два полотна, на яких стоїть підпис «Ель Греко». Автентичність цих творів нині вивчають експерти.

США

Відомий у країні активіст антивоєнного руху священик Деніел Беріган написав п'єсу під назвою «Суд над котоновілською дев'яткою». Хоч автор і не професіональний драматург, ця п'єса, поставлена Гордоном Девідсоном, стала одним з найкращих спектаклів цьогорічного театрального сезону в Нью-Йорку.

Насичена гострою соціальною сатирою вистава присвячена животрепетній темі — вона викриває злочинну агресію американського імперіалізму в Індокитаї, посилення мілітаризації США і розповідає про боротьбу прогресивної громадськості країни проти авантюристського курсу керівних кіл.

ФІЛІППІНИ

Єдиний у світі бамбуковий орган стоїть у церкві Сан-Ніколас в місті Ласпіньяс. Час, вологий тропічний клімат, землетруси й війни не пошкодили його. Створений сто п'ятдесят років тому місіонером Дієго Сера, він і досі зберігає свій глибокий і чистий тембр.

Бамбуковий орган церкви Сан-Ніколас на філіппінській поштовій марці.

ФРН

Художник Карло Шелленман створив серію плакатів, у яких викриває злочинний шлях лиховісного хімічного концерну «І. Г. Фарбеніндустрі». «Від Освенціму до В'єтнаму» — так назвав митець свою серію, що засобами малюнка викриває злочинне минуле й не менш злочинне сучасне фабрикантів отруйних газів, якими колись убивали в'язнів гітлерівських концтаборів, а нині допомагають знищувати мирне населення у В'єтнамі, Камбоджі й Лаосі.

бів. Мета ж одна: врятувати двох убивць, бо з самого початку зрозуміло: людину вбито в комісаріаті.

Фільм зветься «Вбивці — охоронці порядку». Зняв його відомий французький режисер Марсель Карне.

«Картину зроблено у традиційній манері «старого» кінематографа, — пише «Юманіте-Діманш». — Карне не терзає камеру, в нього не знайдеш карколомних кадрів і псевдомудрих діалогів. Він робить кіно, як робив його завжди, і про найскладніші явища говорить ясно і просто».

ЛІНОГРАВЮРИ ЙОХЕНА ЗЕНДЛЕРА

Кілька років тому на сторінках прогресивної західнонімецької преси почали з'являтися малюнки Йохена Зендлера. Молодий художник звертається до різних проблем сучасності, але провідною його темою є викриття фашизму в усіх проявах, викриття терористичного характеру реакційних режимів — в Греції і Південній Кореї, в Іспанії і на Гаїті. Від газетного малюнка художник переходить до широких полотен, але завжди лишається вірний обраній темі.

Недавно громадськість мала можливість ознайомитися з новими працями Йохена Зендлера. Це серія ліногравюр — портретів жертв фашистської диктатури, поліцейської сваволі, духовного терору. Серія носить назву «Опір», і ця назва визначає характер робіт Зендлера, бо і Карла Осецького, і Мікіса Теодоракіса, й інших в'язнів і жертв диктатури зображено саме як нескорених героїв Опору.

Цікавою є художня манера Йохена Зендлера. Всю свою увагу він зосереджує на портреті людини. Ворог його героя (а це й ворог самого художника!) зображується одним штрихом; наприклад, на ліногравюрі «Карл фон Осецький» — це рукав із свастикою.

Йохен Зендлер. Ліногравюри з серії «Опір».

Газета «Унзере цайт» називає мистецтво Йохена Зендлера «політичним агітаційним мистецтвом у найкращому розумінні».

«Я АНГАЖОВАНИЙ ВЛАСНИМ СУМЛІННЯМ»

«Так, я справді ангажований і пишаюся цим. Я ангажований власним сумлінням...»

Гельмут Піне.

Це говорить про себе Гельмут Піне, популярний у Західному Берліні актор, співак, конферансьє, автор драматичних сценок і пісень, телевізійних передач і радіоп'єс. Гельмут Піне веде широку громадсько-політичну роботу, він один з керівників західноберлінської організації борців за мир.

Він створив цікаву форму політичної вистави, в якій поєднує політичний памфлет і драматичну сценку, пісню і гострий конферанс.

Гельмут Піне не приховує своїх політичних поглядів і симпатій. Висміюючи базікання соціал-демократів про свою прихильність до соціалізму й звертаючись до колег-митців, Гельмут Піне говорить:

«Ми мусимо і хочемо чітко визначити свої позиції, бо є лише один справжній соціалізм, лише одна соціалістична мораль і етика, лише одне соціалістичне мистецтво».

Країна мосі

Так віддавна називали сучасну Верхню Вольту — невелику країну у Західній Африці, яка лише в серпні 1960 року дістала незалежність.

Народ Верхньої Вольти робить перші кроки на шляху самостійного державного існування. Але тут уже знають про Радянську країну, чиї представники допомагають народу мосі в освоєнні природних багатств. Радянські люди зуміли завоювати щирі симпатії й глибоку повагу до себе.

Автор цього нарису був у складі першої групи радянських фахівців, які відвідали Верхню Вольту.

Вранці нас викликали на авеню Рум у штаб-квартиру представництва Організації Об'єднаних Націй, в самому центрі сенегальської столиці Дакара. Пан Круазьє — головний представник ООН у Сенегалі — повідомив, що ми, група радянських експертів, повинні терміново вилетіти в країну мосі — Верхню Вольту. Там вже кілька років провадила пошуки золота і алмазів місія фонду розвитку з ООН, очолювана голландським експертом Фальком. Справи у них ішли досить кепсько. Потрібен був кваліфікований висновок про доцільність подальшого ведення розвідувальних робіт. І це доручили зробити радянським фахівцям, що розцінювалося як визнання високих заслуг нашої геологічної школи і методів пошуку.

Митні формальності зайняли лічені хвилини — для співробітників ООН вони обмежуються, як правило, лише пред'явленням національного дипломатичного паспорта або спеціальної перепустки.

На фронтоні будинку аеровокзалу в місті Бобо-Дьюлассо тріпотів червоно-чорно-білий прапор республіки. Пориви вітру то слабшали, то піднімалися з новою силою, розгойдуючи на башті вокзалу складне павутиння з радіоантен та розлогі крони фламбоянів — великих тропічних дерев з ясно-червоними квітами. При сильному вітрі маківки фламбоянів ніби перетворювалися на червоно-зелені полотнища, від яких важко було відвести погляд.

За високою залізною огорожею чекали пасажирів шереги автомобілів, біля яких прогулювалися шофери-африканці в коричневих шортах і строкатих ковбойках. Сонце палило нещадно. Ртутний стовпчик показував 36 градусів у затінку.

У залі митного контролю було небагатолюдно. Ми показали свої документи у віконце сержантові, а той передав їх лейтенантові. Перевіривши паспорти, лейтенант вийшов з кімнати і по-дружньому потис нам руки. «Радянські! З Москви! Оце так!» — захоплено повторював він.

У місцевому бюро ООН ми познайомилися з керівником проекту гірських досліджень у Верхній Вольті Фальком і його заступником Лаверманом. Вони одразу ж ввели нас у курс справи, розповіли про виконану роботу. Виявляється, під час пошукових робіт, розпочатих ще 1965 року, у басейні приток ріки Вольти знайдено кілька невеличких технічних алмазів. Після цього фронт робіт значно розширили, однак дальші пошуки не принесли успіху. Потрібно було змінити методи ведення розвідки й обробки гравію, добутого робітниками з шурфів. Але як?

Через кілька днів напруженої роботи наші радянські фахівці склали коротку геологічну характеристику району і зробили заключний висновок, що є підстави сподіватися виявлення нових алмазоносних ділянок. У висновку рекомендувалося поліпшити якість документації, використати метод прямого пошуку алмазів, з ретельним вивченням геоморфологічного складу долин. Саме йдучи таким шляхом, геологи місії ООН у Східному Сенегалі виявили ювелірні алмази.

Бобо-Дьюлассо — друге за значенням місто Верхньої Вольти, у ньому проживає близько ста тисяч чоловік. Вулиці тут — прямі й довгі — майже всі заасфальтовані. Будинки потопають у тропічній зелені. За її густою завісою ховаються квадратні й прямокутні глинобитні хижі бідняків з маленькими внутрішніми подвір'ями та білосніжні особняки багатіїв з примхливими верандами та мальовничими клумбами.

Прямо біля тротуару однієї з центральних вулиць під деревом сидів ткач, а поряд — його помічник, що розправляв нитки. Товсті білі нитки сходилися, ніби у фокусі, в човнику, який рухався асинхронно двом ножним педа-

Тут можна побачити й такого, ще зовсім юного «приборкувача вогню».

лям. Характерно, що цим допотопним верстатом і досі користуються жителі не лише Верхньої Вольти, однієї з найменш розвинутих держав Африки, але й багатьох інших країн континенту. Ткач заговорив зі мною ламаною французькою мовою. Його старший син виготовляє горщики й продає на базарі, молодший скоро піде до школи. Сам він уже забезпечив сім'ю полотном на нинішній сезон, а це — призначене на продаж. Він вийшов на вулицю з надією, що кому-небудь сподобається товар. Збути його нелегко. Адже магазини на міських площах і ринку буквально забиті імпортними тканинами й фабричними гончарними виробами.

Вулицями котилися мопеди й велосипеди, їх було набагато більше, ніж автомашин. А на багажниках — купи фруктів, килимів, циновок, відер. Все поспішало на базар, де поряд із звичайною купівлею-продажем ще широко розповсюджений обмін товару на товар. Ця давня форма ринкових відносин в умовах гострої конкуренції й низького прожиткового мінімуму африканців якоюсь мірою полегшує їм боротьбу за існування.

Чого тільки немає на африканському ринку! Тут і піраміди світло-зелених із золотаво-червоним полиском манго, купи кокосових горіхів, папайї, цитрин, яблук та груш, величезні грона бананів, штук по 30—50 у кожній. Барвисту гаму фруктових рядів доповнюють сувої строкатих тканин. По сусідству з фруктовими прилавками розмістилися продавці-знахарі. Їхній товар — різноманітне коріння і сушені трави десятків найменувань, забарвлення та форми. Тут засоби від хвороб серця, нирок, шлунка, очей тощо. Продавці не лише дають поради та визначають дозування для приготування зілля, а й самі показують, як потрібно виготовляти ті чи інші ліки.

Неподалік від ринку за зеленими акаціями стоїть церква, за формою вона нагадує розрізану бочку. Метрів за десять від неї підноситься червоно-білий обеліск, увінчаний масивним католицьким хрестом. І коли б не обеліск, то будинок із зеленим спадистим дахом можна було б прийняти за великий гараж.

Церква — одна з визначних споруд Бобо-Дьюлассо. Її відвідують, в основному, французи, що осіли тут, голландці та інші європейці. Більшість же місцевого населення — мусульмани та аніміcти.

* * *

Поїзд пересікав численні притоки Вольти. Найбільші з них — Чорна, Біла та Червона Вольта, що утворюють складну систему дрібніших річок.

Всі ці ріки, що майже зовсім пересихають під час посушливого

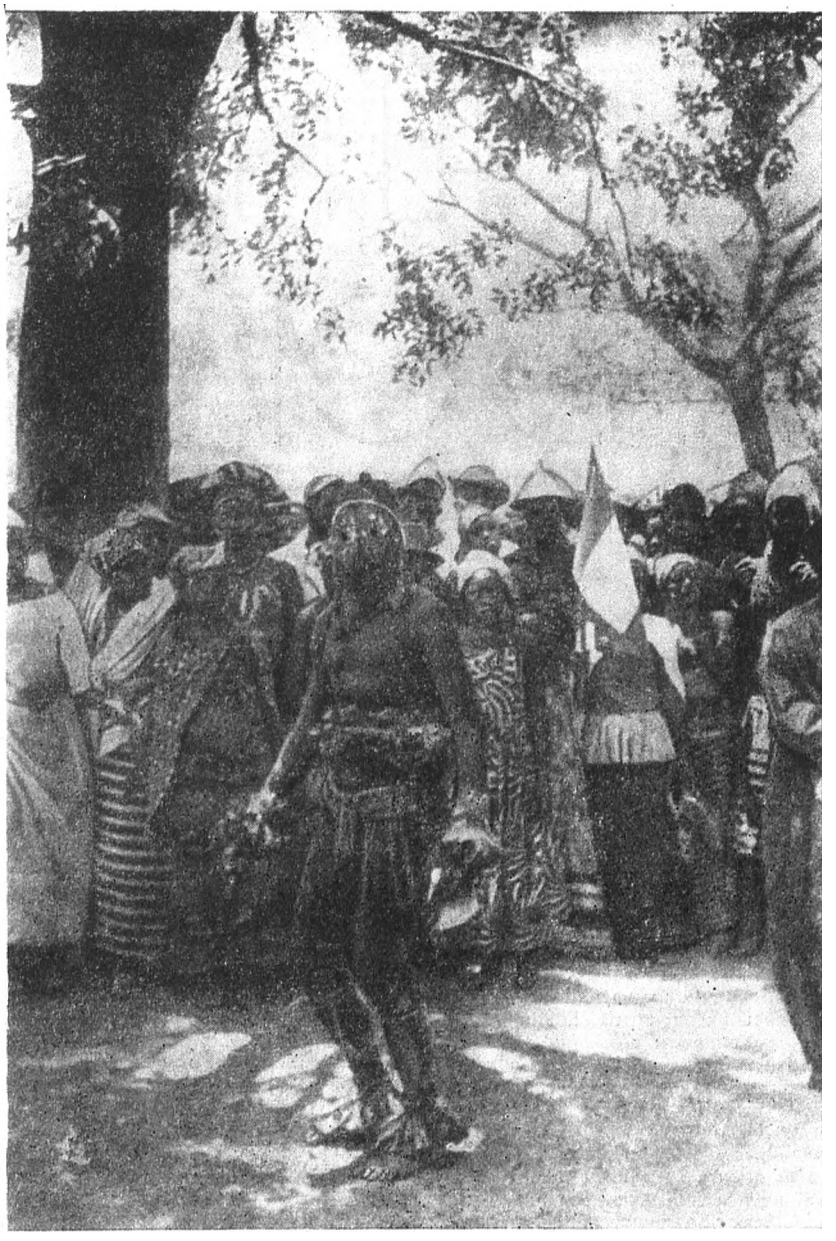

Виконавець ритуального танцю.

літа, перетворюються на бурхливі, повноводі потоки в сезон дощів і переносять на великі відстані величезні маси піску й гравію. Не випадково в цьому районі сільські старателі знаходять багаті розсипи золота. Розповідають, що саме тут збили свій капітал предки Моро-Наба, суверена наймогутнішого з королівств мосі — королівства Уагадугу.

...Поїзд наближався до столиці Уагадугу. У вагоні я познайомився з двома викладачами столичного колежу. Мамаду, як звали одного з них, тримав у руках товсту книгу — популярний виклад «Капіталу» французькою мовою, виданий паризьким видавництвом.

Мої співбесідники були добре поінформовані про Радянський Союз, їх цікавило буквально все: проблеми космосу і спорту, праця і відпочинок радянських людей, система медичного обслуговування тощо. Я ледве встигав відповідати на їхні питання.

Мої знайомі розповідали, що уряд молодої республіки докладає великих зусиль для ліквідації важкої спадщини колоніалізму. Вживаються заходи по інтенсифікації розвитку сільського господарства, розширенню виробництва технічних культур з метою накопичення засобів для створення надійної національної промислової бази. Звичайно, на цьому шляху ще багато труднощів, спільних для більшості країн Африки: нестача фінансових ресурсів та кваліфікованої робочої сили, гостра потреба у фахівцях. Однак трудящі Верхньої Вольти поступово долають їх з вірою в краще майбутнє.

Володимир ДМИТРІЄВ

АНТІН БІЛЕЦЬКИЙ

ПО ПІВДЕННІЙ АМЕРИЦІ

Я давно мріяв відвідати країни Південної Америки, познайомитися з життям їх народів. Ще в лютому 1962 р. з групою туристів я відвідав першу соціалістичну країну на американському континенті — Республіку Кубу, в 1964 і 1966 роках побував у Мексіці. Це ще більше заохотило мене відвідати країни південноамериканського континенту. Але довгий час не було такої нагоди.

Випадково довідавшись, що збирається група канадських бізнесменів у поїздку в деякі країни Південної Америки восени 1970 року, я подав організаторам цієї групи прохання включити мене до її складу.

Це була зовсім особиста поїздка і за власний кошт. Але тому, що Перу, Чілі й Аргентіна щораз частіше фігурують у новинах і стають предметом загального зацікавлення, хочу поділитися враженнями од відвідин їх, щоб в якійсь мірі причинитись до кращого розуміння подій і боротьби народів цих країн.

Республіка Перу

До Ліми літак летів понад узбережжям південноамериканського континенту. Це дало нам нагоду розглядати високі гори, голі скелі яких були вкриті снігом. Гори досить часто порізані зеленими долинами, посеред яких срібними стрічками блищали ріки. Пізніше ми довідалися, що ці долини — єдині землі в Перу, придатні для сільського господарства, бо решта терену вкрита непрохідними джунглями і скелястими горами, де є тільки маленькі клаптики обробленої землі, що ледве прогодовують тамтешніх жителів.

Республіка Перу (наголос на останньому складі) утворилась 1821 року, коли перуанські повстанці з допомогою аргентінських революціонерів під проводом Хосе Сан-Мартіна визволили від іспанського панування столицю Ліму й офіційно проголосили країну республікою. Іспанці панували в Перу від 1532 року. Тоді іспанські завойовники (конкістадори) перемогли воїнів могутньої на той час держави інків.

Заселення Перу почалося ще на початку 8-го тисячоліття до нашої ери, а культура інків досягла високого рівня, про що свідчать знайдені під час археологічних розкопок залишки жител, знарядь праці, керамічних виробів, одягу.

Перу — країна переважно гориста, з вузькою узбережною низинною смугою, де дуже родючі землі, однак їх небагато. Клімат тропічний, неоднаковий у різних частинах країни. Наприклад, на побережжі Тихого океану майже ніколи не падає дощ. Нам сказали, що в Лімі останні 40 років не було дощу. Але майже кожного ранку густий туман окутує місто й ціле побережжя, яке простягається на дві тисячі кілометрів. Дуже часто з океану дме

холодний вітер, що формується понад течією Гумбольдта, яка навіть літом охолоджує води побережжя.

Населення Перу становить близько 13 500 000 осіб, половина яких — нащадки від шлюбів індіан з іспанцями (їх звуть «местізос»), 45 процентів — чистокровні індіани. Решта — китайці, японці, корейці, білі. Серед білих багато німців, що прибули сюди після розгрому фашистських полчищ Німеччини. Поміж німцями чимало спеціалістів різних професій, які мають добре оплачувані посади. Є також італійці й іспанці. На запитання, чи є тут слов'яни, мені відповідали, що таких не знають.

Столиця Перу — Ліма, населення якої сягає майже трьох мільйонів, справила на мене гнітюче враження. По дорозі до центру міста, де міститься фешенебельний готель «Болівар», впадає в око велика бідність, маленькі глиняні халупки, накриті кусками бляхи, землянки без дверей і вікон, в яких діри заткані мішками. Все сіре, похмуре, непривітне. На горі, недалеко центру міста, є розкішні палаци, оточені високими мурами вілли. Центр міста і набережна забудовані модерними висотними будинками, крамниці великі, ціни в них досить високі.

Населення бідне, одягнене погано, діти і жінки біля хатинок босі, в лахмітті — одежа тут дорога. Офіційна статистика говорить, що понад 60 процентів населення Перу живе «на грані злиднів». На кожну тисячу осіб 25 умирає від недоїдання і хвороб, спричинених постійним голодуванням.

Ця південноамериканська держава повна парадоксів, контрастів. У країні проголошено обов'язкове навчання дітей до 16-го року життя, але зараз майже 60 процентів населення неписьменні. Три головні перуанські університети — чи не найстаріші в Південній Америці (університет святого Марка у Лімі заснований ще 1551 року), але загальна кількість студентів надто мала — лише 15 тисяч. Важка індустрія майже повністю в руках іноземців, в основному мільйонерів США, але зараз робляться спроби зосередити 51 процент акцій в руках перуанців. Деякі галузі промисловості вже націоналізовані, викупляються в американців.

Першого вечора в Лімі, коли частина нашої групи пішла оглядати кращі ресторани і кабаре з широко рекламованими програмами еротичних танців напівголих індіанських дівчат, я вирішив пройтися містом, зблизька поглянути на життя і побут місцевого населення. Була субота. Центр сяяв рекламними вогнями. Всі інші райони потопали в темряві. Крамниці були здебільшого порожні: туристський рух починається тут пізніше, аж у листопаді — грудні, а тубільне населення не має грошей купувати у крамницях з високими цінами.

Відійшовши дещо від центральної, добре освітленої вулиці на іншу, де менше було рекламних неонових огнів, але більше людей, я став перед кіоском, в якому продавалися різні журнали (майже всі іспанською мовою і кілька — німецькою). На бічній стінці кіоска побачив великий портрет Че Гевари.

З цікавістю почав я розглядати журнали, сподіваючись знайти прогресивну літературу. Раптом відчув, що хтось всунув мені в руку папірець. Оглянувшись, я не побачив коло себе нікого, а прохожі не звертали на мене уваги. Летючку я заховав у кишеню. Вернувшись до готелю, витяг цей папірець. То був якийсь заклик іспанською мовою, котрого я не міг розібрати, хоч зрозумів, що він виданий революційно-демократичним фронтом.

У той час зайшла прибиральниця приготовляти кімнату на ніч. Я попросив її пояснити мені, що написано в летючці, бо не розумію по-іспанськи. Вона всміхнулася. «І вам її дали? — запитала. — Це наші революціонери говорять до людей. Вони хочуть, щоб Перу належала нашому народові, а не американцям. Тут вони закликають уряд націоналізувати «Американен Смелтінг енд Ріфайнінг Компані», яка майже повністю контролює всю металургійну промисловість — від копалень до витоплювання металу».

Треба сказати, що в Перу добувають мідь, залізо, срібло, золото, олово, цинк, ванадій та інші рідкісні кольорові метали, які переважно ідуть на експорт до США. Добувають також нафту, яку очищають у Перу і вивозять у сусідні країни.

— А ви не боїтеся, — невинно запитую мою співбесідницю, — що як усі американські компанії з їхніми експертами виберуться (або як їх виженете) з Перу, то не буде кому керувати вашою і так не дуже розвиненою індустрією?

— Ні, не боїмося, — гордо відповіла вона мені. — Ми вже багато років видобуваємо руду, вміємо витоплювати метал, вміємо і продавати наші вироби. Ми маємо і своїх інженерів, і своїх спеціалістів. Для нас вистачить, а як не стане, то нам допоможуть наші друзі.

— А хто ж ваші друзі? — запитую.

— Всі ті, які не хочуть нас визискувати, які вважають нас за рівних. От ви, канадці, наші друзі. Чи не так? А є й інші.

Вперше мені доводилося зустрічатися з робітницею готелю, яка так відкрито і так гордо говорила про свою країну, про свій народ. Сама вона, як сказала мені, на «три чверті» перуанська індіанка. Мати її чистокровна індіанка, батько — наполовину індіанин з племені юнків, які жили в південно-західній гористій частині Перу, недалеко від кордону

з Болівією та Чілі. З давніх-давен видобували вони залізну руду й мусили обороняти свої оселі від нападників з болівійських джунглів.

Це вказує, що перуанці, особливо молоді, починають почувати себе господарями в своїй країні і не хочуть більше гнути спину перед чужинцями.

Наступного дня ми далі оглядали Ліму й околиці. Відвідали ринок, спортивний майдан, ціле велике місто бідняків, які силою захопили височини навколо Ліми, витримали запеклі бої з поліцією за право поселятися, побудували землянки, колиби, шатра й осіли там надовго.

На особливу увагу заслуговують руїни селища, храму і пірамід на честь Сонця й Місяця в околиці Пачакамак, за яких 30 кілометрів од Ліми.

Тут ми побачили наслідки останнього землетрусу у травні 1970 року, який спричинив величезне спустошення на півночі Перу і від якого загинуло понад 50 тисяч людей. Біля великої піраміди на честь Сонця в землі утворилася розколина в метр завширшки і кілька сот метрів завглибшки. Піраміда в кількох місцях тріснула.

Чілі

З Ліми до Сантьяго — 1600 миль. За чотири години ми прибули до Сантьяго. Літак держався побережжя континенту. Повітря було прозоре. З літака було добре видно біловерхі засніжені скелі Кордільєр і Анд. Ці гірські пасма немовби навмисно поставлені природою, щоб відділити Чілі від решти країн Південної Америки. Вони ж становлять кордони між Чілі та її сусідами — Болівією і Аргентіною.

Республіка Чілі (там вимовляють «Чілє») останнім часом стала центром зацікавлення, уваги і спекуляцій. Що там діється? Що буде з нею? Там же обрано марксиста президентом, — і то обрано демократичним шляхом! Чи стане Чілі другою соціалістичною країною на американському континенті?

Ці запитання постали перед нами з першої хвилини прибуття до столиці Чілі, коли представник туристського агентства, яке мало опікуватися нами під час перебування в Чілі, перестеріг нас, щоб ми ні з ким не заходили в дискусії на політичні теми, не міняли своїх грошей на чілійські, бо зараз вони «дуже непевні», не ходили самі до міста, бо в разі заворушень агентство не буде знати, де ми, і не зможе відповідати за нас. Такі «перестороги» вже відразу задали тон нашому перебуванню в Чілі.

Насправді ніякого напруження, ніяких несподіванок, ніякої загрози не було! Митні урядовці зразу пропустили нашу групу, і за кілька хвилин модерний автобус уже мчав до міста.

Сантьяго зустріло нас теплим сонячним днем. Після сірої, похмурої Ліми воно видалось містом веселим, колоритним, життєрадісним, рухливим. Вулиці вже з ранку були заповнені людьми.

Вперше за кілька останніх днів ми почули дитячий сміх. Група дітвори ішла зі своїм учителем, мабуть, на прогулянку. Діти були одягнені добре, прохожі також убрані краще, ніж у Мексиці чи Перу.

Між Сантьяго і аеропортом була колись дільниця бідняків. Сюди з'їздилися злидарі, рятуючись від голоду, нужди, недуг. Вони самовільно захоплювали клаптик землі, будували собі халупки з кусків бляхи, напівзогнилих дощок, паперу, і так жили — крадіжками і жебранням.

Напередодні виборів уряд, щоб здобути прихильність цих людей, дав їм трохи будівельного матеріалу і провів каналізацію. Все ж таки 95 процентів жителів цієї дільниці віддали свої голоси за кандидата Об'єднаного фронту і його обрання відзначили вдекоруванням свого містечка різними прапорами, написами.

Виглядала ця дільниця як святочний літній табір, і навіть представник туристського бюро, хоч він ставився до нового режиму неприхильно, мусив визнати, що самі люди, з ентузіазмом сприйнявши результати виборів, взялися до спорудження зразкового житла для себе, щоб «не справляти поганого враження на приїжджих».

Чілі — гориста країна, що тягнеться вздовж побережжя Тихого океану на 2620 миль, але ширина її ніде не перевищує 100 миль. Клімат різноманітний — від жаркого (тропічного) на півночі, до холодного на півдні.

Населення — близько 10 мільйонів, 90 процентів є нащадками від змішаних шлюбів між іспанцями й індіанами. По більших містах Чілі — Сантьяго, Вальпараїсо, Вінья-дель-Мар (два останні — великі порти), Осорно, Антофагаста — живе багато німців, євреїв, італійців, іспанців (басків). Наприклад, у місті Осорно переважна більшість населення — німці.

В Чілі існує широка демократія, що створює умови для активного громадського та політичного життя. Трудящі, з якими я мав можливість познайомитись, дуже задоволені обранням «свого президента». Розповідали мені про те, до яких підступів удавалася реакція за допомогою американських агентів із Сі-Ай-Ей, щоб залякати виборців, змусити їх не голосувати за кандидата Об'єднаного народного фронту Сальвадора Альєнде. «Вас усіх націоналізують і заберуть усе ваше майно», — кричали реакціонери. Декого залякали, але не трудящих, бо вони знали, що комуністи і соціалісти — їхні друзі. Реакціоне-

ри думали, що слово «марксизм» налякає виборців і вони не будуть голосувати за марксиста. Не вийшло! Народ добре знає, що відстоюють марксисти.

Реакція тоді хотіла спричинити валютну кризу. Промисловці, торговці, багачі почали вимінювати чілійські ескудо на американські долари і вивозити їх за кордон — до Аргентіни. Все одно нічого з того не вийшло, бо народ у паніку не впав, заворушень не було, хоч реакціонери організували чимало провокацій.

Випадково я бачив одну демонстрацію жінок проти «марксистського президента», який у листопаді мав перебрати урядування. Яких 300 жінок зібралося близько 5-ої години вечора на площі перед президентським палацом. Це для того, щоб привернути до себе увагу і залучити до демонстрації робітників, службовців, які повертаються з праці. Вони співали, кричали, закликаючи військових, які охороняють президентський палац, не допустити туди новообраного президента. Молоді добре одягнені «модерні панночки» і «поважні дами» люто, аж запінившись, кричали: «Смерть Альєнде!», «На шибеницю марксистів!», «Американці, допоможіть нам!». Ці «делікатні дамочки» готові були, як їхні попередниці з Версаля сто років тому, парасольками виколювати очі «марксистам».

Працівниці установ, продавщиці, цікаві перехожі, що, як і я, випадково опинилися там, з презирством дивились на цю демонстрацію і йшли додому. За півгодини на площі залишилося не більше як 50 розлючених «панночок», та й ті одна по одній непомітно відділялися од натовпу й від'їздили у своїх коштовних американського виробу автомобілях.

Друга така штучна «демонстрація» відбулася наступного дня в обідню пору з таким самим результатом. Цього разу солдати розігнали «панночок» швидше, щоб вони не спиняли вуличного руху.

Рівень життя народу, хоч він далеко вищий, ніж у Перу чи навіть у Мексіці, все ж таки низький, ціни досить високі.

До чілійських портів прибувають кораблі з 50-х країн світу. Стратегічне положення Чілі, що тягнеться вздовж майже всього побережжя Південної Америки, її дружні відносини з соціалістичним табором тривожать американських імперіалістів, які через своїх агентів з Сі-Ай-Ей (їх багато у всіх південноамериканських країнах) стараються викликати заворушення, кризи, щоб реакціонери знову могли захопити владу.

На підставі того, що я бачив у Чілі за такий короткий час, можу сказати, що люди, особливо робітничий клас і молодь, свідомі цієї небезпеки і відповідно організуються. На жаль, серед чілійської молоді досить поширені ідеї так званої «перманентної революції», згідно з якими соціалізм неможливо побудувати в одній країні, треба на цілому континенті вчинити одночасно революційний переворот і тоді вже будувати соціалізм. До того часу слід організовувати революції, заколоти, заворушення. Можливо, приклад демократичного приходу до влади соціалістичної коаліції в Чілі і потреба охороняти здобутки чілійського робітничого класу допоможуть змінити ці помилкові переконання деяких молодих революціонерів країни.

Аргентіна

В обідню пору 17 вересня ми знову сіли в літак і, перелетівши високі Анди, подалися прямо на захід, до столиці Аргентіни — Буенос-Айреса.

В Аргентіні тубільного індіанського населення майже немає, його винищили іспанські колонізатори. Всього налічується яких 40 000 індіан і близько 300 000 метисів. Є багато італійців, французів, німців.

Перетнувши Анди, ми летіли над родючою долиною аж до самого Буенос-Айреса. Можна було бачити ранчо з величезними стадами худоби. М'ясна промисловість (скотобойні, м'ясопереробні, консервні фабрики) посідає тут перше місце за обсягом продукції та експорту. Вирощується пшениця, кукурудза, льон та соняшник. Досить розвинута шкіряна промисловість, текстильна, видобувається вугілля, залізна руда, олово, цинк.

У країні панує військова диктатура, всі демократичні свободи скасовані. Провідник групи попередив нас, щоб ми були обережні й не висловлювали критичних зауважень на адресу уряду, бо між туристами шастають провокатори, які навмисне втягують до розмови, вказуючи на велику кількість жебраків, обідраних дітей, бруд, страшні трущоби, щоб потім донести на нас поліції.

Першого вечора в Буенос-Айресі нас повели до італійської частини міста, Ля-Бока, де розміщені ресторани, кабаре, театри. Пішки пройшли ми стару дільницю Альто-де-сан-Педро, старовинну Сан-Тельмо, де багато будинків XVII і XVIII століть своєрідної архітектури. Бачили ми дільницю Ля-Манзана-Лока («дільниця дурнів»), де місцеві хіппі виставляють на продаж свої вироби з бляшок, малюнки і так здобувають трохи грошей на прожиток.

Місто справді цікаве, повне старовинних пам'ятників, музеїв, соборів.

Мені було дуже жалко, що я не вспів узяти з Канади інформацію про деякі інституції українців в Аргентіні, щоб ближче познайомитися з ними. Однак мені не зрозуміло, чому українські інституції в Буенос-Ай-

ресі не вміщені у телефонній книжці.

Ми вели цікаві розмови з провідниками нашої групи.

— Політика нашого уряду невдовзі зміниться вліво, — говорили нам. — Є вже зміна в політиці урядів Чілі, Болівії, Перу, Уругваю, всі починають розвивати торгівлю з Кубою, Радянським Союзом, з іншими соціалістичними країнами, всі починають відновлювати демократичні права, не може не піти цим шляхом і Аргентіна. Ми вже торгуємо з Кубою, ми вже не слухаємо порадників із США, які завжди дбали тільки про свої власні інтереси. Не будемо ми вічно слухняними рабами американського капіталу (так і казали). Ми хочемо жити вільно в дружбі з усіма.

Американським бізнесменам з нашої групи не подобалися такі розмови, як і відверті зауваження про імперіалістичну політику їхнього уряду в Перу і Чілі, але жоден не ставав на оборону цієї політики, тільки часом говорили: «Берете наші гроші, то треба робити так, як кажуть ті, хто ці гроші дає». Такі слова ще більше розпалювали пристрасті наших екскурсоводів — прогресивно настроєних молодих людей.

До американців вони ставилися стримано, але спеціально підкреслювали свою приязнь до канадців.

У Буенос-Айресі багато безробітних. Ціни на все дуже високі. Заробітна плата заморожена. Професійні спілки не можуть офіційно оголошувати страйків, хоч страйки часто виникають спонтанно.

Незважаючи на те, що Аргентіна порівняно з іншими південноамериканськими країнами індустріально найбільш розвинена, трудящі тут живуть у постійній нужді, смертність серед дітей дуже висока, кількість захворювань, виробничих травм величезна. Останніми роками багато зігнаних з землі селян цілими сім'ями прибули під столицю і там живуть у страшних злиднях, у землянках. Напівголі діти з великими опухлими животами простягають до прохожих руки і показують на живіт, що вони голодні. Поліцаї женуть їх від туристів кийками.

●

Подорожуючи по Південній Америці такий короткий час, неможливо було побачити всього того, що потрібно, щоб ознайомитися хоча б поверхово з найголовнішими проблемами народів тих країн. Все ж таки за 10 днів я мав нагоду побачити життя народів Перу, Чілі й Аргентіни, зрозуміти причини подій у цих країнах, наочно побачити величезний контраст між страшною бідністю трудящих і розкошами багатіїв.

Країни Південної Америки вступили у період великих змін. Тут ще відбудуться бої за справедливий розподіл народного багатства, щоб імперіалістична Америка не стягала річно з цих країн по більйону доларів чистого прибутку за свої капіталовкладення, як це вона робить сьогодні, а щоб ці гроші залишалися в тих країнах для дальшого їх розвитку, для поліпшення життєвих умов і здоров'я трудящих.

(З канадської газети «Життя і слово». Друкується із скороченнями.)

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

— Слухай, коли чхаєш, затуляй рота рукою!

Самокритика.

— Щоб визначити, хто з них дідусь, а хто бабуся, треба подивитися на ноги.

СИЛА СЛОВА

Марк Твен помітив якось жебрака, що стояв на вулиці з простягнутим капелюхом. Але перехожі вперто вдавали, ніби не помічають його. Поряд із жебраком висіла табличка з написом: «Сліпий». Твен швидко витер той напис і зробив інший. Мідяки мов дощ посипалися в капелюх, а здивований прохач промовив:

— Нічого не розумію. Що, власне, сталося?

Тоді хтось прочитав йому новий напис, зроблений Твеном: «Завтра буде весна, а я її не побачу».

ТАЛАН

Директор паризької опери Людвік Верон був людиною з розряду щасливців. Якось його приятель попросив у Верона 500 франків у борг.

«Був би щиро вдячний, — писав приятель, — за таку позичку. Адже тобі так таланить в житті, що цілком ймовірно — я поверну тобі ці гроші». Верон негайно надіслав другові 500 франків.

НАЙЛІПШЕ ТОВАРИСТВО

Александра Дюма запросили одного разу на обід до міністра.

— І як ви провели там час? — запитав його потім приятель.

— О, чудово! Але якби не було мене, я б страшенно нудьгував, — відповів Дюма.

ЗВИЧКИ ПИСЬМЕННИКІВ

Під час праці, коли письменник потребує зосередженої уваги, свіжої пам'яті та гостроти думки, годяться всі заходи, що можуть їх посилити, пише Парандовський в «Алхімії слова». Так, наприклад, Шіллер тримав ноги в холодній воді, Прус нюхав міцні парфуми, Байрон — ладан, Ібсен під час писання рвав непотрібні папери та газети, Руссо збуджував свою думку, стоячи під пекучим сонцем з непокритою головою, Мільтон диктував, лежачи на низькій канапі, при цьому голова його звисала до підлоги.

РЕКОМЕНДАЦІЯ

Актор сумнівного таланту набридав Бернардові Шоу своїм проханням про рекомендаційний лист до директора одного з лондонських театрів. Нарешті письменник написав:

«Рекомендую Вам Герберта В. Грає Гамлета, Макбета, на флейті і в більярд. Найкраще грає в більярд».

— Ти ще не дочитав, тату. Забув подивитися, який тираж та хто редактор.

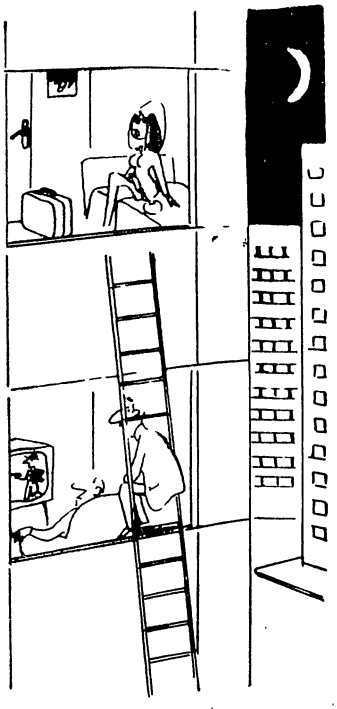

Без слів.

Без слів.

Без слів.

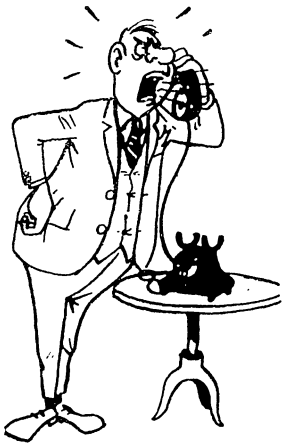

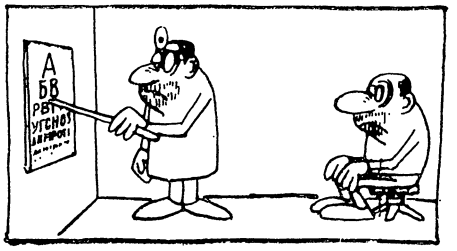

. . . . . ?

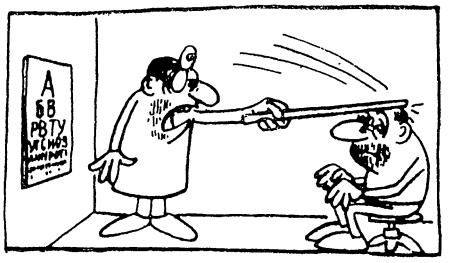

— Невірно!

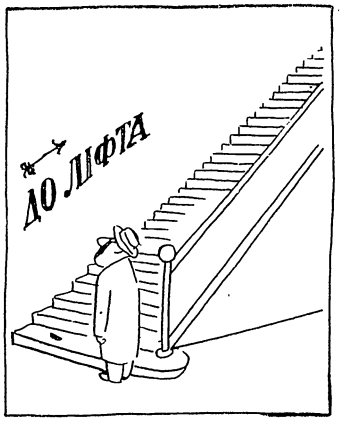

. . . . .

. . . . .

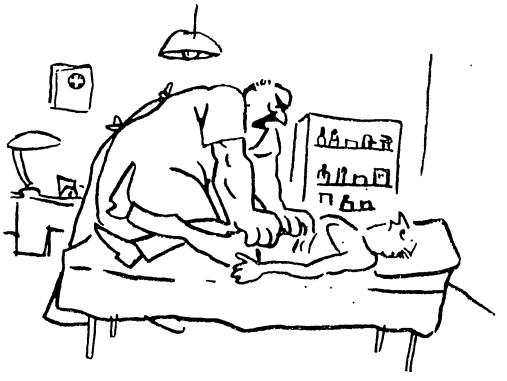

А тепер болить?

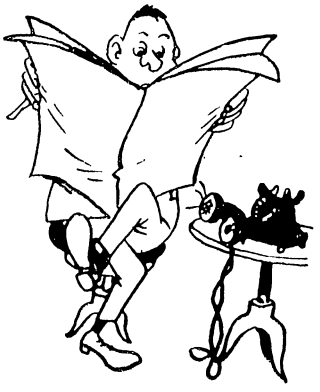

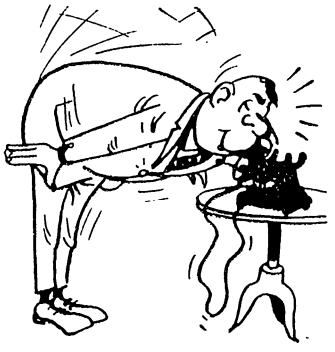

Розмова з підлеглим, шефом, тестем, ревізором.

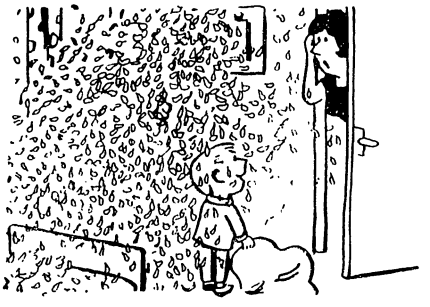

— Мамо, а ти знала раніше, чим набита подушка?

— Кароль? Вацлав? Єжі? Марек?

Мал. І. Александровича

Історії відома загибель наймогутнішої стародавньої держави — Римської імперії. Американський дослідник Галфіллан, виступаючи на III Міжнародному конгресі з генетики людини, пояснив виродження римської аристократії звичайним свинцевим отруєнням.

Коли в організм людини щоденно через рот або легені потрапляє більше одного міліграма свинцю, то це спричиняє анемію, виснаження, параліч кінцівок і зрештою смерть. Крім того, певні дози свинцю в організмі стерилізують чоловіків і порушують нормальний перебіг вагітності у жінок. Однак римляни, особливо аристократія, не знаючи про це, залюбки використовували свинець у побуті. А Пліній Старший навіть радив вживати не бронзовий, а саме свинцевий посуд. З цього фатального металу виготовляли водогінні труби, ванни, сита, косметику, ліки, фарби і, за іронією долі, домовини.

Щоб зробити солодшим вино і вберегти його від скисання, римляни додавали до напою сироп, одержуваний кип'ятінням виноградного соку в посудинах, вкритих свинцем. Тим самим стародавні винороби істотно збільшували абсорбцію вина свинцем. На лихо, вони не розуміли, що цей чудовий сироп, ця повільно діюча отрута гальмувала процес скисання вина саме тим, що вбивала мікроорганізми. Стерилізуючи вино, римляни стерилізували самих себе.

Проте свинцеве отруєння було явищем соціально-класовим, бо ж бідні верстви населення Римської імперії не мали змоги часто пити вино, до того ж користувалися вони дешевим глиняним посудом і не знали такої розкоші, як косметика. З іншого боку, висока смертність і низька народжуваність серед знаті підтверджують гіпотезу свинцевого отруєння, як і аналізи останків древніх, зроблені Галфілланом. Він навіть встановив, що середня тривалість життя римського аристократа дорівнювала лише 22—25 рокам.

Все це, повторюємо, відбувалося у стародавньому Римі й переважно в середовищі аристократії. На жаль, в наш час небезпека харчового отруєння набула в буржуазних країнах ще більш загрозливого характеру і поширилася на всі верстви населення.

Їжа — джерело життя й енергії. Та виявляється, в країнах «вільного світу» їжа може стати джерелом хвороб і навіть причиною загибелі людини. Ідеться не про духовний поживок — він там уже давно отруйний. Отруюють й продукти харчування, підроблюючи їх.

Не так давно світова преса писала про десять тисяч марокканців, яких розбив параліч після вживання маслинової олії. Потім виявилося, що то було просто відпрацьоване і перероблене авіаційне мастило. На якусь таємничу тяжку недугу захворіли сто тисяч жителів Голландії. З'ясувалося, що всі вони вживали новий сорт маргарину, випущений відомим концерном «Юнілевер».

В австрійському місті Граці 1968 року відбувся один з найбільших у повоєнній Австрії судових процесів над шахраями, що заробляли на неякісних продуктах. На лаві підсудних опинилися вельми впливові й поважні особи на чолі з депутатом парламенту від правлячої Народної партії Корчаком. Цей Корчак, посідаючи пост інспектора державних винних підвалів, очолив групу ділків, що робили злочинний бізнес на вині. Протягом тривалого часу вони додавали у вино воду, дріжджі, невелику кількість фруктових соків і набагато більше — шкідливих хімікатів. Внаслідок таких махінацій вони заробили 900 тисяч шилінгів.

Ще одна подія того ж таки 1968 року: римська поліція розкрила велику і добре організовану зграю, учасники якої за безцінь скуповували відпрацьоване автомобільне мастило й після фільтрування та деякої обробки продавали його як високоякісний харчовий продукт. Чистий прибуток — сотні мільйонів лір.

Треба сказати, що Італія здобула в цій брудній галузі пальму першості. Однак жертвами трагічного обману стають не лише італійці, бо заповзятливі шахраї збувають отруйні продукти і на експорт. Так, фатальна «маслинова олія», згадана вище, була завезена в Марокко саме з Італії.

Згідно із статистичними даними, в Італії продають і вживають вдвічі більше маслинової олії, ніж її взагалі виробляється в країні. Звідки ж беруть італійці оту другу половину своєї улюбленої олії — адже з-за кордону її не довозять? Виявляється, 200 тисяч тонн «маслинової олії» щороку виробляється в Італії з отруйного метилового спирту, гліцерину, олеїну, який використовується для виробництва свічок, з ослячого та кісткового жиру, ворвані і ще хтозна з чого! 200 тисяч тонн саме цього «коктейлю», ледь присмаченого справжньою маслиновою олією, і з'їдають щороку італійці.

Є й інші рецепти «жиротворення». Три роки тому, теж в Італії, було встановлено, що до справжньої олії додають у великих дозах мильну пасту. Тоді італійські власті розпорядилися до-

давати до пасти денатурат, щоб її неможливо було непомітно домішувати до маслинової олії. Після цього імпорт мильної пасти в країну майже припинився. Але водночас різко збільшився довіз марсельського мила...

Італійська преса єхидно зауважувала з цього приводу, що коли б навіть всі без винятку італійці облишили всі свої справи й заходилися прати, то й тоді не було б потреби у такій кількості мила. А газета «Джорно» відверто писала: «Маслинова олія з марсельського мила — новітній винахід шахраїв».

Так само стоїть в Італії справа з виробництвом вина. За переказами, це найдавніша шахрайська традиція, яка збереглася ще з часів Римської імперії. Але тоді у вино щедро доливали водичку, домішували солодощі. Сучасні ж «фахівці» набагато перевершили своїх далеких пращурів. Спробуйте зробити лабораторний аналіз вироблюваного в нинішній Італії «штучного вина». За вихідну сировину для нього правлять зогнилі винні ягоди, фініки, апельсинове лушпиння...

Характерно, що італійський уряд, заборонивши продаж такого вина в своїй країні, «не помічав» його експорту за кордон. А втім, і в Італії це вино все одно продавалося і продається. Однак з експортом несподівано виникли деякі труднощі.

До останнього часу за межі Італії, переважно до Західної Німеччини, вивозилися мільйони літрів вина. І раптом західнонімецький урядовий експерт, зробивши аналіз підозрілої рідини, заявив: «Це не має нічого спільного з вином». Чого тільки не виявили в цьому «божественному нектарі»: і телячу кров, і деревне вугілля, і навіть рештки кісток.

Останнім часом в країні конфісковано велику кількість псевдопродуктів. Але ще більше лишається їх невиявленими. За даними сільськогосподарської комісії Італійського сенату, в країні підроблюється 37 процентів усіх продуктів харчування, що надходять у продаж. Ще разючіші цифри наводить П'єро Гарласкі у своїй брошурі, виданій міланським муніципалітетом.

В Італії, пише автор, фальсифікується 40 процентів м'яса, масла та хлібних продуктів, 45 процентів сиру, 55 процентів консервів, 60 процентів макаронів. Виробництвом шкідливих і небезпечних для здоров'я «продуктів» займаються тисячі й тисячі підприємців — від дрібних пекарів, ковбасників, м'ясників та молочарів аж до найбільших фірм, що мають відділення по всій країні та за рубежем.

Не випадково останнім часом італійські газети рясніють жирними заголовками: «Як нас труять», «Промислові пірати», «Отруювачів — під суд», «Сучасні Борджіа».

У Неаполі 200 дітей отруїлися кашею, бо в крупі були шкідливі домішки. Навесні 1969 року 40 жителів містечка Герігнолі отруїлися тухлим кінським м'ясом, якому за допомогою хімікатів надали вигляду доброякісної яловичини. У Палермо 150 чоловік отруїлися неякісними сосисками.

Шпальти італійських газет рясніють подібними повідомленнями. Ось, наприклад, «рецепт» сиру, яким торгували в Мілані протягом кількох років. Тут і казеїн, і бананове лушпиння, і крейда,— і всі ці «продукти» містилися в «сирі» у досить значних дозах. В Римі розкрили нелегальну фабрику «масла», в якому справжнього масла було тільки 15 процентів, решта — ослячий жир тощо. У Падуї «масло» виготовляли із дохлих тварин та кінських копит.

За допомогою далеко не нейтрального для здоров'я препарату «бовіс» м'ясники «омолоджують» стару яловичину і продають її як свіжу телятину. А в Неаполі в одній м'ясній крамниці торгували виключно м'ясом дохлих тварин. Ці м'ясники нікого не вбивали, крім своїх довірливих покупців!

Із 436 зразків хліба, перевірених санітарною інспекцією в Мілані, 326 мали значні домішки всіляких сурогатів та шкідливих хімічних речовин.

...Б'є на сполох італійська преса. До парламенту надходять численні запити. Уряд обіцяє вжити найсуворіших заходів проти шахраїв. Але фактично він безсилий проти цієї приватнопідприємницької вакханалії. Вдається конфіскувати лише незначну частину шкідливих, неякісних продуктів. Населення країни залишається беззахисним перед цим новим різновидом «приватного підприємництва», яке фактично перетворилося на злочин.

Олекса КОРНІЄНКО

БОГОМИЛ РАЙНОВ

ЧОРНА РІКА

В епоху капіталізму боротьба між розвідками довгий час видавалася широкій публіці чимось неясним, загадковим і навіть невірогідним. Тільки час від часу деякі особливо скандальні процеси чи сенсаційні пригоди показували громадськості, що ця таємна діяльність — не легенда, а реальний факт. Такою була у 90-х роках «справа Дрейфуса»: публіка дізналася, що секретні відомості з французького генерального штабу «просочувалися» і продавалися Німеччині, хоча це робив і не засланий на каторгу Дрейфус, а офіцер Естергазі. Такою була й сенсаційна історія Мата Харі, засудженої під час першої світової війни також за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини. І те, що ця третьорядна зірка вар'єте, виконуючи такі ж третьорядні завдання німецької розвідки, стала символом шпигунства високого класу, само по собі свідчить про повну непоінформованість публіки в питаннях розвідки.

Але й сама розвідка цього періоду перебувала ще в зародковому стані. Справжньої зрілості вона досягла хіба що протягом останніх десятиріч. Менше як за півстоліття розвідка пройшла куди більший шлях, ніж за всі попередні тисячоліття. Вона відіграє важливу роль у політичній діяльності всіх держав.

Деякі буржуазні автори схильні пояснювати швидкий розвиток методів і практики розвідки колосальною еволюцією засобів інформації — явних і секретних. Таке пояснення наївне, адже в історії суспільства засоби для задоволення певних потреб виникають внаслідок виникнення цих потреб, а не навпаки. Бурхливе зростання розвідувальної діяльності у наш час пояснюється передусім двома факторами: по-перше, граничною поляризацією політичних сил у світі і, по-друге, появою засобів масового знищення, застосування яких могло б стати фатальним для всього людства.

Боротьба між соціалізмом і капіталізмом, незалежно від того, якими засобами вона ведеться, принципово відмінна від конфліктів і воєн між капіталістичними державами в минулому. Приречений історією капіталізм вдається до будь-яких засобів, щоб відвернути свою загибель. В систему цих засобів — навіть за умов мирного часу — капіталізм включив не тільки всі форми розвідки, але й такі брутальні акти, як саботаж, убивства та інші підривні й терористичні дії, аж до організації переворотів і розв'язування локальних воєн.

Соціалістичні держави, зі свого боку, змушені утримувати потужну й ефективну розвідку для того, щоб передбачати і знешкоджувати будь-які таємні акції противника, щоб мати інформацію про його агресивні плани. Неточна чи недостатня поінформованість завжди небезпечна. А при нинішньому неймовірному розвиткові засобів знищення брак інформації може мати особливо тяжкі наслідки. Звідси, загалом кажучи, випливає і першорядне значення розвідувальних органів у наші дні.

Цілком природно, що при величезному сучасному розмахові розвідувальної діяльності вона вже не може залишатися таємницею для громадськості. Судові процеси, повідомлення про втечу чи викрадення наукових працівників, скандали із загубленими секретними документами, не кажучи вже про такі сексуально забарвлені історії, як відома афера Кілер — Проф'юмо в Англії, — все це розпалює уяву публіки. І, як завжди буває в буржуазному світі, там, де виникає цікавість, негайно з'являються й люди, готові перетворити таку цікавість на бізнес.

Література на розвідувальну тему зародилася й розвинулася після другої світової війни. Але всього за два десятиріччя цей новий жанр досяг такого обсягу і здобув такий успіх у читача, що в деяких відношеннях навіть перевершив віддавна утверджений кримінальний жанр. Цю продукцію можна грубо поділити на три частини: науково-популярні книжки, мемуари і художні твори.

Оскільки серйозний читач на Заході не без підстав недовірливо ставиться до так званих «шпигунських романів» і значна частина публіки завжди віддає перевагу реальним фактам перед вигаданими історіями, деякі буржуазні видавництва випустили документальні твори, що претендують на висвітлення таємниць розвідки. Такою є, наприклад, книжка Нора і Берж'є [1] «Сучасна таємна війна». Автори поставили перед собою серйозне завдання: розкрити «істину про шпигунство, його політичну роль, нову техніку і те, чого шукають нині таємні агенти». Навряд чи треба доводити, що це — тільки зваблива обіцянка. Ми не заперечуємо, твір написано з певним знанням справи, бо сам П'єр Нор довгі роки працював у французькій розвідці. Можемо навіть додати: багато які з наведених у книжці фактів абсолютно точні. Але річ у тім, що більшість цих фактів уже відомі кожному

[1] П'єр Нор, Жак Берж'є. «Сучасна таємна війна». Вид-во «Планет», Париж, 1967.

читачеві, який регулярно стежить за пресою. Автори просто підсумували ці відомі речі. З іншого боку, якраз секретні проблеми, пов'язані з організацією і методами буржуазних розвідок, старанно обійдені мовчанням. І це, звісно, зовсім не є наслідком необізнаності чи небажання відкривати таємниці. Ані ці два публіцисти, ані будь-хто з їхніх колег не можуть розважатися розголошуванням секретів, бо саме інстанції, про які вони пишуть, не дозволили б їм цього. Якщо до куцої інформації та явного політичного дилетантства авторів додати ще їхню буржуазну упередженість — попри претензію на об'єктивність, — стане ясно, що такі книжки, як «Сучасна таємна війна», можуть швидше дезорієнтувати читача, ніж інформувати його.

В загальних рисах те саме можна сказати і про всю іншу документальну літературу з питань розвідки, опубліковану на Заході. Дозволю собі навести для прикладу ще тільки один зразок цієї продукції — «Таємниці шпигунства» Ладісласа Фараго [1]. Праця Фараго відрізняється од вищезгаданої тим, що претендує на розкриття саме секретних подробиць в організації й техніці шпигунства. Справді, таких подробиць у книжці не бракує. Одначе кожному, навіть поверхово обізнаному з цим питанням читачеві, ясно, що технологічні відомості, з таким апломбом розголошувані автором, не тільки елементарні, але й у багатьох випадках дуже застарілі. Як сам Фараго каже в передмові, в роки другої світової війни він працював у американській розвідці, а по війні керував якимось таємним відділом радіостанції «Вільна Європа», покликаній боротися «проти комунізму по той бік залізної завіси». Однак, замість розкрити бодай деякі деталі шпигунської і диверсійної боротьби, автор звіряє нам застарілі «секрети», які давно перестали бути секретами. Водночас він так щедро нашпигував книжку антикомуністичними інсинуаціями, що справжні цілі її стають ясні вже з перших сторінок: вони ті ж самі, що їх Фараго ставив перед своїм відділом на радіо «Вільна Європа», — дезінформація і наклепи.

[1] Ладіслас Фараго. «Таємниці шпигунства». Париж, 1955.

Отже, в так званій «документальній» літературі тема розвідки не висвітлюється об'єктивно. Навпаки, оскільки ця література має здебільшого політичні завдання реакційного характеру, вона намагається тільки підтримувати брехливу легенду про «важливу роль західних розвідок у збереженні миру». Але навіть коли автори уникають таких пропагандистських фальсифікацій, демонструючи свою «неупередженість», вони старанно обминають суть питання і замість правди підносять публіці напівправду, що, як відомо, дезорієнтує не менше, ніж гола брехня.

Мемуари, опубліковані рядом західних розвідників, містять куди більше вірогідних даних, ніж претензійні «викриття» у документальних монографіях. Не випадково деякі з цих мемуарів були перекладені й видані і в Радянському Союзі [1]. Досить цікаві подробиці про боротьбу між західними і гітлерівською розвідками наводять і такі книжки, як «Мої друзі мертві» П'єра Нора та «Моє шпигунське життя» Еріха Гімпеля [2]. Але ці мемуари, як і десятки інших, стосуються виключно подій другої світової війни, тобто порівняно віддаленого періоду. З іншого боку, уважний читач може легко переконатися, що всі подробиці в цих книжках ретельно відфільтровані. Інакше і бути не може. Західні розвідки припускаються багатьох помилок, але навряд чи дозволять будь-якому своєму відповідальному співробітникові публікувати речі, не призначені для преси. Нарешті, більшість із цих спогадів мають одну досить поширену в мемуарній літературі хибу: вони перекручують факти — подеколи тонше, подеколи грубіше — на користь авторові й на шкоду його супротивникові. Так, нерідко змальовують напружені ситуації та героїчні вчинки, що викликають, делікатно кажучи, певні сумніви. Характерним прикладом є вже згадувана книжка Еріха Гімпеля, кадрового нацистського розвідника, закинутого на

[1] Л. Фараго. «Дом на Херрен-стрит». М., 1965; С. Хартман. «В сетях шпионажа», М., 1965; Л. Мойзиш. «Операция «Цицерон», М., 1965; Е. Базна. «Я был Цицероном», М., 1965 та ін.

[2] П'єр Нор: «Мої друзі мертві» — том I: «Війна розвідок», том II: «Контррозвідка та отруєння», В-во «Фламмаріон», Париж, 1968; Еріх Гімпель. «Моє шпигунське життя», Арто, Париж, 1967.

підводному човні в США 30 листопада 1944 року, за п'ять місяців до закінчення війни. Гімпель, видно, об'єктивно зображує деякі подробиці побуту, звичаїв і прийомів гітлерівських розвідок. Він знайомить нас із суперництвом між службами Канаріса і Шелленберга: «Канаріс був головою без кулака, а Шелленберг — кулаком без голови... Службова, а згодом і політична конкуренція між цими двома організаціями почала набирати досить дивних форм. Агенти витрачали більше часу на те, щоб вистежувати і компрометувати один одного, ніж на виконання роботи, яку їм було доручено». Автор характеризує більшість своїх колег, як людей продажних: «...Іспанія... Таємна війна за порцією віскі в барі. Всі вони вже приготувалися покинути корабель, що потопав. Вони спакували валізи. Маючи фальшиві паспорти на фальшиві імена, долари і швейцарські франки, вони укладали плани на майбутнє». Автор викриває також авантюризм, глупоту, жорстокість, зрадництво своїх шефів і соратників. Фантастичні плани нездійсненних операцій, розроблювані з повною серйозністю: таємне мінування й висадження в повітря Гібралтара, зруйнування Панамського каналу... І завжди — цілковита байдужість до людей, посланих на неминучу смерть.

Гімпель став жертвою саме такої глупоти. Коли війна була вже практично програна, його таємно висадили на американський берег у супроводі ненадійного помічника, що ніс важку валізу з радіостанцією, зброєю і грошима. Гімпель мав приблизно таке ж завдання, як і зруйнування Гібралтара й Панамського каналу: зібрати й передати по радіо найточніші відомості про атомну зброю США, а потім висадити в повітря заводи, що виробляли цю зброю. Але при цьому Гімпель не мав абсолютно ніяких попередніх даних і навіть не знав, чи справді в Америці виготовляють атомні бомби.

Далі події розгорталися так, як це міг би передбачити навіть дилетант: спочатку помічник обікрав і покинув, а згодом і зрадив свого шефа-розвідника. «Героя» засудили на смерть, тільки чудом він уникнув кари і просидів одинадцять років у в'язниці. Вийшовши на волю, почав писати мемуари.

Історія, мабуть, у загальних ри-

сах правдива. Але коли замислитися над деякими вузловими моментами — найдраматичнішими і саме тими, на яких акцентує увагу сам автор — недовір'я виникає природно і неминуче. Гімпель, удаючи щирого і скромного оповідача, так підтасовує й інтерпретує факти, щоб показати свою винятковість і геніальність. Він цілком серйозно намагається довести, що його проект знищення Гібралтара був близький до реалізації і тільки в останній момент провалився через зраду.

В Нью-Йорку, відчувши, що навколо нього стискається кільце, герой залишає свою єдину надійну квартиру, аби тільки не завдати неприємностей жінці, з якою він ділив апартаменти й... ліжко. І цей лицарський жест робить не закоханий романтичний юнак, а досвідчений професійний розвідник. Нарешті, чекаючи неминучого смертного вироку, Гімпель самопожертовно нехтує волею і помилуванням, що їх йому обіцяє американська військова розвідка за одну маленьку послугу: його шифром передати до Німеччини деякі відомості. Чому герой відмовляється від цієї пропозиції, яка тільки допомогла б наблизити закінчення вже програної війни й урятувати життя багатьом людям? Через ілюзорну віру в перемогу? Через фанатизм? Сліпу відданість фюрерові? Нічого схожого. Сам автор пише: «Війна практично була програна. Все було марне. Кров, пролита в Росії, смерті в Африці, у Франції. Все це — заради системи, яка тисячу разів заслуговувала на загибель. Все, що робилося досі і що відбувалося тепер, повинно було служити тільки одному: ще на кілька місяців відсунути розплату... В цій війні неможливо було служити Німеччині і не служити Гітлеру. Однак я зрозумів це пізно. Я став ворогом Гітлера, але ніколи не міг би стати ворогом Німеччини!»

Після такого висновку, який зовсім не в'яжеться з елементарним здоровим глуздом, Гімпель відкидає порятунок і обирає електричний стілець. Романтично, героїчно й абсолютно неймовірно. Точнісінько так, як і в п'яти-шести інших вузлових ситуаціях, що демонструють не стільки розвідницькі здібності автора, скільки його нестримну фантазію. Гімпель навіть не замислюється над тим, чи повірить читач у його професійну винятковість, дізнавшися, що він і не подумав знешкодити свого помічника — майбутнього зрадника, — навіть коли майже переконався в тому, що той його зрадить. Випустити з рук людину, яка провалить і тебе, і покладену на тебе операцію, — таке, звісно, трапляється в житті. Та після цього нема чого претендувати на виняткове місце в своїй професії.

Сумніви, хоча й іншого характеру, викликає, здається мені, й оповідь Е. Базни «Я був Ціцероном». Операція «Ціцерон», про яку після опублікування книжки Л. Мойзіша зняла галас західна преса, була, власне, досить елементарною, але й вельми результативною розвідницькою акцією: згадуваний Базна, працюючи камердинером у британського посла в Туреччині, зумів таємно сфотографувати деякі надзвичайно важливі й строго секретні документи і передати негативи нацистській розвідці за солідну суму, в триста тисяч фунтів стерлінгів. Те, що більшість банкнот, одержаних Базною, виявилися фальшивими, стосується лише самого потерпілого. Важливіше те, що в самій основі цієї історії відчувається якась фальш. Важко повірити, щоб англійський посол з необережності й наївності дав можливість камердинерові проникнути до найсекретніших документів. Операція «Ціцерон» була здійснена 1943 року, тобто якраз напередодні фатального для гітлеризму епілога. Матеріали, сфотографовані Базною, були пов'язані саме з підготовкою тих нищівних ударів, які мали остаточно розбити Третій райх. Отже, зовсім не виключена можливість, що англійці свідомо допустили нацистську розвідку до цих документів з метою примусити Гітлера розпочати переговори про капітуляцію або сепаратний мир. В усякому разі, ця версія здається вірогіднішою, ніж та, яку висувають Мойзіш і Базна.

Не будемо зупинятися на інших мемуарах, автори яких умисне перекручують історичну правду заради певних політичних цілей. Важливо в даному разі, що буржуазна мемуарна література, як і науково-документальна, досить далека від реальної практики і справжніх завдань західних розвідок.

Але якщо існує галузь, де істину цілком і повністю вилучено з ужитку, то це галузь белетристики, присвяченої розвідкам, яку звичайно називають «шпигунським романом». Цей жанр, як і всякий інший, має свою передісторію. Тем шпигунства торкаються в деяких своїх книжках ще Моріс Леблан і особливо Пітер Ченьї, головний герой якого Лемі Кошон, агент Федерального бюро, подеколи виконує і завдання контррозвідки. Але «шпигунський роман» набув характеру самостійного жанру і розвинувся протягом останніх двох десятиріч. То була надзвичайно швидка, майже блискавична еволюція, що знайшла свій вияв як у неймовірному збільшенні продукції, так і в її якісній характеристиці — від інфантильного періоду, через змужіння до передчасного виснаження й постаріння.

З певного погляду «шпигунський роман» може здатися просто різновидом кримінального. Основною темою твору і тут у більшості випадків є тема злочину. При цьому десятки західних зразків цього жанру побудовані за звичайною кримінально-пригодницькою схемою — ідентифікація невідомого зловмисника, переслідування і затримання злочинця, зведення рахунків і вбивства, крадіжки і зломи, привласнення і самозбагачення. А те, що злочинець називається не гангстером, а шпигуном, що представником влади є не поліцейський, а контррозвідник, і що метою грабунку є не коштовні прикраси, а дорогоцінні папери, — все це тільки формальні розбіжності, надто дрібні, щоб зумовити виникнення самостійного жанру. Але твори вказаного типу характерні переважно для дитячого віку «шпигунського роману» або для тієї ремісницької продукції, яка є лише побічним явищем у розвитку жанру і зовсім не може розкрити його специфічних особливостей.

Справді, тема розвідки майже завжди тісно пов'язана з темою злочину. Але тут злочин — реальний чи уявний — вже здійснюється не проти окремої особи, а проти цілої держави — своєї чи чужої. У багатьох випадках герой-розвідник своїми діями може порушувати закони, одначе не все одно, про які закони йдеться: про свої чи про закони противника. Не однаково й те, з яких мотивів

здійснюється порушення — патріотизм, політичні погляди, службові обов'язки, егоїстичні інтереси. Буржуазія звеличує як героя західного розвідника, що проник до соціалістичної країни, і трактує як свою людину й цінного союзника також зрадника соціалістичної батьківщини. Але й чужий шпигун, і місцевий зрадник для нас зовсім не герої, і, потрапивши до рук наших органів безпеки, вони навряд чи можуть сподіватися на лаври й пошану. І навпаки, те, що буржуазія визначає як «зрадництво», для нас є не зрадою батьківщини, а ударом по інтересах касти, яка захопила ту країну.

Ця непримиренна ворожість поглядів і оцінок у галузі розвідки розкриває й основну відмінність між так званим «шпигунським романом» і кримінальним чтивом. Художня література, присвячена розвідці, в основі своїй завжди є **політичною літературою,** і концепції автора завжди є політичними концепціями, незалежно від того, чи вони висловлені відверто, чи завуальовані якоюсь етичною і психологічною проблематикою. Природно, і кримінальна белетристика нерідко є виразом певних політичних поглядів. Але в боротьбі із злочинами проти окремої особи всі цивілізовані суспільства виходять із певних загальних і елементарних моральних норм. Саме це дає можливість ряду авторів прибирати позу надкласових суддів і розглядати моральні проблеми через призму якогось абстрактного гуманізму. Така зручна позиція незаангажованості зовсім неможлива в «шпигунському романі». Політична тема неминуче породжує й відповідне ставлення до політичних оцінок. Автор, торкаючись дій розвідки, не обов'язково є розвідником, але за всіх обставин він — учасник холодної війни.

За сюжетом і проблематикою «шпигунський роман» може бути поділений на два піджанри: один використовує матеріали розвідки, другий — контррозвідки. Звісно, в одному й тому ж творі можуть відбитися обидві сторони розвідувальної діяльності, і таке трапляється, хоча й досить рідко. Але якщо ми вважаємо доречним такий розподіл на піджанри, мусимо додати, що це пов'язане не тільки з певними тематичними відмінностями, а й із своєрідністю моральних проблем, що випливають з цих відмінностей. З цього погляду романи про контррозвідку дуже близькі до кримінальних. Боротьба проти шпигуна — місцевого чи засланого — в багатьох відношеннях подібна до боротьби проти будь-якого злочинця. Метою цієї боротьби є запобігти злочину або, якщо він уже вчинений, ідентифікувати й захопити винного та його можливих співучасників. Це завдання, ясна річ, лягає на плечі головного героя, якому вдається виконати його з честю, всупереч усіляким перешкодам, покликаним нагнітати напруження до необхідного ступеня. Така основна схема, що за нею на Заході написано майже всі романи про контррозвідку.

Якщо белетристика цього роду здається нам другорядним варіантом кримінальної літератури, то роман про шпигунство нагадує не стільки кримінальний, скільки класичний пригодницький роман. Головна дійова особа тут уже не законний оборонець державної безпеки, а порушник, що якраз і прагне підірвати безпеку даної держави. В очах автора, однак, ця особа є не злочинцем, а героєм, покликаним здійснювати ризиковану операцію в глибокому тилу противника. Цей сміливий одинак, який ефективно діє проти тлуму ворогів, постає в буржуазній інтерпретації як спадкоємець авантюриста з романів про Дикий Захід і ковбойських фільмів. Екзотична обстановка далеких невідомих країн і численні любовні інтермедії посилюють подібність між бульварним «шпигунським романом» і пригодницькою писаниною.

Ці дві схеми показують, що романи про шпигунство і контррозвідку створюються не стільки для зображення різноманітної діяльності розвідок, скільки для повторення усталених сюжетних зразків. Така тенденція, як бачимо, властива частині творів на кримінальну тему. Та коли в літературі про кримінальні злочини поряд із цією тенденцією існує й сильний реалістичний струмінь, то в буржуазному «шпигунському романі» реалізм, за рідким винятком, повністю відсутній, придушений розгулом низькопробної фантастики й політичних наклепів. Своїми вигадками ці твори лишили далеко позаду найнеймовірніші повісті науково-фантастичного жанру. І вони значно шкідливіші за найабсурднішу фантастику, бо являють собою вигадки, зліплені за цілком певними реакційними рецептами.

Буржуазний «шпигунський роман» має завдання викласти, захистити й утвердити в свідомості масового читача як аксіому цілу систему фальшивих і шкідливих ідей, як-от про «агресивний характер» комунізму, про «рятівну для людства» роль західних розвідок, про перевагу аморалізму над усякими «моральними забобонами» в боротьбі між двома світами.

Наклеп на комунізм, що начебто готує жахливу змову проти «мирного», «демократичного», «волелюбного» буржуазного суспільства, подається західною шпигунською літературою як елементарна істина. Десятки авторів зображують підпільну боротьбу західних розвідок проти соціалістичних країн як боротьбу проти «пекельних» планів комунізму, що загрожують самому існуванню людства. Цю головну ідею згадувані писаки вважають такою незаперечною, що навіть не завдають собі клопоту доводити її. Втім, їм неважко й довести її, бо їхні аргументи завжди зводяться до кількох довільно скріплених уявою «фактів» і «обставин». Що може бути легшим, ніж підносити читачеві нісенітниці, коли оповідь грунтується на секретному матеріалі, про який той не має жодних відомостей.

У формі такої ж аксіоми подається і брехня про «рятівну» роль західних розвідок. Ця брехня нині так поширилася в буржуазному світі, що впливає навіть і на нібито мислячих людей. У монографії Буало і Нарсежака читаємо: «Страх, яким характеризується наш час, — це перш за все «великий страх», колективний страх... страх перед планетарною війною, яка знищила б людство. І для цього страху є підстави: очевидна причина його — протистояння Сходу і Заходу. Якщо досі вдалося уникнути війни, то лише тому, що була збережена рівновага між двома блоками. Але ця рівновага відновлювалася щоразу тільки завдяки повній самовідданості підпільних бійців, позначених таємними номерами: ОСС 117, ОСС 007, відомих тільки

за своїми ініціалами таємних агентів, підлеглих могутнім організаціям. Вони мають викрити приготування противника, зброю, яку він кує в тиші лабораторій... Сучасна епоха позначена боротьбою секретних служб». Зайве сперечатися з приводу думок, висловлених у цьому пасажі, — явному наслідку політичного дилетантства. Але не зайве запитати: коли йдеться просто про підтримання рівноваги, чому західні автори, навіть такі ліберальні, як Буало і Нарсежак, не визнають права соціалістичних розвідок на участь у цій благородній ініціативі, а перекладають увесь тягар клопотів по врятуванню людства на буржуазних шпигунів і диверсантів? Хіба звеличування тільки однієї з ворогуючих сторін не є найкращим доказом того, що в даному разі йдеться зовсім не про прагнення до збереження рівноваги, а, навпаки, до такого різкого порушення її, яке відіграло б вирішальну роль у конфлікті між «Сходом і Заходом», і до того цілком на користь Заходу?

«Комунізм загрожує світові загибеллю, капіталізм гарантує йому порятунок». За законами елементарної логіки ці дві брехні повністю вмотивовують третю: коли мова йде про фатальну боротьбу, від якої залежить існування планети, то все в цій боротьбі дозволено. Так автори «шпигунського роману» ще у вихідних своїх концепціях приймають принцип аморалізму як принцип фатальної необхідності. Ось що пишуть Буало і Нарсежак з цього приводу: «Шпигун, хоч би що він вчинив, ніколи не стає справжнім злочинцем. Він виконує певне завдання. Якщо вбиває, — вбиває за наказом. Закони війни наперед прощають його, реабілітують, виправдують... Дозволені будь-які удари; виправданий всякий обман». Ці автори, як і самі творці буржуазного «шпигунського роману», очевидно, забувають, що навіть на війні не всі удари дозволені. Процес проти нацистських воєнних злочинців у Нюрнберзі показує, що канібалізму людство не прощає нікому. Однак принцип аморалізму потрібний творцям шпигунського жанру як з чисто теоретичної, так і з практичної точки зору. Цей принцип розв'язує їм руки для будь-якої сваволі і дає можливість їхнім героям ставати кривавими вбивцями і злочинцями, не втрачаючи свого реноме «позитивних» персонажів.

Оснований на ідеях цього філософсько-політичного катехізису, буржуазний «шпигунський роман» швидко переростає в масове, дбайливо заохочуване виробництво, покликане відігравати важливу роль у холодній війні. Ця продукція тим більш небезпечна, що має невинний вигляд зброї-іграшки, що її гидкий зміст, який отруює свідомість публіки, подається як невинне розважальне чтиво.

●

Ще напередодні другої світової війни у Франції з'явилися твори, що їх можна вважати провісниками «шпигунського жанру». Такою є серія пригод капітана Бенуа в книжках Робера Дюма. Такою є і книжка П'єра Нора «Подвійний злочин на лінії Мажіно». Однак і за своїми художніми якостями, і за проблематикою ці романи не заслуговують на увагу і нічим не відрізняються від тогочасної популярної пригодницької продукції.

В перші повоєнні роки тема шпигунства зацікавлює лише поодиноких авторів кримінального чтива, як-от англійця Пітера Ченьї. Брак інтересу до теми, звичайно, зовсім не випадковий. Буржуазний «шпигунський роман» є породженням холодної війни. Він ще не має грунту для розвитку в ті роки, коли людство святкувало перемогу над спільним ворогом і вірило, що воно вступає в тривалий і спокійний період мирного життя. Але затишшя було коротке. Капіталістичні штаби вже готували змови проти соціалістичних країн. В Сан-Франціско і Фултоні Черчілль відкрито закликав до війни з Радянським Союзом. Настав час атомного шантажу, а по тому і війни в Кореї. Золота пора для всіх писак, ладних за відповідну платню продукувати словесну отруту. Це період американських антикомуністичних кінопасквілів, як-от «Корейський патруль», «По той бік залізної завіси». Це період розгулу політичного мракобісся в літературі, коли у Франції Жюль Ромен прокляв власний народ за його волелюбність, в Англії Джордж Орвелл видав свою антикомуністичну утопію «1984 рік», а в США Майк Спілейн проповідував фізичне знищення всіх прогресивних людей. Оце і є період зародження «шпигунського роману».

Жан Брюс був одним з перших французьких авторів, які зрозуміли неоціненні переваги нової теми перед виснаженими від експлуатації покладами кримінальних і любовних сюжетів бульварного типу. Але Брюс зрозумів і дещо інше, чого шефи американських пропагандистських центрів все ще не могли збагнути в ті часи: масова публіка важко сприймає реакційну політичну пропаганду, навіть коли її поширюють безплатно, а не те що подають як книжки і видовища. Історія із згаданими антирадянськими витворами Голлівуду досить красномовна: геть усі вони демонструвалися в порожніх чи напівпорожніх залах.

Отже, першим завданням було прибрати пропаганду в такі шати, щоб вона не мала вигляду пропаганди. Другим — привернути читача звабливими обіцянками. Тут на допомогу авторам прийшла сама тема: що може бути звабливішим за викриття таємниць шпигунства? Третє завдання було важче: недовірлива і втомлена вигаданими історіями публіка мала дістати якусь принадну гарантію правдивої оповіді.

Жан Брюс зумів по-своєму розв'язати всі три завдання, і саме в цьому слід шукати причини його відносно швидкого успіху. Ніякого іншого пояснення й не можна знайти, бо йдеться про дуже посереднього автора, позбавленого творчої уяви, літературного хисту і навіть того банального почуття гумору, що його творці подібного чтива звичайно пускають у хід, аби розвіяти в читача досаду від набридлих шаблонних ситуацій. Але відсутність таланту в Брюса компенсується винахідливістю і комбінаторськими здібностями. Використовуючи вже відомий репертуар кримінальної і пригодницької літератури, письменник зумів його освіжити і пристосувати до своїх потреб за допомогою двох-трьох зовсім простих операцій. Він ввів у свої романи постійного героя, а постійний герой, коли йому вдається привернути до себе увагу, завжди є джерелом тривалих прибутків, бо публіка звикає до нього, як до знайомої й близької людини, і прощає йому навіть його вади. Єдиною новою якістю, що вирізняла героя Брюса, була його професія — шпигун високо-

го рангу. Шпигун серед цілого літературного натовпу гангстерів і поліцейських — це річ, яка впадала в око й розпалювала цікавість. До того ж автор навіть не робив спроб створити складний і суперечливий характер. Нічого складного, а тим більше суперечливого, не допускалося в цю схему надлюдини, що перемагає всіх і все. Бо тільки такий сильний і примітивний герой має всі шанси привабити невибагливу міщанську публіку.

Створивши банальну, але сюжетно напружену оповідь, і пустивши в світ духовно порожнього, але привабливого своїми рішучими й ефективними діями персонажа, письменник зумів надати своїм із пальця висмоктаним історіям характеру документальної правдивості. Він повідомив у пресі, що кожна його книжка була задумана, а нерідко й написана на самому місці подій — у Бангкоку, Москві чи Лас-Вегасі. І на обкладинці кожного його роману читач неодмінно бачив задоволену фізіономію мосьє Брюса, сфотографованого на аеродромі перед готовим до вильоту літаком. У такий спосіб нісенітниці надавалося присмаку достовірності. Публіка була в захваті від того, що її чекають зустрічі з екзотичними особами й місцями, які побачив, вивчив і змалював точно й ретельно невтомний мандрівник мосьє Брюс.

Власне, навіть ця знахідка не нова. Ще Жорж Сіменон уподобав писати кожен новий роман на новому місці, проводячи половину часу в блуканнях по незнайомому місту, а другу половину — за письмовим столом у готелі. Тільки от Сіменон багато говорив. У нього була просто непереборна пристрасть давати інтерв'ю й розкривати в цих інтерв'ю все, що слід і чого не слід. І аудиторія швидко збагнула із власних признань письменника, що він, власне, блукає по місту, нічого не помічаючи навколо, поринувши в роздуми над твором. Стало ясно, що коли Сіменон обирав за місце дії певну країну, він користувався не живими враженнями, а географічними картами, планами селищ, путівниками і телефонними довідниками, з яких запозичував імена людей, назви вулиць і готелів. Кінець кінцем письменник мимоволі признався, що всі події й люди в його романах — виплід уяви.

Брюс, однак, не такий наївний, щоб повторювати помилку свого старшого колеги. Сіменон і ламаного шеляга не давав за ілюзорну достовірність, бо покладався на свій талант. Але коли бракує таланту, претензія на достовірність обертається винятково важливим козирем. Дивно, проте, що читачі Жана Брюса, які так цінують документальну правдивість у безликих описах вулиць і закладів, не цікавляться, наскільки елементи такої правдивості властиві самим подіям і героям. Бо реалізм у змалюванні місця дії є для автора лише засобом, що допомагає вводити в дію неймовірні фантасмагорії, так само як захоплююча інтрига є лише лискучою обгорткою ідейної вульгарності й політичного наклепу.

Протягом одного десятиріччя, в основному 50-х років, Жан Брюс написав 87 романів, перевиданих нещодавно в спеціальній серії паризьким видавництвом «Прес де ля Сіте». Самий обсяг цієї продукції, тиражі її, що сягають загалом близько 42 мільйонів примірників, як і та обставина, що книжки Брюса перебувають в обігу навіть після смерті автора, — все свідчить, що низькопробний літературний ерзац має на Заході добрий попит і завжди може розраховувати на успіх... І все-таки Жан Брюс залишився в «шпигунському романі» зіркою другої величини, його дуже швидко затьмарили інші, талановитіші чи, принаймні, винахідливіші белетристи.

Ми вже згадували, що Жан Брюс є творцем одного-єдиного героя. Це полковник розвідки ОСС 117, Юбер Бонісьєр де ля Бат — француз знатного походження (аристократичні прізвища міщанство республіканської Франції особливо шанує). Характеристику ОСС 117 можна скласти безпомилково, перелічивши всі риси, визнані за позитивні в кримінальній і пригодницькій буржуазній літературі: безмежна сміливість, безпомилкова проникливість, неймовірна спритність, любов до риску, атлетична статура, мужня гарна зовнішність і феноменальна сексуальна енергія.

Природно, що така породиста надлюдина створена не для того, щоб скніти в тісних рамках якоїсь однієї національної розвідки. Саме через те Брюс виводить свого героя із сфери французького шпигунства і ставить його на службу американським розвідувальним операціям глобального масштабу. Цей маневр письменника «делікатно» ілюструє думку, що США є головним захисником інтересів «вільного світу» і що працювати на США — значить, по суті, працювати на благо всього людства. Ця ідея досить добре характеризує як кредо самого автора, так і період його діяльності. Бо нині вже навіть продажні писаки на Заході не насмілюються висловлювати такі запроданські думки, принаймні, прилюдно.

Зайве уточнювати, що, виконуючи відповідальні завдання, поставлені Жаном Брюсом і американською розвідкою, ОСС 117 виявляє такі чудеса сміливості, кулачної сили і влучної стрільби, що швидко стає найбільшим улюбленцем своїх заокеанських шефів. Марною справою було б розповідати про численні подвиги Юбера де ля Бата, увічнені в серії романів, з яких лише для ознайомлення читача назвемо декілька, бо всі вони однаково сірі з літературного погляду: «Метаморфоза на Формозі», «П'ятеро хлопців до Сінгапура», «Тіні над Босфором», «Невдалий удар у Москві», «Чирвовий козир у Токіо», «Подвійний вибух у Бангкоку».

Щоб не повертатися більше до теми «Брюс», додамо, що хоч письменник, як ми вже згадували, давно покійний, його рецепт досягнення документальної правдивості за допомогою авіаційних подорожей не пропав. Цей рецепт з неймовірною енергією використовує вдова письменника — Жозет Брюс. Тут, певна річ, нема нічого ненормального: занедбати таку знахідку значило б просто розтринькати родинний спадок. І ось до опусів чоловіка додається ціла серія витворів дружини, з тим самим героєм, який, на відміну від автора, зовсім не збирається вмирати («Галас у Бухаресті», «Поворот на Гамбург», «Образа в Албанії», «Ангели в Лос-Анджелесі», «Сарабанда в Гонконзі», «Зупинка на Мальті»).

Романи Жана Брюса не тільки за сюжетом, а й за літературним стилем — низькопробний літературний ерзац. Але вони здаються просто тріумфом думки й фантазії порівняно з паскві́лями, що їх ліпить Жозет Брюс. Важко уявити

більш безпорадні, мертвотні, наївні й неоковирні зображувальні засоби, ніж ті, до яких вдається новоспечена служителька жанру. Її витвори стоять не тільки поза літературою, але й куди нижче від середнього рівня ремісницького шпигунського чтива.

Жан Брюс далеко не єдиний автор, який у 50-х роках відкрив у шпигунській літературі джерело легких прибутків. Майже одночасно ця тема привернула увагу цілого загону інших ремісників. У Франції це були Серж Лафоре (автор понад 70 романів, з-поміж яких згадаємо «Подвійну пастку», «Стрибок у безодню», «Ударом на удар», «Стіни мають очі»); Жан-Батіст Кайо (понад 30 романів: «Спеціальний агент», «Спеціальний агент бавиться», «Спеціальний агент на волі»); Клод Ранк (понад 80 романів: «Військова зона Південь», «Ревучі сирени», «Циклон над Тихим океаном»); М.-Г. Брон (понад 50 романів: «Остання зухвалість», «Команда гніву», «Захисна тактика»); Г.-Ж. Арно (понад 50 романів: «Екіпажі в тривозі», «Жовті тумани», «Факсиміле»); Адам Сент-Мор (понад 60 романів: «Напрямок — пекло», «Чорний зошит», «Невидимі кордони»); Г. Моріс Дюмулен (понад 40 романів: «За будь-яку ціну», «Я — гарний мерзотник»); Ален Жуан (близько 30 романів: «Таємний агент», «Подвійний агент», «Червоне світло») та ще два десятки авторів із скромнішою за обсягом, але не менш вульгарною за характером продукцією. Втім, говорячи про скромний обсяг продукції, хочемо, щоб нас правильно зрозуміли. Кожен з тих двох десятків писак має в своєму активі чи, коли хочете, пасиві, не менш одного-двох десятків романів, а це складає разом кілька сот творів, які вкупі з доробком магнатів жанру створюють неозору і непрохідну літературну пустелю ідейного недоумства і творчої недолугості. Сахара в найбезводнішій своїй частині навряд чи являтиме похмурішу й сумнішу картину, ніж ця величезна й безплідна територія примітивізму і несмаку. Не випадково видавництво, яке випускає більшу частину названої продукції, носить красномовну назву «Чорна ріка». Йдеться справді про повноводу чорну ріку політичних наклепів, обскурантистських ідей, що їх нині навіть стратеги холодної війни не наважуються висловлювати, ріку кровопролить, насильств і розпусти. Все це було б дуже небезпечне, коли б не було вкрай безпорадне. Симптоматично, що жодному із згаданих авторів не пощастило побачити жодну свою книжку в повторному виданні і досягти того успіху, що його мав навіть такий ремісник, як Жан Брюс. Ці автори — робоча худоба професії, що компенсує низькі тиражі високою продуктивністю. Рахунки зростають, чорна ріка стає дедалі повнішою, однак зовсім небагато спраглих наважуються ковтнути її каламутної води.

Англо-американська масова продукція шпигунського чтива в якісному відношенні не відрізняється від французької. Завдяки численності авторів, отже, і більшій конкуренції, тут порівняно частіше трапляються книжки, написані з певним умінням. Але це чисто ремісницька вправність, яка дратує вимогливого читача не менше, ніж дилетантське невігластво. Такі романи, як «Прозірливість допомагає» Чарлза-Еріка Мейна, «Пастка в Салангапі» Едварда-С. Арона, «Смертний приятель» Х'ю Пантекота, «На дахах Багдада» Аллена Маккіннона, «Операція Н» Нормана Даніельса, «Небезпеки в раю» А.-С. Флейшмана, «Болото шпигунів» Джеймса Голдена, «Мускул» Дена Марлоу в загальних рисах вичерпують ідейні тенденції та белетристичні прийоми цієї пересічної продукції. Ми, звісно, вибрали ці романи з-поміж багатьох інших і не маємо наміру докладно розглядати кожен з них. Скажемо лише кілька слів про один з них — про «Мускул» Дена Марлоу, оскільки цей зразок дасть досить виразне уявлення про рівень американського «шпигунського роману».

Дія відбувається в наші дні у Сполучених Штатах. Піт Карма, колишній гангстер, що втік із в'язниці, випадково стає свідком дивної автомобільної катастрофи. Йому вдається привласнити викинутий з розбитого автомобіля портфель, де лежали 700 000 доларів і конверти з якимись незрозумілими текстами. Вже з пролога ми знаємо те, що невідомо героєві: незрозумілі тексти — це ультрасекретні й надзвичайно важливі радянські військові документи. Саме тому розбагатілий гангстер потрапляє під приціл як американської, так і радянської розвідки, а водночас і могутньої гангстерської банди, яка хоче привласнити відомості, щоб згодом вигідно продати їх. Знаючи звичайні штампи жанру, можемо легко уявити інтригу, яку плете автор і яку зовсім зайве переповідати. В останній частині роману представникам радянської розвідки, створеним хворобливою уявою Марлоу, вдається добратися до портфеля й викрасти разом з ним двох жінок, дорогих серцю героя. Самотній гангстер, що нараз утратив і долари, і кохану жінку, вирішує вдатися до послуг банди, ладний позбутися грошей, аби врятувати свою подругу та її двоюрідну сестру. Бандити спочатку не наважуються втручатися в рисковану операцію, але, на щастя, вони виявляються щирими патріотами: збагнувши, що йдеться про радянських агентів, віддані батьківщині гангстери сміливо кидаються навздогін їм. Не меншим патріотом є, звичайно ж, і сам Піт Карма, який ще раніше витяг з портфеля й сховав у безпечному місці дорогоцінні папери. Тяжко поранений під час бою з радянськими розвідниками, він все-таки знаходить у собі сили телефонувати представникові ЦРУ й повідомити, де сховані документи. Певна річ, в епілозі герой одужує, його шлюб з коханою жінкою є лише питанням часу, а ЦРУ з вдячності рятує його від тяжкої руки закону, який загрожує Кармі довічною каторгою за втечу з в'язниці.

Автор, звичайно ж, змалював радянських розвідників, не шкодуючи чорної фарби, але видавцеві й цього видалося замало: він назвав їх у рекламній анотації «бандою плосколицих горил». Та Марлоу не поталанило — ця анотація видрукована на обкладинці саме під його портретом, отже, читач може подумати, що це стосується самого автора і його родичів. Звичайно, нам можуть заперечити, що Марлоу не відповідає за свою відворотну фізіономію і безглузде оформлення книжки. Однак письменника важко визнати непричетним до свого власного глупства. Це глупство сягає таких масштабів, що його не може не помітити навіть найневибагливіший читач. Секретні відомості, про які йдеться, викрадено, за

автором, з Радянського Союзу, отже, радянські розвідники мають повне моральне право повернути їх, і коли в даному разі хтось перебрав роль бандитів, то це якраз представники американської розвідки. І все-таки всупереч елементарній логіці Марлоу намагається переконати читача, що радянські патріоти є зграєю зловмисників, а американські гангстери — справжніми героями. Автор, очевидно, не доріс до усвідомлення азбучної істини, що наклепникові теж потрібна певна кмітливість. Він обирає за позитивний персонаж злочинця й убивцю, тим самим автоматично відвертаючи симпатії нормального читача від цього персонажа.

Ліберальна західна критика, та й самі автори нерідко виправдують антикомуністичні тенденції цієї літератури тим, що вони є лише неминучим сюжетним атрибутом жанру, отже, не слід надавати їм особливого значення. «Шпигунський роман», мовляв,— це роман про боротьбу. Для боротьби треба мати противника. А де письменник може знайти відповідного противника, як не у ворожому таборі? І чи треба цього письменника оголошувати мракобісом тільки через те, що він реалізує вимоги жанру в єдиний можливий спосіб? Романи про Дикий Захід неможливі без індіанців. «Шпигунський роман» неможливий без комуністичних агентів. Отож, мовляв, ідеться про звичайну формальність, що зовсім безпідставно дратує окремих читачів, які не розуміються на умовностях літератури.

Такою балаканиною реабілітується реакційний політичний зміст буржуазного шпигунського чтива. І слід визнати, що трапляються люди, котрі сприймають цю балаканину як щиру правду. Не випадково в деяких прогресивних виданнях на Заході з'являються відгуки й рецензії, що розглядають «шпигунські романи» як звичайні й невинні пригодницькі вигадки, і зовсім не беруть до уваги їхнього очевидного антирадянського спрямування. Але такі мотиви, незалежно від того, чи вони є наслідком легковажності, чи підступного заміру, не витримують ніякої критики.

В англо-американській масовій продукції, звісно, трапляються також твори, хоч і не зовсім правдиві, але, принаймні, вільні від антирадянських наклепів. Автори цих книжок, деколи з порядності, деколи з комерційних міркувань, звертаються до більш нейтральних у політичному відношенні ситуацій і переконливо доводять, що для створення «шпигунського роману», навіть з буржуазних позицій, зовсім не обов'язково вигадувати «червоних шпигунів» й «агентів Москви». Одним із прикладів такої літератури є книжка Пітера О'Доннела «Модесті Блез і Страшні». Образ Модесті Блез швидко здобув широку популярність на Заході і завдяки книжці, і завдяки її екранізації (у фільмі всесильну шпигунку грала Моніка Вітті). Причому цього успіху слід було б шукати не стільки в літературних вартостях роману, скільки в свіжості сюжетної знахідки. Після цілої юрби шпигунів-самців, наплодженої протягом двох десятиліть, О'Доннел здогадався створити героїню-жінку, не менш небезпечну й ефективну в шпигунстві, ніж чоловіки. Модесті Блез — співробітниця англійської розвідки. З допомогою свого колеги чоловічої статі на ймення Віллі вона бореться проти «Страшного» Карца, авантюриста високого класу, який замірився підкорити своїй владі цілу державу. Цією державою є Кувейт, його нафта могла б забезпечити узурпаторові величезні багатства і владу. На горе «Страшному» Карцу автор виставив проти нього на шахівницю чарівну, але не менш страшну Модесті Блез, яка, зрозуміло, оголошує йому мат після досить складної і важкої гри.

Серед «шпигунської» літератури, не поставленої прямо на службу антикомунізму, трапляються й окремі серйозніші твори, як наприклад «Берлінський меморандум» Адама Холла. Цей англійський автор, який живе у Франції й інколи підписує свої книжки ім'ям Елістон Тревор, виявив свого супротивника в досить правильному напрямку — в спадкоємцях нацизму у ФРН. Головний герой роману англійський розвідник Куїлер має викрити ватажків таємної фашистської організації, що готує реставрацію нацистської влади. Отже, боротьба ведеться між Куїлером і фашистами-конспіраторами, які за допомогою героя намагаються проникнути в англійську розвідку й знищити зібрані ним відомості про організацію. Оповідь Адама Холла реалістично переконлива в деталях і, що не менш важливо, герой її — куди правдивіший людський образ, ніж психологічно порожні герої-надлюди. Куїлер діє не з любові до риску як такого і не з апріорного почуття службового обов'язку, а тому, що хоче звести особисті рахунки з нацизмом.

І тут, однак, з-під поверхового реалізму й зовнішнього демократизму в творі спливає неправдоподібність. Бо добре відомо, що сили, які виступають за реставрацію нацизму у ФРН, зовсім не об'єднуються в секретні організації. Навпаки, ці сили легально й нахабно влаштовують свої збіговиська й усілякі політичні акції. Не існує і жодних ознак того, що британські органи занепокоєні цією фашистською діяльністю, а ще менше, що вони збираються її знешкодити. Взагалі книжка Холла в остаточнім підсумку є досить безпідставним компліментом на адресу британської розвідки.

У продукції, яку ми розглядаємо, перевага не на боці творів, що претендують на серйознішу проблематику і реалізм. Треба було втомити й переситити публіку нескінченною серією дедалі фантастичніших і дедалі одноманітніших у своїй фантастиці шпигунських авантюр, щоб вона почала шукати тверезішої атмосфери побутово-приниженого варіанту, який тільки тепер зароджується і знаменує кінець дитячого віку й початок зрілості жанру. Письменником, творчість якого підсумувала всі здобутки раннього періоду і позначила його кінець, є англієць Айєн Флемінг, котрого вважають найблискучішим, найщасливішим і найвідомішим представником шпигунської літератури.

Життя Айєна Флемінга (1908—1964) — характерний приклад відповідності біографії і творчості автора. Народившись у родині мільйонера, закінчивши аристократичний коледж в Ітоні, а потім військову школу Сендхерст, Флемінг не мав життєвого нещастя і творчого щастя пройти оту одіссею злиднів, принижень і гіркого досвіду, яку пройшли великі буржуазні реалісти Фолкнер, Хемінгуей, Колдуелл, Стейнбек, Теннессі Вільямс. Життя відкривало перед ним численні можли-

вості для службової кар'єри і розваг. Трохи повагавшись, Флемінг обирає професію журналіста й романтику мандрів. Як кореспондент «Санді таймс» і агентства Рейтер відвідує різні країни, в тому числі й СРСР. Подейкують, що вже тоді він поєднував газетярські інтереси з виконанням секретних розвідувальних завдань. Ці чутки підтвердила дальша кар'єра молодика: під час другої світової війни його призначили заступником начальника розвідувальної служби штабу військово-морських сил. «Щастя було на його боці, — писав друг Флемінга Вільям Пломер, — молодість, здоров'я, сила, гроші, загальна культура, солідне громадське становище і впевненість у своїх можливостях. Деякі з його захоплень — модними машинами, гольфом й азартними іграми — мені не подобалися, але нас єднав інтерес до життя, літературних і суспільних питань, анекдотів... З незвичною для нього скромністю й непевністю він звірився мені, що хотів би написати книжку про шпигунство й наглу смерть... Я сказав йому, що не гаразд орієнтуватися тільки на одну книжку, треба засвоїти навичку писати регулярно».

Хоча письменницькі задуми Флемінга датуються ще кінцем війни, здійснювати їх він почав 1951 року, коли оселився в своєму маєтку на острові Ямайці. Про першу свою книжку «Казино «Рояль», опубліковану 1954 року, сам письменник розповідав: «Мені соромно було пропонувати рукопис. Жодному видавцеві він не подобався, і навіть коли хтось із моїх знайомих хвалив його, все одно я не вірив, що книжку можна надрукувати». І все-таки автор не тільки випустив твір у світ, але й, зваживши на пораду свого друга, почав писати «регулярно», перетворивши літературне захоплення на професію. Одна по одній з'являються книжки «Живи, і хай вмирають інші» (1955), «З привітом із Росії» (1957), «Доктор Но» (1958), «Голдфінгер» (1959), «На службі її величності» (1960), «Мотель 007» (1961), «Операція Грім» (1963), «Живуть тільки двічі» (1964), посмертно виданий твір «Людина з золотим пістолетом» (1965), а також декілька новел.

Почавши як посередній дебютант у натовпі інших посередностей, Флемінг несподівано для самого себе швидко піднявся й заблищав як зірка першої величини на тьмяному небосхилі бульварної серійної продукції. І що вже зовсім незрозуміло: цього виготовлювача непретензійного пригодницького чтива читачі й критики оголосили аутентичним творцем високого рангу і навіть, хоч як неймовірно це звучить, найтиповішим, найпопулярнішим письменником сучасності.

Та коли це незбагненне явище розглянути зблизька, воно стає цілком зрозумілим. Відомо, що реклама є могутнім рушієм західного ринку, включаючи й книжкову торгівлю. А що, за словами Пломера, щастя завжди було на боці Флемінга, цьому авторові випало дістати найкращу рекламу: президент США Джон Кеннеді особисто признався під час однієї пресконференції у Вашінгтоні, що його улюбленим автором є Флемінг, а улюбленим героєм — Джеймс Бонд. «Журналісти, вражені, кинулись розпитувати. Флемінг? Хто він такий? Автор «авантюрних» романів. Його тема? Шпигунство. Його герой? Якийсь Джеймс Бонд, позначений шифром 007. Отже, зрештою, це всього тільки бійки й шифровані повідомлення» [1]. Але механізм реклами вже закрутився. Улюблений автор президента — то вже річ, що розпалює цікавість. І не тільки цікавість снобів, які поспішають погортати книжки, щоб знати, як відповідати на запитання «Чи ви читали Флемінга?» І не тільки цікавість тієї широкої і непостійної публіки, що переглядає на рік не більш як дві-три книжки з найбільш гучних. Але, що значно важливіше з ділової точки зору, це привернуло цікавість англійських і голлівудських кінопродюсерів, книговидавців усього західного світу, пропагандистських центрів, преси, радіо, телебачення, торговельних фірм. За короткий час теми «Флемінг» і «Бонд» стали справді темами століття в уявленні буржуазії. Тираж кожного з опублікованих романів досягав 4—5 мільйонів примірників. Один по одному вони виходять на екрани, трансформовані у запаморочливій суперпродукції, оздоблені приголомшливими технічними трюками й масовими сценами. Тема «Бонд» заполонила телевізійні передачі, літературні радіокомпозиції, колонки рецензентів у пресі, світ снобів, алкоголю й чоловічої моди. Для прикладу процитуємо уривок з висловлювання шефа однієї паризької рекламної фірми за тих славних бондівських часів: «Джеймс Бонд — елегантний. Кожен француз хоче бути схожим на нього. Тому ставимо на карту Джеймс Бонд... Буссак захопив право на виробництво плаща Джеймс Бонд, піжами Джеймс Бонд, халата Джеймс Бонд. Чоловічі костюми носять марки 007; юнацькі костюми — марка 003,5. Байяр виробляє чотири гатунки костюмів імені Бонда... Вейль сподівається продати 10000 дорогих краваток, Балі випустив чотири моделі взуття... Рукавички, окуляри, запальнички, знаменита течка, капелюх, шкарпетки, запонки невтомного таємного агента також не забуті... Колгейт-Пальмолів викинув на ринок парфуми «Джеймс Бонд»...» [1] Водночас у ряді західних країн, і найбільше в Англії, на честь Джеймса Бонда було засновано кілька десятків клубів, що мали утверджувати престиж свого патрона і втілювати в життя його приклад сміливця, женолюба і пияка.

Звичайно, секрет цього бучного успіху слід шукати не в рекламі й щасливому випадку. Бо ні прихильні слова президента Кеннеді, ані подальша гарячкова рекламна кампанія не є результатом випадку. Як розумний політик, Кеннеді помітив, що в своїх книжках Флемінг намагається створити й популяризувати «позитивний» персонаж буржуазного суспільства, віддавна й безповоротно позбавленого позитивних героїв і навіть смаку до героїзму й героїчного. В особі сміливого, не обтяженого зайвими думками і зайвою мораллю Джеймса Бонда, реакційні стратеги психологічної війни відкрили ідеальну модель людської поведінки, що повністю відповідала їхнім агресивним планам. Пропаганда бондизму серед західної молоді означала для цих стратегів відновлення підупалого культу грубої сили, любові до риску й воєнних авантюр і водночас посилення антикомуністичної кампанії. Вони вхопилися за героя Флемінга, як потопаючий за соло-

[1] Журнал «Експресс», 15 лютого 1965 р.

[1] Даніель Хейман, «Поле червоного золота». Журнал «Експресс», 14 грудня 1964 р.

минку, бо повірили, що агент 007 допоможе їм вирвати обивательську масу з апатії й невір'я і психологічно мобілізувати її на здійснення їхніх агресивних планів.

Отже, успіх Флемінга зумовлений перш за все збігом поглядів цього автора, втілених у характері та діях його героя, і офіційної політичної лінії, якої дотримуються великі капіталістичні держави. Цей збіг цілком природний: вірний син свого класу, з еліти якого він походить, Флемінг у своїх книжках обстоює ті самі позиції, які обстоював у своїй журналістській чи розвідувальній діяльності. Але своїм успіхом цей автор почасти завдячує і засвоєному ним ритму. Деякі письменники, значно талановитіші від Флемінга, не зуміли надовго втримати увагу публіки, бо видають небагато книжок з тієї простої причини, що серйозні книжки писати куди важче, ніж псевдолітературні фабрикати. Флемінг, не втомлюючи читача надмірною продуктивністю, як Сіменон, водночас зумів зберегти необхідний темп, щоб не залишитися без шанувальників. Протягом одного десятиріччя він вистрелив дванадцять томів, присвячених одному-єдиному герою, і в такий спосіб забезпечив постійне спілкування Джеймса Бонда з його відданими поклонниками.

Щоб уникнути докладного розгляду всіх цих дванадцяти томів і разом з тим дістати виразне уявлення про ідейні та літературні особливості цієї творчості, зупинімось докладніше на тій книжці Флемінга, що її майже одностайно визнано за його найбільше досягнення, — на романі «Голдфінгер».

У пролозі дія відбувається на фешенебельному американському курорті Майамі. До Джеймса Бонда звертається мільйонер Дюпон з проханням зробити йому послугу, за яку буде добре заплачено. Кілька днів підряд Дюпон грав у канасту з іншим мільйонером — Голдфінгером, програв 25 тисяч доларів і підозрює Голдфінгера в шахрайстві, хоча й не знає, в чому воно полягає. Бонд береться допомогти бідолашному багатієві, викриває шахрайський трюк його партнера, повертає своєму клієнтові програну суму, відбиває в Голдфінгера секретарку, демонструє їй свої необмежені сексуальні можливості і повертається до Англії.

І ось несподівано 007 доручено знову зайнятися, цього разу по службовій лінії, тим самим Голдфінгером, з яким випадок звів його у Майамі. Англійська секретна служба має підозру, що Голдфінгер — найбільший власник золота на світі, який нелегально торгує дорогоцінним металом і незаконно вивозить з Англії до Індії, де спекулює ним. Навіть більше — майже доведено, що цей мільйонер і контрабандист найвищого класу є, власне, «закордонним банком» радянської «шпигунської організації СМЕРШ». Усе це й повинен довести Бонд.

Він зустрічається з Голдфінгером, який саме в цей час, щоб полегшити завдання герою, з'являється в Англії. Вони влаштовують гру в гольф на скромну ставку десять тисяч фунтів стерлінгів, грають однаково нечесно, але кінець кінцем 007, як досвідченіший шахрай, все-таки виграє партію. Після того на знак поваги до партнера Голдфінгер запрошує Бонда на вечерю до своєї вілли. Гість, який любить добре поїсти, вчасно з'являється на умовлену зустріч, однак господар просить пробачення і, залишивши його самого у віллі, виходить у спішній справі на півгодини. Цих півгодини, звісно ж, цілком вистачає Бондові, щоб оглянути потай усі приміщення і навіть зазирнути на поряд розташоване металургійне підприємство, де він побачив саме те, що остаточно підтвердило його підозру. Вже закінчуючи огляд, 007 помітив, що всі його дії фіксувалися таємною кінокамерою. Йому вдається засвітити плівку.

Таким чином, вже з самого початку місія провалилася: Бонд викликав у противника недовіру і мусить розстатися з Голдфінгером. Невдача в даному разі нікого не повинна дивувати. Може, це звучить грубо, але жоден герой неспроможний бути розумнішим за свого автора. І, мабуть, не випадково 007, ця «надлюдина», дуже часто потрапляє в такі безглузді ситуації, в яких не потрапив би і звичайнісінький розвідник.

Єдине, чим автор може хоч почасти нейтралізувати глупоту свого героя, — це наділити такою ж дозою глупоти і його противника. Справді, якраз тоді, коли Бонд залишається сам у віллі й може легко пробратися до сусідньої ливарні, старий хитрун Голдфінгер наказав робітникам ливарні виконати ультра-секретну операцію: вмонтувати у свій «роллс-ройс» пластини золота, щоб контрабандним шляхом вивезти його за кордон. Такої, делікатно кажучи, «необережності» не могла б припуститися ні хитра, ні просто психічно здорова людина.

Але цим історія не кінчається, і продовження її — це ще один абсурд. Бо єдине, чого шефи розвідки вимагають од Бонда, — знайти якийсь доказ, щоб можна було заарештувати Голдфінгера й конфіскувати його золото на суму понад 20 мільйонів фунтів стерлінгів (Флемінг взагалі дуже вільно поводився з цифрами), що зберігається в банках. Голдфінгер спокійно проходить митний контроль, а герой невідступно переслідує шахрая, хоча добре знає, що сховано в кузові «роллс-ройса». Найпростіше, найбезпечніше і найефективніше було б учинити відповідний огляд, і злочинець негайно попався б. Але такий епілог не влаштовує автора, який вирішив написати роман не на 170, а на 300 сторінках.

Отже, історія продовжується, і письменник виявляє чимдалі більшу поквапливість та недбалість. Голдфінгер, переслідуваний невтомним Бондом, опиняється в Швейцарії. Тут у дію включається й жінка, про яку ми говорити не будемо, бо як персонаж вона абсолютно зайва, хоч автор уперто згадує про неї майже до кінця книжки. В Швейцарії 007 виявляє ще одну ливарню, що також належить старому лисові Голдфінгеру. І герой вдруге робить дурницю, поткнувшись серед ночі на це підприємство, хоча цілком ясно, що воно ретельно охороняється, що саме в цей момент там працюють люди і що Бондові нема чого викривати, бо, з волі всемогутнього Флемінга, він вже довідався про всі подробиці діяльності свого противника. Та авторові конче треба наразити героя на смертельну небезпеку, щоб примусити читача тремтіти, і в кінці врятувати Бонда від неминучої загибелі за допомогою якогось нашвидку вигаданого чуда й пове-

сти його до вже близького тріумфального епілога.

За отакими шаблонами пишуться сотні шпигунських романів, і даремно було б звинувачувати якогось ремісника в тому, що він по-своєму використав ці шаблони. Та навіть і ремісник, сумлінно ставлячись до свого ремесла і хоч трохи поважаючи своїх клієнтів, не зловживатиме шаблонами й додаватиме що-небудь від себе. Але Флемінг нехтує цю вимогу.

Якщо навіть сюжет книжки, проголошеної шедевром цього автора, хибує на нелогічність і непереконливість, то неважко собі уявити якості інших його романів, оцінених скромніше. Але у творах письменника, крім сюжетів, є й ідеї. І коли Флемінг-белетрист вигадує нісенітниці, то Флемінг-мислитель виступає як запеклий реакціонер. Це визнають навіть критики, що поблажливо ставляться до його творчості.

Феномен Флемінга-Бонда однаково цікавий як своїм раптовим успіхом, так і несподіваним крахом. Його історія якнайкраще демонструє ефект зовнішньої привабливості й відразливої сутності будь-якого фальшивого міфа. Доля цієї блискотливої, але ефемерної літературної зірки характерна для самого «шпигунського роману», а точніше — для сильних і слабких аспектів його західного різновиду. Режисер Теренс Янг, постановник фільмів про агента 007, в одному інтерв'ю сказав: «Усе мене розважає в Джеймсі Бонді: дія, психологія. Кожному з продюсерів слід було б поставити принаймні один фільм про Джеймса Бонда. Однак я помітив, що публіці найбільше подобаються технічні аксесуари і неймовірні механізми. Якщо ми будемо далі йти цим шляхом, Бонд перетвориться на наукову фантастику». Коли Янга розважає «психологія» Бонда і його партнерів, то це свідчить лише про вміння режисера розважатися примарами. Ніякої психології, ніякої духовності, жодних людських рис немає в його героя, окрім ненажерливості й похітливості. І публіцистка Мадлен Шапсаль цілком справедливо писала в «Експресс»: «Невгамовний, лютий і жорстокий, Бонд живе через машини і з машинами. Він є їхнім породженням і, по суті, дуже нагадує їх, бо не має душі».

Невразливий Джеймс Бонд, який перемагає навіть найстрашніших уявних противників, стає жертвою безневинного, але реального ворога — читача. П'ять років стрімкого піднесення минули, і героїчного шпигуна потроху забули навіть сноби, які ще недавно впадали в екстаз щоразу, коли згадувалося ім'я Бонда. Книжки Флемінга, щоправда, й досі читаються і перевидаються, але вони опинилися там, де їхнє справжнє місце — серед сірої маси низькопробної продукції.

За чотири місяці до смерті, в зеніті своєї слави, Флемінг зробив вельми багатозначні признання в розмові з Жоржем Сіменоном:

«Я вигадую неймовірні інтриги: в основі їх дуже часто лежить подія, вичитана з газети. Люди кажуть: «О, це цілковита дурниця»... Мої негативні герої виключно чорні. Але насправді люди зовсім не такі. Я той, хто їх робить такими. Та мені стає дедалі важче знаходити підхожих негативних героїв. **Нарешті, я більш не хочу писати проти росіян.** Я використав росіян у чотирьох чи п'ятьох книжках. Вважаю, однак, що **тепер ми повинні жити в мирі з росіянами.** Отже, доводиться вигадувати якусь міжнародну організацію... Я зовсім не претендую на те, щоб написати справжній роман. Гадаю, що скінчивши з Джеймсом Бондом, більш не писатиму. Я майже вичерпався».[1]

Флемінг закінчив розмову словами: «Я дуже скромно оцінюю свої твори». Це не пуста фраза. Знаменне й те, що автор не вважає свої книжки «справжніми романами», тобто серйозною літературою, що, хоч і непрямо, визнає свою провину перед «росіянами». Самокритичність, гідна поваги, але з неї було б куди більше користі, якби вона проявилася **перед,** а не **після** створення зловісного героя холодної війни Джеймса Бонда.

Ми спинилися докладно на долі Флемінга, тому що творчість цього автора втілює істотні риси найпопулярнішого напряму в «шпигунському романі» — напряму фантастики, властивого зародковому періодові жанру, хоча він існує й до сьогодні. Девальвація флемінгових книжок є, власне, найхарактернішою ознакою девальвації всієї шпигунсько-фантастичної продукції в очах публіки, якій набридли небилиці, дифірамби Америці й антирадянські наклепи.

Інший напрям, який можна назвати деколи реалістичним, а деколи й псевдореалістичним, і який покликаний замінити роман неймовірних вигадок вигадками вірогіднішими, почав розвиватися лише в 60-х роках.

Головними представниками й родоначальниками цієї течії є двоє англійців: Лен Дейтон та Девід Корнуелл, відомий під псевдоніном Джон Ле Карре [1]. Перший роман Дейтона, що позначив новий етап у розвитку жанру, вийшов ще 1962 року. Це «Айпкрес, неминуча загроза». Але на цю книжку звернули увагу лише через три роки, після того як помер Флемінг і галас навколо нього вщух. Перекладений на той час французькою мовою, твір Дейтона було сприйнято як сигнал про крах бондизму. І Жак Кабо розпочинає свою рецензію в журналі «Експресс» такими знаменними словами:

«Цього разу Джеймсові Бонду загрожує небезпека. Це ані лазер, ані кобальтова бомба, ані холодна русява красуня. Загроза походить від дрібного анонімного чиновника. Непереможний Джеймс Бонд, цей Тарзан контррозвідки, не має підстав боятися фікції, бо він і сам просто міф. Але мусить боятися реальності. Аби написати щось сильніше за Джеймса Бонда, досить написати щось правдивіше. Саме це робить Лен Дейтон».

Подібну до цієї оцінку дають йому і Буало та Нарсежак: «Флемінг був людиною, яка розважала. Лен Дейтон — романіст. Він вміє робити все: вигадувати героїв, як Грем Грін, створювати серйозніші інтриги, ніж Ерік Амблер, він наділений самобутнім гумором і, нарешті, має хист до гострих, а не страхітливих сюжетів».

Лен Дейтон, як і Флемінг, — не чужа людина в розвідці. Під час війни він працював спочатку водолазом в одній секретній частині, а потім в англійській військовій розвідці. Після війни Дейтон став журналістом, до того ж у галузі, далекій від літератури:

[1] Газета «Фігаро літтерер», 9 квітня 1964 р.

[1] Роман Джона Ле Карре «В одному німецькому містечку» опубліковано в «Иностранной литературе» (№№ 1—3 за 1970 р.). Творчість письменника характеризує в післямові до цієї публікації Д. Крамінов.

завідував гастрономічною рубрикою в «Обсервері».

Правдоподібність — ось той новий елемент, що його вносять у жанр такі письменники, як Дейтон. Компетентність Дейтона в питаннях розвідки проявляється не в описуванні справжніх подій таємної війни, а в зображенні звичок, поведінки і взаємовідносин героїв. Щодо сюжету, уява Дейтона не бідніша за Флемінгову, хіба тільки обмежується рамками теоретично можливого й узгоджується з логікою, яка принаймні частково нагадує життєву.

Роман «Айпкрес, неминуча загроза» — це, на перший погляд, хаотичне нагромадження фрагментів. Ось як виглядає в загальних рисах ця дивна історія.

Перший епізод. Герой переходить з військової розвідки в іншу, глибоко законспіровану секретну службу, керовану якимсь Делбі. Героєві доручено встановити контакт із таємничим Джеєм. Мета: викупити за велику суму вченого-біохіміка Рейвена, якого викрали і переховують люди Джея. З'ясовується, що Рейвен — лише один з багатьох викрадених англійських учених, які провадять секретні дослідження. Герой зустрічається з Джеєм, але йому не вдається виконати завдання.

Другий епізод. Рейвена відшукують аж у Лівані. Нічна засідка на шосе, напад на легковий автомобіль, ученого захоплюють і перевозять на вертольоті за кордон. Операцію здійснили герой і його шеф Делбі.

Третій епізод. Робота секретної служби, керівництво якою через відсутність Делбі тимчасово покладено на героя. Дивні й не дуже зрозумілі навіть самому шефові дослідження статистичного характеру, мета яких — установити закономірності розташування, пересування й можливого зникнення вчених, зв'язаних з воєнним виробництвом.

Четвертий епізод. Делбі, несподівано повернувшись, відряджає героя до американської секретної бази на якомусь тихоокеанському архіпелазі, де має відбутися випробування нового типу атомної бомби, вибух якої неможливо зафіксувати апаратурою противника. Докладні описи життя американських офіцерів на базі.

П'ятий епізод. Командування бази запідозрює героя, скомпрометованого невідомими зловмисниками, у шпигунстві. Однієї ночі його затримали поблизу якоїсь спостережної башти зразу після того, як башта вибухла з невідомих героєві причин. Потім арешт, допити, психіатрична експертиза; все це закінчується таким же несподіваним, як і дивним «звільненням»: американські власті погодилися обміняти героя на двох своїх людей. Але обмін здійснюється не з Великобританією, а з... Угорщиною.

Шостий епізод. Після тривалого, викликаного наркотиками сну герой приходить до пам'яті й з'ясовує, що перебуває в угорській в'язниці. Починаються дні й ночі тортур, більше психічних, аніж фізичних. Ув'язненого відвідує британський дипломат і повідомляє, що посольство не може йому допомогти. Обробка триває, його то спокушають обіцянками, то погрожують негайним процесом і суворим вироком за підривну діяльність. Та однієї ночі герой примудряється оглушити наглядача і втекти з в'язниці, й тоді виявляється, що він перебуває не в Угорщині, а в рідному старому Лондоні.

Сьомий епізод. Усі ці події такі заплутані й неймовірні, що герой просто не знає, кого стерегтись і кому довіряти. Єдина надійна людина — давній друг, у якого втікач і переховується. Та через кілька днів друга вбито за таких обставин, що підозра в убивстві падає на героя. Доводиться вживати рішучих заходів, поки поліція ще не схопила розвідника. Він приходить у дім Делбі, а невдовзі йому вдається зафіксувати зустріч Делбі з таємничим Джеєм. Герой переслідує цього загадкового пана, але невдало: його перехоплюють і ув'язнюють у розкішному домі Джея. Однак того ж вечора будинок блокують агенти військової розвідки й визволяють героя, а Джея заарештовують.

Восьмий і останній епізод, в якому одні деталі з'ясовуються, а інші ще більше заплутуються. Джей, виявляється, не просто ініціатор кількох викрадень, а керівник цілої таємної організації (названої автором «Айпкрес»), що за допомогою медично-психологічних методів впливала на свідомість викрадених учених і в такий спосіб перетворювала їх на знаряддя шпигунства. Організація мала намір такими ж методами забезпечити собі співробітництво найвідповідальніших представників британських секретних і державних служб. Катування героя, гра в «угорську в'язницю» були елементами саме такої обробки. В кінці роману довідуємося, що Джея звільнено і він переходить на службу в англійську розвідку, але одночасно з'ясовується, що колишнього найвпливовішого співробітника Джея не викрито, що ця людина посідає дуже високий пост і, можливо, є навіть членом уряду. Так, сумніви, непевність і небезпека залишаються навіть в епілозі твору.

Та хоч яка дивна ця історія в цілому, вона може здатися навіть реальною, коли розглядати епізод за епізодом, як її подає автор. Викрадення вчених траплялися в наші дні не раз; певне оновлення методів викрадень не виключено; прояви зрадництва — також реальний факт; а щодо шпигуноманії й короткозорості американської вояччини, то вони нікого вже не дивують. До того ж письменник досить уміло надав сюжету зовнішньої правдоподібності, оздобивши його низкою реалістичних описів.

Книжка Дейтона цілком свідомо побудована як антитеза звичному шаблону, що показує героїчну боротьбу всемогутніх надлюдей капіталістичних розвідок із спаплюженими до краю «комуністичними агентами». Анонімний розвідник Дейтона зовсім не всесильний і не самовпевнений, а, навпаки, дуже часто безпорадний, змучений сумнівами, жертва невідомих йому обставин. Навіть фінальне викриття не є заслугою цієї людини, маленького коліщатка складного механізму. І якщо герой деколи вдається до сміливих і навіть відчайдушних дій, то зовсім не з любові до риску і геройства, а тому, що створилася критична ситуація і він мусить рятувати своє життя. Противники його також не шаблонні. І Джей, і Делбі не «агенти Москви», а агенти своєї власної корисливості. Вони ладні працювати на будь-кого, «аби тільки добре платили», як висловлюється сам автор. Цей егоїзм і безпринципність досить виразно ілюструє перехід Джея на британську службу і перетворен-

ня його з «ворога номер один» на «поштову скриньку номер чотири» контррозвідки.

Дейтон не тільки не використовує шпигунської теми для паплюження комунізму, але навіть дозволяє собі виявити певний скептицизм і критицизм щодо самих буржуазних розвідок. Він без зайвої делікатності описує дріб'язкове суперництво між різними службами, що переростає в ворожнечу; бюрократизм і рутину канцелярського побуту; користолюбство і двоєдушність службовців-розвідників.

Книжка Дейтона — умисне й нещадне розвінчання легендарного образу розвідника—героя західного зразка. Анонімний персонаж роману не холодний убивця, а звичайний чиновник, завантажений писаниною більше, ніж розвідувальною роботою, людина, пригнічена матеріальними нестатками, яка перебувається бутербродами по кафе й змушена сваритися з начальством через постійне запізнення зарплати. Навіть Джейн, секретарка героя, неспроможна розвіяти атмосферу нудної буденщини. Більше того, ламаючи всі шаблони, автор і не думає показувати інтимні розваги колег-розвідників. Любовний зв'язок, якщо це взагалі можна так назвати, подано мимохідь, без жодних подробиць, освідчень чи альковних сцен; герой ніби хоче сказати читачеві: «В мене такі ж зв'язки, як і в тебе, про що ж тут говорити».

Найзначнішим за політичною проблематикою твором Лена Дейтона є його четвертий роман «Один мільярд доларів». Тут письменник відкрито й сміливо виступає проти однієї з найстрашніших хвороб західного світу: мілітаризму й антикомуністичної істерії американської верхівки. Негативний персонаж книжки — американський генерал Мейдвінтер — вирішив присвятити свої інтелектуальні здібності і багатство великій меті. Інтелектуальні можливості генерала більш ніж скромні, зате статки в нього великі. Що ж до виплеканої мрії, то вона просто грандіозна. Генерал марить — не більше і не менше — знищенням соціалістичного табору. Він створює приватну шпигунську організацію для провокування заколотів у країнах соціалізму. Оскільки ж войовничий генерал, очевидно, усвідомлює, що його власний мозок навряд чи впорається з такою роботою, він спирається на допомогу кібернетики, певніше, на один «електронний мозок», а також на колишніх нацистів і нинішніх убивць, залучених до справи в ім'я «благородної» ідеї.

Британський розвідник, герой роману, мусить знешкодити проекти Мейдвінтера, які можуть спричинитися до дуже небезпечних для всього світу наслідків. Тут ми зустрічаємося з полковником радянської розвідки Стоком. Несподівані обставини роблять англійця й росіянина союзниками в боротьбі проти невигойно хворого на антикомуністичний сказ американського генерала.

Людина сталих симпатій і антипатій, Лен Дейтон відверто висловлює неприязнь до нацизму і прихильність до радянського розвідника, розумного й ідейно переконаного. І хоч автор приправив власним скептицизмом деякі репліки Стока, він не збирався його паплюжити чи нав'язувати йому свої особисті погляди.

Але найважливіше те, що «Один мільярд доларів» є нещадним викриттям американського мракобісся, агресивних інстинктів і зловісного авантюризму людей, які гадають, що за допомогою своїх мільярдів і своєї нестримної мізантропії вони могли б змінити хід історії. Дейтон, звісно, не захищає позицій комунізму. Але він серйозно атакує позиції американського мілітаризму і, переступивши вузькі рамки пригодницького жанру, створює яскраву політичну сатиру.

Певна обмеженість світогляду Дейтона виявляється, природно, в його творчості. Так, даючи глибокий аналіз реакційних сил, він водночас неспроможний зрозуміти суть прогресивних явищ, а поряд з реалістичними картинами подибуємо в нього псевдореалістичні відступи. Але, попри всі спірні чи просто неприйнятні моменти, доробок письменника має беззаперечну вартість. Книжки Лена Дейтона є не тільки першими оригінальними й талановитими творами жанру. Вони є і першою спробою вивести цей жанр з річища антикомунізму. Відмовившись від добору негативних персонажів з-поміж створених маккартизмом привидів і насмілившись узяти ці персонажі звідти, де вони справді існують — із самої капіталістичної дійсності, Дейтон визволяє жанр із зашморгу політичної брехні, звільняє його від ганебної ролі диверсанта в психологічній війні і відкриває перед ним перспективу повноцінного літературного виду. При цьому, зрозуміло, «шпигунський роман» не втрачає рис політичної літератури, однак перестає бути політичним шахрайством.

Слід сказати, що «шпигунський роман» здебільшого стоїть незрівнянно нижче за «поліцейський роман». Кримінальний жанр, у найкращих зразках якого викриваються суперечності буржуазного суспільства, дозволяє західним письменникам аналізувати й критикувати соціальні виразки, не ставлячи перед авторами «делікатного» завдання неодмінно висловити свою думку з приводу таких гострих політичних проблем, як проблеми боротьби між двома світами, війни і миру, майбутнього світу.

Інакше кажучи, письменник-криміналіст може обмежитися давно окресленими рамками критичного реалізму, він вільний як від необхідності брехати, так і від необхідності говорити правду. Творці «шпигунського роману», навпаки, не можуть ухилитися від прямої чи непрямої відповіді на ці питання, бо тема шпигунства в наші дні неминуче відбиває конфлікт між двома системами. Автор, який розробляє проблеми розвідки, завжди розробляє в певний спосіб і відповідні політичні проблеми, навіть тоді, коли намагається окопатися на позиціях об'єктивізму чи нейтралітету. І саме тому, що «шпигунський роман» — завжди політичний роман, а буржуазний автор, хоч би який він був чесний і сумлінний, не може дати правильної відповіді на питання про майбутнє світу, продукція цього жанру має надто низьку ідейну вартість. Більша частина цієї продукції є псевдолітературним реквізитом, який реакційні стратеги безпосередньо використовують у психологічній війні.

За таких умов закономірно постає питання: чи є в «шпигунського роману» на Заході якесь майбутнє і чи має взагалі цей жанр право на існування і право на місце в серйозній літературі?

Мусимо сказати відверто: нинішній стан жанру викликає сумнів щодо можливості його дальшого розвитку і не дає підстав віднести його, за небагатьма винятками, до справжньої реалістичної літератури. «Шпигунський роман» на Заході мав би право на існування тільки тоді, коли б тим чи іншим талановитим авторам вдалося позбутися буржуазної обмеженості й стати на позиції прогресивних сил світу.

Оскільки своєрідність дійсності є зрештою визначальним чинником своєрідності мистецтва, легко передбачити, що поки існують різні системи й боротьба між ними, отже, й боротьба між розвідниками, в літературі розроблятиметься тема цієї боротьби. Виникнення і можливий занепад «шпигунського роману» не є і не можуть бути наслідком особистих примх. Ці явища зумовлені самою соціальною дійсністю. Цей жанр зникне, чи, певніше, зіллється з історичним жанром лише після того, як зникнуть антагоністичні суспільства і комунізм переможе на всій планеті.

Ф. Дзержинський свого часу казав, що розвідник мусить бути людиною з «чистими руками». Ці слова стосуються і письменника, який робить своїм героєм розвідника. До теми розвідки слід братися тільки з «чистими руками». Саме тому майбутнє цього гострого політичного жанру — в руках творців комунізму.

Скорочений переклад з болгарської
Любима КОПИЛЕНКА

«Весь мир» № 10
(на украинском языке)
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЕЖЕМЕСЯЧНИК
Орган Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами.
Печат. физ. листов 20. Услов. печ. листов 20. Учет. изд. листов 20,41. Тираж 58090. Цена 60 коп. Зак. 04518.

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат—93-44-85, відділи — 93-20-82.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 26280. Здано до набору 14. VIII. 1971 р. Підписано до друку 17. IX. 1971 р. Формат паперу 60×90 1/8. Друк. фізичн. арк. 20. Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,41. Тираж 58090. Ціна 60 коп. Зам. 04518.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

МАЛА ДУША ВСЕСВІТУ

ІНДЕКС 74088

ΟΛΟΣΟΚΟΣ

МОСКВА

VÄRLDEN

EL MUNDO

विश्व SWIAT

DÜNYA · СВЯТ

VERDEN ρλιc

IL MONDO

全世界 دنیا

БУХДАХИН

O MUNDO

ᠳᠡᠯᠬᠡᠢ ᠳᠡᠭᠡᠷᠡᠨᠢ

Ціна 60 коп.